

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**Асатуллаев Х., Джумонов Д., Аллаберганов.З., Хусанов Д.,
Мамадиёров О.**

ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ
(Ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2014

Асатуллаев Х., Джумонов Д., Аллаберганов З., Хусанов Д. Мамадиёров О., Иқтисодий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни. -Т.: “Фан ва технология”, 2014, 186 бет.

Мазкур маърузалар матни кадрлар тайёрлаш миллий дастури, олий ўқув юртларида бакалаврлар тайёрлаш давлат андозаси талабларини ҳисобга олган ҳолда, “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани дастури асосида тайёрланди. Ҳар бир мавзу бир-бири билан мантиқан боғланган бўлиб, турли даврларда яшаб ижод қилган олим ва мутафаккирларнинг иқтисодий фикрлар соҳасидаги тарихий мероси ва ғоявий бойликларини ўрганишга қаратилган. Иқтисодий фанда олдин амал қилиб келинган ва ҳозир амал қилаётган алоҳида мактаб ва йўналишларнинг концепция ва назариялари, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳамда ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор қаратилган. Уларни ўрганиш иқтисодий билимларни мустаҳкамлашга ва чуқурлаштиришга, мамлакатимизда ва жаҳонда содир бўлаётган иқтисодий ҳодисаларни мустақил таҳлил қилишга, тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради.

Маърузалар матни барча йўналишдаги бакалаврлар учун мўлжалланган.

Мазкур маърузалар матни Тошкент Молия институти «Иқтисодиёт назарияси» кафедрасининг 2014 йил 4 мартдаги мажлисида муҳокама қилинди ва 6-сонли баённома асосида нашрга тавсия этилган.

Мазкур маърузалар матни Ф-1-90 “ Тежамкорликнинг концептуал асослари ва унинг ижтимоий - иқтисодий шарт - шароитлари” мавзусидаги илмий грант доирасида тайёрланган.

Тақризчилар: и.ф.д, проф., Абулқосимов Х.П
и.ф. н., проф. Рустамов Б.

КИРИШ

Ҳозирги кунда иқтисодиёт ҳар бир инсон амалий ҳаётига шиддат билан кириб келмоқда ва шу соҳада қолаверса, бошқа соҳаларда банд бўлганлар ҳам бу мазкур соҳани мукаммал тушунишга, имкони борича кўпроқ билишга интиломоқдалар. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, иқтисодиётнинг турли соҳалардаги таркибий ўзгаришлар, мамлакатимиз тараққиёти йўлида олиб борилаётган ислохотлар пировард мақсадини ва миллий иқтисодиётнинг асосий ривожлантирувчи омилларини аниқлашда ҳамда тушунишда албатта иқтисодий фан тарихини ўрганишни тақозо этади. Иқтисодий фан тарихидаги айниқса даврлар ўзгариши, муҳит шароитларидаги ўтмиш иқтисодий мактабларининг иқтисодий қарашларини, уларнинг намоёндаларини ва улар томонидан илгари сурилган ғояларни таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ижобий жиҳатларини татбиқ этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Барчага маълумки, ўқув жараёнини замон талабига мос равишда таълим технологияларига асосланиб жорий этиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан бирига айланиб бормоқда. Ана шу мақсаддан келиб чиқиб, иқтисодий фан тарихини ўқувчи талабаларга таълим технологияларига таяниб мукаммал тушунтириш, улар онгида фан мавзулари бўйича тўлиқ тасаввурга эга бўлишлари учун яна бир ишланма ишлаб чиқиш заруриятини туғдирди.

“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани бўйича тайёрланган ушбу маърузалар матни мазкур фанни ўрганаётган талабаларга турли иқтисодий фикр, ғоя, назарияларни даврлар бўйича тизимлаштирилган ҳолда тасаввур қилишга ва уларни тарихий нуқтаи назардан яхши тушунишига ёрдам беради. Маърузалар матнида турли иқтисодий назария, мактаб, йўналишлар вакиллари кўплигини ҳисобга олган ҳолда ушбу фан бўйича тузилган ўқув дастури доирасида уларнинг асосий намояндалари фикрларини тизимлаштирилган ҳолда беришга ҳаракат қилинди. Бундан ташқари маърузалар матнида иқтисодий мактаб намоёндаларининг суръатлари ва ўша

иқтисодий мактабни ёритувчи турли суръатлар ҳам берилган. Бу бевосита ўқувчи талабаларда катта қизиқиш уйғотади ҳамда мазкур фанни янада чуқур ўрганишга ёрдам беради. Эътиборлиси шундаки, мазкур фандан дарс машғулотли олиб борувчи ўқитувчилар учун ҳам фан мавзуларини тўлиқ ёритишларига ҳам кўмак бериб, ўқитишнинг сифатини оширади.

Шунинг учун ҳам мазкур маърузалар матни “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани бўйича ўқиётган талабалар ва уни мустақил ўрганаётганлар учун мўлжалланган. Фанни пухта, чуқур ўрганиш ва талабаларнинг ўз билимларини синаб кўриши учун ҳар бир мавзудан кейин билимларни текшириш учун саволлар берилди. Айнан, мазкур ўқув қўлланма нафақат талабалар балки шу фандан дарс машғулотлари олиб борувчи профессор-ўқитувчилар учун ҳам аҳамиятлидир.

1-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, УСЛУБИ ВА ҚАДИМГИ ДУНЁДАГИ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Иқтисодий таълимотлар тарихи фанининг предмети ва услуги

“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани иқтисодий фанлар тизимида алоҳида ўрин тутди. У мустақил фан сифатида иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашда, уларнинг иқтисодий билим, малакасини оширишда катта роль ўйнайди.

“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанининг ўрганиш предмети – иқтисодий жараёнларга бўлган иқтисодий қарашлар эволюцияси, иқтисодий ғоя ва назарияларнинг шаклланиш, ривожланиш қонуниятлари ва уларнинг алмашинувининг тарихий жараёни ҳисобланади. Иқтисодий таълимотларнинг вужудга келиши ва ривожланиши таҳлили ёзув ихтиро қилинган қулдорлик даврдан бошлаб ижтимоий тараққиётнинг барча тарихий жараёнларини, барча тарихий даврларни ўз ичига олади.

Иқтисодий таълимотлар билан жамият иқтисодиёти бевосита боғлиқ. Жамиятнинг ривожланишида унинг аҳамияти жуда катта. Иқтисодий таълимотлар иқтисодий жараёнларни тўғри акс эттириш, уларга фаол таъсир кўрсатиш орқали ижтимоий тараққиётнинг тезлашишига таъсир кўрсатади. Ҳаммага маълумки, кўпчилик концепциялар (масалан, янги классик ёки кейнсчилик) давлатларнинг иқтисодий дастурлари асоси ҳисобланиб келинди.

Иқтисодий таълимотлар, тарихий ривожланиш жараёнига мувофиқ тарзда ўрганилади. Шу билан бирга, бир нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, иқтисодий таълимотлар тарихи замонавийликка йўналтирилган. Бу кўриб чиқиладиган муаммоларнинг ҳозирги кундаги долзарблиги билан ифодаланади. Ўтган давр иқтисодий таълимотлари таҳлили эҳтиёжларни тўла қондира олмайди, қолаверса, бундай таҳлиллар фақат тарихий жараёнларни ўрганиш учун амалга оширилмайди. Албатта, бугунги куннинг долзарб муаммоларини тўла ҳал этишда ўтган давр иқтисодчиларидан тайёр жавоб топиш қийин, аммо ўтган донишмандларнинг фикр-мулоҳазалари ҳозирда ва келажак тўғрисида тўғри хулоса чиқариш ва янги ғояларни яратиш учун имкон беради. Зеро, тарихий тажриба шуниси билан ҳам қимматлидир. Тарихий ўтмишни билиш ҳозирги давр ибтидосини яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фанини ўргангач, иқтисодчи мутахассислар, энг аввало, жаҳон иқтисодиёти ва миллий иқтисодиёт ривожланишининг объектив қонунларининг моҳиятини очиқ бериш, муқобил ҳўжалик қарорларини асослаб бериш ва кейинчалик уларни амалга оширишда ижобий ёндашиш учун зарур бўлган ўзларининг тадқиқот маҳоратларини оширадilar.

Демак, иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашда зарур бўлган фанларнинг бири сифатида, иқтисодий таълимотлар тарихини ўрганиш, бир

томондан, уларда умуминсоний ва касб маданиятини шакллантириш мақсадида зарур бўлса, иккинчи томондан, турли даврлардаги назарий мактаб, оқим ва иқтисодий йўналиш вакилларининг назарий меросларини яқин замондаги тарихимизга хос бўлган нотўғри талқин қилишдан ҳоли бўлишда ижтимоий ва сиёсий билимлар билан бирга яна тарихий иқтисодий билимларни эгаллаш учун ҳам зарур.

Иқтисодий таълимотлар тарихи қуйидаги бир қатор прогрессив услубларга асосланади:

➤ *ҳар қандай тадқиқотнинг асоси услуби сифатидаги диалектика, индукция ва дедукция, анализ ва синтез;*

➤ *ўтмишдаги иқтисодий қарашларни ўрганишда абстракт ва конкретликни ажратилиши;*

➤ *иқтисодий назария ва амалиёт ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг таҳлили, иқтисодий таълимотлардаги умумийлик, ягона ва алоҳидаликни аниқлаш.*

Иқтисодий таълимотлар тарихини ўрганишда умумийлик, ягона ва алоҳидалик услубини товар таҳлили мисолида кўриш мумкин:

умумийлик – товар истёъмол қиймат ва алмашув қийматга эга эканлиги;

ягона – товар конкрет фойдаликка эга эканлиги;

алоҳидалик – товар неъматларнинг махсус кўриниши эканлиги.

“Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани бошқа иқтисодий фанлар, айниқса, “Иқтисодиёт назарияси” фани билан бевосита боғлиқ. “Иқтисодиёт назарияси”да, асосан, энг муҳим иқтисодий категорияларнинг сўнгги давр учун таҳлили берилади. “Иқтисодий таълимотлар тарихи” фани кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида илгари сурилган иқтисодий қараш, ғоя, назария ва таълимотларни, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ва умумий томонларини тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этади.

2. Қадимги Шарқдаги иқтисодий фикрлар

Кишилиқ жамиятининг дастлабки даврларидан бошлаб хўжалиқ юритиш тўғрисида у ёки бу кўринишдаги иқтисодий фикрлар амал қилиб келган. Лекин ўша пайтдаги иқтисодий фикрлар тўғрисидаги маълумотлар бизнинг давримизга етиб келмаган. Чунки уларни авлодлардан-авлодларга, асрлардан-асрларга олиб ўтувчи восита – ёзув бўлмаган. Демак, иқтисодий фикрларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши ёзув билан бевосита боғлиқ. Ёзув қачон пайдо бўлган? Ёзув бундан олти минг йил аввал, милoddан тўрт минг йил олдин ўша даврнинг маданият ўчоғи ҳисобланган Месопотамияда ижод қилинди. Қадимги грек тарихчилари ҳозирги Ироқдаги Дажла ва Фурот дарёларнинг оралиғидаги жойларни «**Месопотамия**» деб атаган. Бу грекча сўз бўлиб, «икки дарё оралиғи» маъносини билдиради. Дажла ва Фурот дарёлари ҳозирги Туркия чегарасидан бошланиб, шарқ томон оқиб Форс кўрфазига қуйилади. Бу икки дарё атрофидаги жойларнинг тупроғи унумдор, суви кўп бўлиб, қишлоқ хўжалиғи ишлаб чиқаришига жуда қўл келарди. Айни замонда икки дарё водийсининг жанубий қисмидаги асосий маҳаллий

халқ шумерлар бўлиб, энг дастлабки ёзувни ўшалар яратган. Дастлабки ёзув ижод қилингандан кейин, Миср ва Қадимги Шарқдаги халқлар тарих тилига кира бошлади. Демак, ўша даврдан, яъни Қадимги Дунё – кулдорлик давридан бошлаб дастлабки иқтисодий фикрлар шакллана бошлади.

Кўхна Бобил иқтисодий фикрлари. Қадимги Шарқда анча ривожланган давлатлардан бири Бобил бўлган. Унда хусусий мулкчилик ва товар-пул муносабатлари нисбатан тез ривожлана бошлади. Жамиятдаги кишилар борган сари кўпроқ товар айирбошлашга жалб қилинарди. Уларнинг баъзилари судхўрлар тўрига илиниб, хонавайрон бўлди ва қулларга айланди. Тўла ҳуқуқли бўлмаган (қарам) кишилар қатламининг анча кўпайиб бориши вужудга кела бошлади. Ҳарбийлар ва солиқ тўловчилардан ажралиб қолишга олиб келувчи бундай жараён давлатни заифлаштирган. Жамиятдаги эркин кишиларни судхўрлардан ҳимоя қилиш мақсадида (уларнинг мулкани ҳимоя қилиш, савдо, ижара ва бошқа шартларини қонуний равишда расмийлаштириш) хусусий, ҳуқуқий муносабатларни давлат томонидан тартибга солиниши зарурияти кучайди. Давлат бу вазифаларни қонунчилик йўли билан ҳал қилишга уринган. Бу борада иқтисодий фикрлар нуқтаи назардан **Эшнунн подшоҳи қонунлари (м.о. XX аср.)** ва **Хаммурапи қонунлари (м.о. XVIII аср.)** анча диққатга сазовор.

Эшнунн қонунлари матни асосий маҳсулотларга қатъий баҳо ўрнатишдан бошланади: “1 гур (ўлчов бирлиги, баъзи маълумотларда 300, баъзиларда эса – 252,6 л. тенг) арпа (сотилиши керак) 1 сикль (8,4г) кумушга ... 3 ка (1 ка 0,84 л. тенг) биринчи сортли ёғ (сотилиши керак) 1 сикль кумушга, 1 сут (5 л., баъзи маълумотларда – 8,4 л.) ва 2 ка кунжут ёғи (сотилиши керак) 1 сикль кумушга ...” ва бошқалар кўрсатилган. Биринчи параграфда арпа, ёғ, тери, туз, мис ва бошқаларнинг кумушдаги нархи ўрнатилган (маҳсулотлар шундай миқдорда олиниши керакки, уларнинг қиймати 1 сиклга тенг бўлсин); иккинчи параграфда ҳар хил турдаги ёғнинг арпадаги нархи кўрсатилган. Демак, асосий умумэквивалент сифатида арпа бўлган. Бунинг устига, ушбу эквивалентлар ўртасида қатъий мувофиқлик ўрнатилган. Биринчи навбатда арпанинг кумушда ифодаланган нархининг кўрсатилиши тасодикий эмас. Қатъий нархнинг ўрнатилиши қонун тузувчиларга ёлланма ва ижара ҳақи даражасини, жарима миқдорини, фоиз меъёрини тарбия учун тўлов ва бошқаларни аниқлаш имконини беради. Йиллик фоиз меъёри кумушда 20 % ва донда 33 1/3 % ташкил этган. Шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, Қадимги Мисрда ҳатто кейинги даврларда (X–VIII аср м.о.) судхўрлик фоиз меъёри тез-тез 100 %гача кўтарилиб турган. Эски Бобилдаги унча кўп бўлмаган фоиз меъёри давлатнинг нафақат мамлакат хўжалиги ҳаётига аралашувидан далолат беради, балки товар-пул муносабатларининг анча ривожланганлигини ҳам акс эттиради. Қадимги Миср иқтисодиёти Яқин Шарқдагига нисбатан анча натурал бўлган. Демак, подшо қонунлари товар-пул муносабатларининг ривожланишида ижобий роль ўйнаган.

Қадимги Бобилда Хаммурапи (м.о. 1792–1750 й.) подшолик қилган даврда тайёрланган қонунлар тўплами анча обрў қозонган. У нафақат бир

қатор қадимги ҳуқуқ меъёрларини қайта ишлаб чиққан, балки милoddан аввалги XVIII асрга қадар Қадимги Месопотамияда таркиб топган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ҳам тартибга солишга ҳаракат қилган.

Қонун матни кириш қисмдан, ҳозирги таснифлаш бўйича 282 моддани ўз ичига олган асосий қисмдан ва хулосадан иборат. Унда ҳўжалик ҳаётига оид иқтисодий фикрлар ҳам акс эттирилган. Шу нарса диққатга сазоворки, бир гуруҳ моддаларда Бобил фуқароларининг мулкини ҳимоя қилиш, ижара, судхўрлик ва ишга ёллаш масалалари кўриб чиқилган.

Қонундаги асосий нарса Бобил фуқароларининг мулкини ҳимоя қилиш ёки шундай шароит яратишдан иборатки, унда “*кучлилар кучсизларни суриб чиқармасинлар*”. Бунда асосий эътибор сарой, ибодатхона мулкини ҳамда бобиллик фуқаролар ва давлат хизматчиларининг, биринчи навбатда, ҳарбийларнинг мулкини ҳимоя қилишга қаратилган. Хаммурапи қонунларида уларнинг улуши (ерлари) сотилиши ман этилади. “*Синоҳ ёки солиқ тўловчига тегишли бўлган дала, уй, боғ, – дейилади қонунда, – кумушга сотилиши мумкин эмас*”. Бундан ташқари, қонунда ўз мамлакати ташқарисида қул сифатида сотиб олинган бобиллик фуқаролар ўз ватанига қайтгач, эркинликка эришиши зикр этилган.

Қонунда судхўрлар зўравонлигига қарши қаратилган моддалар ҳам мавжуд. Ҳосил кам бўлган пайтларда қарзларни тўлаш муддатини бир йилга чўзишга рухсат берилган (қўшимча фоиз тўловисиз). Хаммурапи қонунларида судхўрлар ўз ҳолича, қарздорларнинг рухсатисиз қарз эвазига уларнинг ҳосилини тортиб олиши ман этилган. Улар қатъий равишда пулдаги (20%) ва натурал шаклдаги (33% 1/3) фоиз меъёрини аниқ белгилаб берган.

Хаммурапи кодексида тутқунларга нисбатан ёмон муносабатда бўлгани учун судхўрларни ҳатто жазолаш (шу жумладан, қонуний йўл билан ҳам) кўзда тутилган. Судхўрликнинг кенг ривожланишига тўсқинлик қилувчи асосий омиллардан бири қарздорлик учун қуллик муҳлатининг уч йил билан чекланишидир (тўртинчи йили унга эркинлик берилиши лозим бўлган). Бироқ судхўрликка қарши қонунчиликда изчиллик бўлмаган. Хусусан, қарздорни озод этишда уни ишлаб чиқариш ёки яшаш воситалари билан таъминлаш назарда тутилмаган. Ҳеч қандай воситаси бўлмагач, озод этилган қарздор яна қайтиб судхўрга мурожаат қилишга мажбур бўлган.

Хаммурапи қонунларида ёлланма муносабатларни тартибга солишга катта эътибор берилган. Унинг жуда кўп турдаги шакллари кўриб чиқилган бўлиб, ҳатто ёлланма меҳнат учун тўлов миқдори ҳам аниқ қилиб кўрсатиб берилган.

Асосий мақсад ишлаб чиқаришни, биринчи навбатда, қишлоқ ҳўжалигини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, меҳнатсиз даромад топишга қарши курашиш бўлган. Умуман, хусусий мулкчилик, шу жумладан, ерга бўлган хусусий мулкчилик тан олинган. Бировнинг хусусий мулкига кўз олайтирган, унга зарар етказганлар иқтисодий жиҳатдан жазоланган.

Шундай қилиб, эски Бобил подшолиги қонунларида давлат тартиблашининг ва аҳоли иқтисодий фаолиятини назорат қилишнинг турли

шакллари кўзда тутилган. Улар реал иқтисодий жараёнларга, товар-пул муносабатларини ривожланишига, фуқаролар мулкани ҳимоя қилишга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Шу билан бирга бу қонунлар Осиёдаги бошқа мамлакатларда иқтисодий фикрларнинг ривожланишида катта роль ўйнади.

«Авесто»даги *иқтисодий фикрлар*. Қадимги Марказий Осиё халқлари (аждодларимиз) милoddан анча илгари ривож топган. Буни дунёдаги энг қадимий динлардан бири – Зардуштийлик динининг муқаддас китоби ҳисобланган «Авесто» ҳам исботлайди. Олинган маълумотларда «Авесто» китобининг муаллифи **Зардушт (м. ав. 589–512 й.)** бўлганлиги қайд этилади. У Марказий Осиё ҳудудида фаолият кўрсатган илоҳиётчи, файласуф, шоир ва табиатшунос олим бўлган.

«Авесто» бошидан охиригача ер юзида адолат қарор топиши учун кишиларнинг рангидан, тилидаги ва урф-одатларидаги фарқларидан қатъи назар уларнинг рўшноли ҳаёти учун курашувчи жасур, ҳалол, пок инсонларни шакллантириш ва тарбиялаш ғояси билан суғорилган. Унда халқларнинг қадимги даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавий маданиятлари ўз аксини топган. «Авесто»да Ер думалоқ шаклда яратилганлиги, унинг атрофи океанлар билан ўралганлиги ҳақида ёзилган. Унда 16 мамлакатнинг номи кўрсатилган бўлиб, улардан тўққизтаси (масалан, Суғдиёна, Марғиёна, Нисоя, Гургон, Варана ва бошқалар) Марказий Осиё ҳудудида жойлашган.

«Авесто» шаклланиши даврида кишилик жамияти янада ривожлана борди. Кўчманчиликка асосланган Марказий Осиёда эски турмуш тарзи ўрнини ўтроқ яшаш эгаллай бошлади, суғориладиган деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик борган сари тараққий этди. Янги-янги шаҳарлар, обод қишлоқларнинг пайдо бўлиши ўтроқ яшаш турмуш тарзининг афзалликларини кўрсата борди. Ана шу ўтроқлик турмуш тарзининг одамларга бениҳоя кулфатлар келтираётган кўчманчиликка асосланган турмуш тарзига нисбатан афзалликларини кўрсатиб беришда «Авесто»нинг аҳамияти каттадир.

«Авесто»да: *«... ерга яхши, соғлом уруғлар сепишдан ортиқ савоб иш йўқ...»* дейилиб, халқ хўжалиги соҳасида деҳқончиликнинг муҳим аҳамият касб этиши кўрсатиб берилади. *«Олам гўзаллиги деҳқондан, деҳқончиликдан, кимки ерга уруғ қадабдики, у одамийликка иймон келтиради, ягона шу йўлгина ҳақиқат бўлиб, қолгани саробдир»*, – дейилади унда. Кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш, уни жамоа ўртасида адолатли тақсимлаш энг савобли ишлардан ҳисобланган. Асарда озиқ-овқат тайёрлаш, уй ҳайвонларини ва чорва молларини кўпайтиришга ҳам алоҳида эътибор берилган.

«Авесто»да ер, сув, ҳавони булғаш, ифлослантириш оғир гуноҳ ҳисобланади. Бундай ибратли тасдиқлаш бугунги авлодларни ҳам табиатга, атроф-муҳитга асло ваҳшиёна муносабатда бўлмасликка чорлайди.

Китобда ижтимоий-иқтисодий муаммолар акс эттирилган ҳолда шундай дейилади: *«Ёмон овқатланган халқ на яхши, кучли ишловчиларга ва*

на соғлом бақувват болаларга эга бўлади... Ёмон овқатланишдан одоб-ахлоқ ҳам айниб кетади. Агар нон мўл-кўл бўлса, муқаддас сўзлар ҳам яхши қабул қилинади». Бу ерда биз соғлом авлод тўғрисида, иқтисодий ва маданий, маънавий юксалиш ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фикр юритилганлигини кўрамиз. Ўша даврда айтилган бундай фикрлар, аждодларимиз Қадимги Дунё маданиятида юқори ютуқларга эришганлигидан далолат беради.

Бу ноёб китобда патриархал уруғ жамоаси ҳақида, унинг тугатилиши даврида иқтисодий тенгсизлик, синфий табақаланиш ҳақида қимматли маълумотлар берилади. Демак, «Авесто» милоддан аввалги IX–VII асрлар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий ҳаёт ҳақида ғоят муҳим маълумотлар берувчи бебаҳо обида, халқимизнинг меросий бойлигидир.

«Артхашастра» таълимоти. Қадимги Ҳиндистон хўжалиги, ижтимоий тузуми ва иқтисодий фикрларини ўрганишнинг асосий манбаи «Артхашастра» асари ҳисобланади (м.о. IV аср охири). Уни подшо Чандрагуптианинг маслахатчиси **Каутилья** ёзган деб тахмин қилинади. Бу машҳур асар 15 китобдан иборат бўлиб, «артха» сўзи – фойда, моддий манфаат, «шастра» – илм, илмий асар маъносини билдиради.

Биринчи китобда подшонинг турмуш тарзи тўғрисида кўрсатмалар берилган, иккинчиси турли давлат идораларининг раҳбарлари фаолиятига бағишланган, учинчи ва тўртинчисида суд ва жиноятчиларни жазолаш саволлари кўриб чиқилган, сўнгра ташқи сиёсат усуллари тўғрисида, махфий хизмат тўғрисида, армияни ташкил қилиш ва шу кабилар тўғрисида сўз юритилади.

«Артхашастра»нинг энг бошидаёқ подшо тўртта «илмни» билиши зарурлиги тўғрисида фикр юритилади. Улардан бири иқтисодиёт ҳисобланади. «Иқтисодиёт» (экономика) деҳқончилик, чорвачилик ва савдо сифатида кўрилади. Мамлакатда қишлоқ хўжалиги, энг аввало деҳқончилик асосий соҳа ҳисобланган. «Артхашастра»да айтилишича, давлат янги минтақаларни ташкил этиш ва одамларни у ерларга ўрнаштириш ишларини амалга ошириши керак. Янги кўчиб келганларга ер солиқ тўлаш шарти билан шахсий фойдаланишга берилган. Деҳқон, хунарманд меҳнати ва савдо фаолияти давлат учун бойлик яратади. Шунинг учун давлатнинг сиёсати ерни эмас, балки одамларни ҳимоя қилиши керак. «Давлатнинг кучи, – дейилади асарда, – одамлардан ташкил топган. Одам яшамайдиган ер эса, наслсиз сигирга ўхшайди – ундан на сут соғиб олиб бўлади».

«Артхашастра»да давлатнинг манфаатини кўзлаган ҳолда, хўжаликни яхши ташкил қилишга алоҳида эътибор берилади. Ким ўз ерини ишлатмаса ёки ёмон ишласа, унинг ерини тортиб олиш ва яхши ишлайдиган хўжайинларга бериш тавсия этилади.

Давлат бозор баҳосини тартибга солиб туришнинг чора-тадбирларини кўриб чиқиши лозим. Баҳонинг мавсумга қараб тебраниб туришини бартараф этиш учун, давлатнинг керак пайтда муомалага чиқарадиган товар захираси бўлиши керак. Бу билан товарлар баҳоси барқарорлигини таъминлашга эришилади.

«Артхашастра»да ирригация ишларини яхшилаш ҳам назарда тутилган. *«Суғориш системаларини қуриш, – дейилади унда, – ҳосилнинг манбаи ҳисобланади...»* Суғориш системасига етказилган ҳар қандай зарар учун оғир жазо, ҳатто ўлимга маҳкум этиш тавсия этилади.

«Артхашастра»да давлатнинг молия муаммоларини ечишга катта аҳамият берилади. Давлатнинг даромадлари давлат хўжаликлари фойдасидан, ҳар турли солиқ ва бож тўловларидан ташкил топган. Харажатлар қисмига келсак, давлат саноатни, савдони ривожлантиришга, жамоа ишларига маблағ ажратиб келган. Давлат хўжалиги ва солиқ тизими билан боғлиқ бўлган молия идораларининг тўғри ишлаши учун, «Артхашастра»да айтилишича, даромад ва харажатларнинг қатъий ҳисоб-китоб ҳужжатлари олиб борилиши зарур. Подшо хазинани ўғирловчи амалдорларни бартараф этиши керак. Аммо бу ердаги ўғирликни аниқлаш жуда қийин бўлган. «Артхашастра» хазина мулкни ўғирлашнинг 40 хил усулини кўрсатиб беради ва айёр амалдорнинг ҳийласини билишдан кўра, осмондаги қушнинг йўлини аниқлаш осонлигини қайд қилиб ўтади. «Сувда сузиб юрган балиқ, ўша сувдан ичаяптими, йўқми билиб бўлмаганидек, ишга бириктирилган амалдор мулкни ўзлаштираяптими, йўқми аниқлаб бўлмайди», – дейилади асарда. Шу боис суиистеъмол қилишнинг ҳар хил усуллари ўрганиб олмасдан аввал, амалдорларни тез-тез ўзгартириб туриш тавсия этилади.

Иқтисодий сиёсат соҳасида «Артхашастра», подшони ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга, нарх-навони тартиблашга, давлат бюджети актив балансини сақлашга – «даромадларни кўпайтириш ва харажатларни камайитиришга» даъват этади. Қадимги Ҳиндистоннинг бу атоқли асари нафақат ижтимоий ривожланишнинг анча юқори даражасини, балки Қадимги Ҳиндистон иқтисодий фикрларининг характерли белгиларини ҳам кўрсатиб бери.

Қадимги Хитой иқтисодий ғоялари. Қадимги Хитой мутафаккирлари ичида **Конфуций (м.ав. 551 – 479 й.)** алоҳида ўрин тутати. Конфуцийнинг фикрлари унинг шогирдлари ёзиб қолдирган «**Лунь Юй**» («**Сухбат ва мулоҳаза**») тўпламида акс эттирилган. Унинг фикрича, меҳнат ҳам кишиларнинг, ҳам давлатнинг бойлигини кўпайтиради. Конфуций «буюк жамоа мулки» (деҳқонлар жамоаси мулки) ва хусусий эгалик (қулдорлар мулки)ни фарқлайди, иккинчисини кўпроқ қўллайди. Бу ерда у хусусий мулкни хўжалик юритишда устун қўяди. Конфуций ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат фарқини кўрсатиб, ақлий меҳнат билан «юқори» табақали кишилар, жисмоний меҳнат билан эса, асосий қисми қуллардан иборат бўлган «оддий» кишилар шуғулланади, деб қайд қилиб ўтади.

Конфуций таълимотига кўра, билимдон ҳукмдор – у «*халқнинг отаси*», «*тўғри амал қилишнинг*» ва *бойликни анча текис тақсимлашнинг кафолати*. Унинг тасдиқлашича, Аллоҳ ва табиат томонидан жамият тоифаларга ажратилган, шу билан бирга у ҳар бир одамни маънавий юксалишга даъват этган, катталарга бўлган ҳурмат қоидалари тўғрисида, фарзандлик бурчи тўғрисида, ака-укалар ўртасидаги дўстлик тўғрисида қимматли фикрларни

илгари сурган. Конфуций таълимотидан шу нарсани кўриш мумкинки, агар регламентлаштирилган патриархал муносабатларда усталик билан хўжалик юритилса, «халқда ҳамма нарса мухайё бўлади».

Хитойда милоддан олдинги IV–III асрларда хитойлик муаллифлар биргаликда ёзган асар «**Гуань-цзи**» ғоялари кенг тарқалган. Бу асарда илгари сурилган баъзи масалалар, гарчи улар зиддиятли бўлсада, бугунги кунда ҳам диққатга сазовор. Масалан, асарда олтин марварид алоҳида бойлик сифатида кўрилмайди; бундай бойлик деб, энг аввало, моддий неъматлар (товар) эътироф этилади. Асарда кўрсатилишича, бир томондан, «олтин давлат ресурсларини ҳисоблаш ўлчови ҳисобланади», иккинчи томондан, у «халқ оммаси учун муомала воситаси бўлиб хизмат қилади». Асарда барқарор иқтисодий ривожланишнинг зарурлиги тўғрисида аниқ фикр юритилади ва қаерда ноннинг нархи тартибланиб турилса, ўша ерда тинчлик, осойишталик бўлади, деб қайд этилади. Иқтисодиётни тартибга солиб туриш учун, асар муаллифлари давлатнинг дон захираларини ташкил этишни, ер эгаларига имтиёзли кредит беришни, темир ва тузга бўлган тўғри солиқларни эгри солиқлар билан алмаштириш, яъни улардан фойдаланиб ишлаб чиқариладиган товарларга бўлган солиқни кенгайтиришни тавсия этадилар. «Гуань-цзи» муаллифлари «давлатни бой, халқни мамнун» ҳолда кўришни хоҳлаганлар. Асарда ер ва сувларни давлат ихтиёрига ўтказиш, улардан даромад олиш йўлида фойдаланиш, баҳоларни тартибга солиш ва бошқа ҳозирги кунда ҳам эътиборга молик иқтисодий ғоялар илгари сурилган.

3. Қадимги Грециядаги иқтисодий фикрлар

Иқтисодий фикрлар қадимги Грецияда яна ҳам ривожлантирилди. **Ксенофонт, Платон, Аристотель** асарларида иқтисодий муаммолар махсус тадқиқот объектига айланди. Буни Сократнинг шогирди, Платоннинг замондоши **Ксенофонт (м.о. 430–355 й.)** асарларида яққол кўриш мумкин. Унинг кўп сонли асарлари ичида «**Даромадлар тўғрисида**» ва «**Экономикос**» (хўжалик тўғрисида таълим) махсус иқтисодий асарлари алоҳида аҳамиятга эга.

Ксенофонт «Даромадлар тўғрисида» асарида Афина давлатининг иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиб уни яхшилашнинг уч йўлини тавсия этади:

- 1) хорижий кишилардан олинадиган солиқни кўпайтириш, уларнинг Афинага келишини рағбатлантириш;
- 2) кумуш қазиб олишни кенгайтириш;
- 3) қуллар савдосини ташкил этиш.

«Экономикос» асарида ҳамда Ксенофонтнинг алоҳида мулоҳазаларида кулдорлик хўжалиги иқтисодиётига тавсифнома берилади.

Ксенофонт қишлоқ хўжалигини халқ хўжалигининг энг асосий тармоғи деб ҳисоблаган. *«Қишлоқ хўжалиги ривожланса, – деб ёзади у, – бошқа фаолият турлари ҳам ривожланади. Агар деҳқончилик пасайса, у ҳолда унинг билан бирга сув ва қуруқликдаги барча бошқа саноат фаолияти*

тармоқлари ҳалок бўлади».

Ксенофонт иқтисодий фикрлар тарихга биринчилардан бўлиб меҳнат тақсимотини таҳлил қилган олим сифатида кириб келди. У ўзининг «**Киропедия**» асарида шундай ёзади: «Кичкина шаҳарларда битта устанинг ўзи ётоқ жой, эшик, плуг, стол ясайди, кўпинча ўша одамнинг ўзи уй ҳам қуради... Албатта, бундай ҳар хил ҳунар билан шуғулланувчи одам, ҳаммасини бир хилда яхши тайёрлаши мумкин эмас. Аксинча, йирик шаҳарларда ҳар бир буюмга кўпчиликнинг эҳтиёж сезиши туфайли, ҳар бир устага ўзини боқиш учун битта ҳунар етарли. Кўп жойларда ўша ҳунарнинг ҳатто бир қисми ҳам кифоя: масалан, бир уста эркакларнинг оёқ-кийимини тикади, бошқаси эса – хотинларнинг. Баъзида эса одам фақат бошмоқ учун ярим маҳсулот тайёрлаб, бошқаси – чарм кесиб, учинчи бири бичиб бериб, тўртинчиси эса – уларнинг ҳаммасини бирлаштириб тикиб ҳаёт кечириш учун ҳақ топади. Ўз-ўзидан маълумки, ким муайян чекланган иш тури билан шуғулланса, ўша уни энг яхши қилиб бажаришга қодир».

Ҳар қандай товарнинг иккиёқлама характерини, яъни унинг фойдалилигини ва алмашув қобилятини биринчилардан бўлиб тушунган ҳам Ксенофонт ҳисобланади. Бундан ташқари, натурал-хўжалик концепцияси тарафдори ва шунга кўра судхўрликка қарши бўлганига қарамай, у пулнинг зарурлиги ва фойдалилигини тан олган ва унга хос бўлган муомала воситаси ва жамғариш воситаси функцияларини кўрсатиб берган.

Натурал-хўжалик концепцияси грек мутафаккири **Платоннинг (м.о. 427–347 й.)** иқтисодий қарашлари учун ҳам характерли бўлган. Бу унинг «**Давлат**» ва «**Қонунлар**» асарларида ўз аксини топган. Биринчисиде идеал давлат тузуми лойиҳаси шакллантирилган бўлса, иккинчисиде реал ҳақиқатга анча яқин давлат тасвирланган. Платон «Давлат» асарида идеал ижтимоий тузум назариясини яратиб, иқтисодий таълимотлар тарихига катта ҳисса қўшди. Идеал “давлат”да яшовчи кишилар уч тоифага ажратиб кўрсатилади:

1. Файласуфлар.
2. Ҳарбийлар.
3. Оддий тоифа – ер эгалари, ҳунармандлар, савдогарлар.

Бунда ижтимоий манфаатларни ҳимоя қилишда оқсуякларнинг (файласуфларнинг) ролига юқори баҳо берилади, негаки улар бошқа бир тоифа – ҳарбийлар (армия) билан бирга, давлатнинг бошқарув аппаратини ташкил этгач, олимнинг фикрига кўра, бутун жамиятни бошқаради. Бунда файласуфлар ҳам, ҳарбийлар ҳам ҳеч қандай мулкка эгалик қилмайдилар (давлат манфаатлари йўлида чалғиб кетмаслик учун); уларнинг моддий таъминотини текисчилик тамойили асосида давлат ўз зиммасига олади. Барча хўжалик ишлари, шу жумладан, мулкка эгалик қилиш, уни тасарруф этиш идеал давлатдаги учинчи тоифа ҳисобланган–ер эгалари, савдогарлар ва ҳунармандлар зиммасига юкланади. Қуллар – эркин фуқаролар мулки ва шунинг учун «Давлат» муаллифи томонидан улар ҳеч бир тоифага киритилмади.

«Қонунлар» асарида Платон бошқа бир лойиҳани тавсия этади ва унда давлат таъминотида бўлган, яъни юқори тоифали «фуқароларнинг» моддий

таъминоти тўғрисидаги олдин илгари сурилган ғоялар ривожлантирилган. Бу ерда файласуф тенглик тамойилида жамият тузилишининг айрим ижтимоий-иқтисодий унсурларнинг тавсифини бошқалардан олдин кўра билган. Хусусан, барча фуқаролар, Платон фикрича, идеал давлатда (куръа бўйича) уй-жой, ер олишлари мумкин. Бунинг устига ер фақат унга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи билан (яъни тўла бўлмаган мулк ҳуқуқи) берилган бўлса ҳам, уни олган киши кейинчалик болаларининг бирига айнан шу шарт билан мерос қолдириш имкониятига эга бўлган. Фуқаролар умумий мулкнинг қиммати тўрт мартадан кўп фарқ қилмаслиги керак.

Платоннинг ҳар иккала лойиҳасида ўхшашлик мавжуд: давлатни бошқарув аппарати (биринчи лойиҳада) ва фуқаролар (иккинчи лойиҳада) олтин ва кумушга эга бўлишлари ва судхўрлик билан шуғулланишлари мумкин эмас. У худди Ксенофонтга ўхшаб, деҳқончиликни иқтисодиётдаги асосий тармоқ деб ҳисоблади, ҳунармандчилик ва савдони жамиятда унча эътиборли бўлмаган машғулотлар турига киритди.

Антик иқтисодий фикрлар тарихида Платон биринчилардан бўлиб баҳонинг асоси ва даражаси тўғрисидаги саволни ўртага ташлади. Унинг фикрича, баҳо давлат ҳокимияти томондан тартибга солиниб турилиши керак, бундан ташқари, асос сифатида шундай баҳо олиниши керакки, у ўртача фойда олишни таъминласин.

Аристотелнинг иқтисодий қараишлари. Антик дунёдаги иқтисодий фикрларнинг йирик намояндаларидан бири **Аристотель (м. о. 384–322 й.)** ҳисобланади. Ўз мамлакатада шаклланган натурал-хўжалик муносабатларини ҳимоя қилган бу қадимги грек мутафаккири бошқа замондошларига қараганда, иқтисодий муаммоларга чуқурроқ кириб боришга муваффақ бўлган. Унинг иқтисодий саволлар бўйича фикр юритган асосий асарлари «**Никомахова этикаси**» ва «**Сиёсат**» ҳисобланади. Бу ерда Аристотель, худди Платонга ўхшаб, идеал давлат лойиҳасини илгари суради. Аристотель лойиҳасининг ўзига хослиги шундан иборатки, унда хўжалик ва кишилар фаолиятининг барча турлари (майли у: эркин фуқаролар бажарадиган бошқарув-назорат функцияси бўлсин ёки ер эгалари, чорвадор, ҳунармандлар, савдогарлар бўлсин) ҳар бир тоифа яшаш воситаларидан фойдаланиши ва бойлик топиши нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Шу ерда Аристотель бойлик топиш ва эҳтиёжларни қондириш усуллари тўғрисида фикр юритиб, **экономика** ва **хрематистика** тушунчалари фарқини ажратиб кўрсатиб беради.

Экономика – Аристотель тушунчаси бўйича – бу, энг аввало, деҳқончиликдаги кишиларнинг ҳамда ҳунармандчилик ва майда савдо билан банд бўлганларнинг асосий ва шарафли фаолиятидир. Унинг мақсади – инсоннинг энг муҳим эҳтиёжларини қондириш ҳисобланади, шунинг учун унга давлат ғамхўрлик қилиши керак.

Хрематистика – бу йирик савдо йўли билан бойлик орттириш маҳоратидир. Аристотелнинг қайд қилиб ўтишича, бундай бойлик орттириш мақсадига эришишнинг чеки бўлмайди. Бундай мақсад – бойлик ва пул топишдир. (Шу боисдан унинг чегараси йўқ). Экономикадан фарқли

равишда, хрематистика зарур ҳисобланмайди ва табиат қонунларига зид деб кўрсатилади. Шундай келиб чиққан ҳолда, Аристотелнинг хитоб қилишича, «экономика мақтовга сазовор, хрематистика эса – танбеҳга».

Қадимги грек мутафаккирларининг экономика ва хрематистикага бўлган бундай муносабати, унинг натурал хўжалик мавқеда бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди.

Аристотель ўзининг экономика ва хрематистика концепцияси доирасида қулдорик давлат тузилишини идеаллаштириб, хўжалик ҳаётининг энг муҳим унсурларини сунъий равишда «соддалаштирди». Масалан, Аристотель фикри бўйича, «ҳақиқатан ҳам нарсалар шу қадар турлитуманки, уларни тенглаштириб (таққослаб) бўлмайди». Шунга кўра хулоса қилинади: «5 кўндок = 1 уйга», чунки уларни таққослаш фақат гўёки пул туфайли амалга оширилиши «кундалик ҳаётда» анча қулай. Товар сифатидаги пулнинг ўзи эса, олимнинг фикрича, стихияли равишда эмас, балки одамлар ўртасидаги келишув натижасида келиб чиққан ва уни (пулни) «истеъмолга яроқсиз» қилиб қўйиш «бизнинг ихтиёримизда».

Аристотелнинг экономика ва хрематистика концепцияси «камчилигига» айирбошланинг иккиёқлама тавсифини ҳам киритиш мумкин. Бу ерда гап шундаки, бир жойда айирбошлаш эҳтиёжни қондиришда асосий акт сифатида кўрилади ва товарнинг истеъмол қийматини иқтисодиёт соҳасининг категорияси сифатида талқин қилиш имконини беради, иккинчи бир жойда – аксинча, айирбошлаш бойлик орттириш сифатида қаралади ва товарнинг алмашув қийматини хрематистика соҳасининг категорияси дейишга асос бўла олади.

Ниҳоят, шу концепция нуктаи назардан Аристотель савдо шакллари эволюцияси босқичларини ва пул муомаласини бирёқлама таҳлил қилиб, ўзининг йирик савдога ва ссуда операциясига салбий муносабатда эканлигини намоён этди. Хусусан, тўғридан-тўғри товар айирбошлаш ва пул воситаси орқали товар айирбошлаш каби савдонинг дастлабки шакллари у экономика соҳасига киритади, савдо капиталининг ҳаракатини, яъни товар айирбошлаш жараёнида дастлабки авансланган пулни кўпайишини хрематистика соҳасига киритади. Худди шунга ўхшаш, Аристотель пул муомаласи шаклини тадқиқ қилади ва пулнинг қиймат ўлчови ва муомала воситаси тарзида акс эттилишини – экономика соҳасига, пулнинг фойдани кўпайтириш воситаси сифатида ишлатилишини эса хрематистика соҳасига киритади.

4. Қадимги Римдаги иқтисодий қарашлар

Римнинг йирик сиёсий арбоби ва ёзувчиси Катта **Марк Порций Катон (м.ав. 234–149 й.)** ўзининг «**Дехқончилик тўғрисида**» асарида қишлоқ хўжалигини халқ хўжалигидаги асосий тармоқ деб ҳисоблайди. Катон дехқончиликни ташкил қилишнинг энг қулай усулини қўллашга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишни ташкил қилишга катта эътибор берди. У фақат ортиқча маҳсулотни сотиш, хўжаликда ишлаб чиқариш мумкин

бўлмаган нарсаларни эса сотиб олиш зарурлиги тўғрисида фикр юритди. Энг фойдали маҳсулот деб олиф ёғини ҳисоблаган. Катон савдогарлар ва судхўрлар фаолиятига салбий муносабатда бўлган.

Катон товар қийматидан ортиқчасини фойда деб билган ва қийматни тўла равишда ишлаб чиқариш харажатларига киритган. Масалан, унингча, барча «қиймат ўзагини» материал сарфлари, уста ва ёрдамчиларга тўланадиган ҳақ ташкил этади.

Атоқли Рим ёзувчиси ва олим **Марк Теренций Варрон (м.о. 116–27 й.)** халқ хўжалигида деҳқончилик ва чорвачиликни асосий тармоқ ҳисоблади. У «**Қишлоқ хўжалиги тўғрисида**» деган асарида ўзининг иқтисодий қарашларини баён этди. Чорвачиликка катта эътибор бериб, бозор шароитида уни энг фойдали тармоқ деб билди. Бундай хулоса қилишнинг асосий сабаби шундаки, ўша даврда Италияда дон арзон бўлган, чунки у чет ўлкалардан анча кўп миқдорда олиб келинар эди, чорвачилик даромади эса юқори бўлган. Шу билан бирга, Варрон, ҳар бир хўжаликнинг ўзини-ўзи таъминлашининг тарафдори бўлган, бозор учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ривожлантиришга эса унча эътибор бермаган.

Рим ёзувчиси **Юний Модерат Колумелла (м.о. I аср)** «**Қишлоқ хўжалиги тўғрисида**» деган китобида инқироз ва колонатнинг (йирик ер эгалари билан бевосита ишлаб чиқарувчилар – колонлар ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатлари шакли) ривожланиши давридаги Рим қишлоқ хўжалигига тавсиф беради. Унинг фикрича, қуллар ерни яхши ишлатмайдилар, ердан юқори ҳосил олиш учун қайғурмайдилар. Колумелла уруғни сепишдан бошлаб то ҳосилни йиғиб олишгача бўлган даврда қуллар исрофгарчилик қилишини, яхши ишламаслигини, ўғрилиқ қилишини ва пировард натижада донни қабул қилишда унинг миқдорини ҳисоб дафтарида нотўғри кўрсатишини айтиб берди. У қуллар меҳнатидан кўра эркин майда ишлаб чиқарувчилар меҳнатининг афзаллигини исботлаб берди. Қулларнинг имкон борица ерни ишламасликка интилишини кўрган Колумелла, бундай ерларни эркин колонларга бўлиб бериш, майда товар ишлаб чиқаришга ўтиш зарурлиги тўғрисида фикр юритади. Бундай фикрнинг юритилиши, Колумелланинг ишлаб чиқаришни ривожлантириш саволларини нисбатан тўғри тушунганлигидан далолат беради.

Республика давридаги Қадимги Римнинг жиддий иқтисодий муаммоларидан бири ерга бўлган мулкчиликнинг оқсуяк патрицийлар қўлида тўпланиши ва италиялик кўпчилик деҳқонларнинг ердан маҳрум бўлиши ҳисобланади. Хонавайрон бўлган майда деҳқонларни ака-ука **Тиберий (м.о. 162-133 й.)** ва **Гай (м.о. 153–121 й.) Гракхлар** ҳимоя қилиб чиқишди. Патрицийларнинг ер мулкини чеклаш ва аграр масалаларни ечиш мақсадида Тиберий Гракх м.ав. 133 йилда. қонун қабул қилишни таклиф қилиб чиқди. Бу қонунга мувофиқ, римлик фуқароларга давлатнинг ҳайдаладиган еридан 500 югер (125 гектар)гача ижарага олиш рухсат этилган. Бундан ташқари, бир оила 1000 югердан зиёд ерга эгалик қилиши ман этилган. Барча ортиқча ерлар давлат ихтиёрида бўлган ва ерга мухтожларга авлодларига қолдириш

ва унча кўп бўлмаган солиқ тўлаш шарти билан 30 югердан бўлиб берилган.

Тиберий Гракхнинг аграр лойиҳаси қисман амалга оширилди ва натижада ўн минглаб деҳқонлар ер олишга муваффақ бўлдилар. Тиберий Гракх атайлаб ўлдирилгандан кейин, унинг ишини укаси Гай Гракх давом эттирди. Деҳқонларга ер бериш қайтадан бошланди ҳамда шаҳарлик камбағалларга давлат хазинасидан паст баҳода дон сотиш тўғрисида қонун қабул қилинди. Гракхларнинг ислоҳоти майда деҳқон ер эгалиги мавқеини кучайтириш ва аҳоли камбағаллашувининг олдини олишга қаратилган эди. Ислоҳот анча муваффақиятли бўлди ва ҳатто Гай Гракх ўлиmidан кейин ҳам консерваторлар мухтожларни ер билан таъминлаш тўғрисидаги қонунни бекор қила олмадилар.

Марк Туллий Цицерон (м.о.106–43 й.) таниқли давлат арбоби ва машҳур нотик. У яшаган даврда давлат анча марказлашган бўлиб, савдо-сотиқ ривожланди, судхўрлик бойлик манбаига айланди. Қадимги Греция иқтисодий фикрларидан фарқли равишда, Цицерон йирик савдони қўллаб-қувватлаб, майда савдога эса эътибор қаратмади. Цицероннинг судхўрликка бўлган муносабати зиддиятли бўлган. Бир жойда судхўрликни маъқулласа, иккинчи бир жойда уни қоралайди. Цицероннинг савдо ва судхўрликка бўлган қарашларида Қадимги Рим иқтисодиётидаги натурал ва товар хўжалиги ўртасидаги зиддият ўз аксини топган.

Цицерон хусусий мулкчилик, йирик ер эгалиги ва мустамлакаларда эксплуатацияни кучайтириш тарафдори бўлган. Деҳқончиликни анча самарали иш тури деб ҳисоблаган. У бозорни товар билан таъминлашда муҳим ўрин тутган.

Таянч иборалар: Месопотамия; Эшнунн қонунлари; Хаммурапи қонунлари; Натурал хўжалик муносабатлари; “Авесто”; “Архашастра”; меҳнат тақсимооти; “идеал давлат”; хрематистика; экономика.

Такрорлаш учун саволлар

1. Илк иқтисодий фикрларнинг Қадимги Шарқда келиб чиқишига сабаб нима?
2. Хаммурапи қонунлари асосан қандай муносабатларни тартибга солиб турган?
3. “Авесто”даги “... *ерга яхши соғлом уруғлар сепишдан ортиқ савоб иш йўқ* ...” деган фикрнинг маъносини тушунтиринг?
4. “Архашастра”да давлат молия муаммоларини ечишга қандай ёндашганлиги кўрсатилади?
5. Конфуцийнинг хусусий мулк тўғрисидаги фикрини аниқланг?
6. Аристотелнинг “Экономика”, “Хремастика” тушунчаларини ҳар хил замон руҳида талқин қилинг?
7. Қадимги Рим иқтисодий фикрларнинг ўзига хос хусусияти нима?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: “Шарқ”, 1998.
2. Аристотель. Соч. в 4-х. т. М.: “Мысль”, 1975-83.
3. Артхашастра, или наука политики. М-Л.: Издательство АН СССР, 1959.
4. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. М.: “Дело”, “ВИТА-ПРЕСС”, 1996.
5. Хрестоматия по истории Древнего Востока. 2 том. М.: “Высшая школа”, 1980.
6. Агапова И.А. История экономических учений. – М., 2011.
7. Аникин А.В. Юность науки. - М., 1985.
8. Бартенев С.А. История экономических учений.- М., 2010.
9. Варрон. Сельское хозяйство. – М.; Л., 1963.
10. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. – М., 1989.
11. История экономических учений: Учебник / Под ред. В.С. Автономова.
- М., 2009.
12. История экономических учений: Учебник / Под ред. Г.А. Марловской.
- М., 2005.
13. Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. - М., 1957.
14. Корниенко О.В. История экономических учений: Курс лекций.
- Ростов-н/Д., 2005.
15. Платон. Собрание сочинений: В 4 т. - М., 1990.
16. Титова Н.Е. История экономических учений. - М., 1997.
17. Ядгаров Я.С. История экономических учений. - М., 2010.

2-МАВЗУ. ЎРТА АСР ДАВРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР

1. Ўрта аср давридаги иқтисодий қарашларнинг ўзига хослиги. Араб мамлакатларидаги иқтисодий ғоялар

Ўрта аср даврига (феодализм) келиб иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни анча тўғри акс эттирган иқтисодий ғоя ва назариялар шаклланди ва ривожланди. Улар ўша даврдаги ижтимоий, иқтисодий ривожланишидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос хусусият касб этади. Бундай хусусиятлардан бири, энг аввало, иқтисодий ғоя ва назарияларда диний қарашларнинг устунлигидир. Ўша даврда хўжалик ҳаётидаги диний-ахлоқий меъёрлар, уларнинг бозор иқтисодий муносабатлари ва ижтимоий тизимда демократик тамойилларнинг ўрнатилишига тўсқинлик қилиши янги иқтисодий ғоя, назарияларнинг дин “пардасига ўраб” берилишига сабаб бўлган.

Ўрта аср натурал хўжалик тури ёки феодализм Шарқдаги бир қатор мамлакатларда III – VIII ва Европадаги мамлакатларда V – XI асрларда ўрнатилди. Ушбу даврнинг бошидаёқ сиёсий ҳокимият ва иқтисодий кудрат оксуяклар ва черков ходимларининг қўлида бўлган, улар гоҳ очик, гоҳ яширин тарзда товарли иқтисодиёт кўламининг ва судхўрликнинг кенгайиш мойиллигини қоралаган.

Араб мамлакатларида феодал муносабатларнинг шаклланиши, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт шароитини тўғри акс эттирувчи иқтисодий қарашларнинг келиб чиқиши янги ислом динининг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ. Ана шундай иқтисодий фикр ва кўрсатмалар ислом динининг муқаддас китоби – **Қуръони Каримда** (арабча – қироат, яъни ўқиш) кенг тарзда ўз аксини топган. Ислом динида Қуръони Карим Аллоҳ томонидан пайғамбаримиз **Муҳаммад алайҳиссаломга** ваҳий қилинган дейилади. Қуръони Каримдаги иқтисодий фикр ва кўрсатмалар ўзининг тўғри ва фаоллиги билан ажралиб туради.

Қуръони Каримдаги иқтисодий кўрсатмалар. Қуръони Каримдаги асосий ғоялардан бири мусулмонларнинг қардошлиги бўлиб, араб қабилалари шу байроқ атрофида бирлашдилар. Унда деҳқон, хунармандлар меҳнати, умуман ҳалол меҳнат улуғланади, барча бойлик шу асосда пайдо бўлиши уқтирилади. Бу муқаддас китобда савдога катта аҳамият берилади, судхўрлик (судхўрлик фоизи) қораланади, хусусий мулкнинг муқаддаслиги, бировнинг мулкига хиёнат ва ҳатто ҳасад қилиш катта гуноҳ деб кўрсатилади. Исломда жамиятнинг тенгсизлиги тақдири азалдан деб тан олинади, аммо ҳалоллик ва тўғрилиқка буюрилади ва ёлғон ишлатиш, ўғрилиқ ва меҳнатсиз даромад топиш ман қилинади. Қуръони Каримда қарз олиш ва бериш, меросни тақсимлаш, етим-есирларга мурувват, хайр-эҳсон қилиш, ўзаро ёрдам бериш ҳақидаги ғоялар ҳамда солиқ турлари ва микдори тўғрисидаги тушунчалар катта аҳамият касб этади. Ояти карима ва ҳадиси шарифларда турли касбларни эгаллаш, айниқса, деҳқончилик, қўйчивонлик билан шуғулланиш, меҳнат қилиш зарурлиги марҳамат қилинган.

Ислом ақидасида исрофгарчиликка қарши кураш, *«Енглар, ичинглар,*

ҳадя қилинглар, аммо исроф қилманглар», деган кўрсатмалар асосида олиб борилади (бу ҳозирги даврда энг асосий муаммолардан бири ҳисобланади), «Дарё бўйида таҳорат қилсангиз ҳам сувни исроф қилманглар» каби қоидалар айнан ҳозирги замон иқтисодиёти ва экологияси учун ниҳоятда аҳамиятлидир.

Ибн Холдуннинг иқтисодий қарашлари. Иқтисодий фикрларнинг ривожланишида араб мутафаккири Ибн Холдуннинг (1332–1405) ҳиссаси бениҳоя катта. У Тунисда зодагонлар оиласида туғилган. Унинг асосий асари **«Китоб-ул-ибар» («Ибратли мисоллар китоби»-1370 й.)**

Ибн Холдун ижтимоий ривожланишнинг умумий қонуниятларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилди. Унинг фикрича, тарихий жараён асосини кишилик жамиятининг ривожланиши ташкил этади. Дастлаб одамлар ёввойи ҳолатда бўлган. Кейинчалик кишилик жамияти табиат дунёсидан ажралиб чиққач, ўз ривожланишида икки босқични босиб ўтади: **«примитив»** ва **«цивилизация»**. Уларнинг бири иккинчисидан «одамлар яшаш воситаларини қандай топа олиши» билан ажралиб туради. Биринчи босқичда одамлар, асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган бўлсалар, иккинчи босқичда, олимнинг фикрича, уларга ҳунармандчилик, савдо, илм ва санъат қўшилади. Иқтисодиётнинг барча тармоқларининг муваффақиятли ривожланиши халқ бойлигини бир неча бор кўпайтириш, ҳар бир кишининг мўл-кўлликка эришиш имконини беради. Аммо ортиқча моддий бойлик ишлаб чиқариш имкониятини берувчи цивилизацияга ўтиш, олимнинг таъкидлашича, умумий, ижтимоий ва мулкӣ тенглик келиб чиққанини, жамиятнинг табақаларга бўлиниши зарурлиги тутаганини билдирмайди.

Ибн Холдуннинг кўрсатиб беришича, фуқароларни ҳаётӣ зарур буюмлар ва зеб-зийнат буюмлари билан ёки унинг атамаси бўйича **«зарур»** ва **«зарур бўлмаган»** буюмлар билан таъминлаш, энг аввало, шаҳар аҳолисининг зичлигига боғлиқ. Шаҳар аҳолисининг зичлиги унинг ривожланган ёки ривожланмаганлигининг рамзий белгиси ҳисобланган. Шунинг учун агар шаҳар ривожланган бўлса, унда «зарур» ва «зарур бўлмаган» буюмлар етарли бўлади; бунда: биринчисининг баҳоси (деҳқончиликда шаҳарликлар ҳам иштирок этганлиги туфайли) пасайиб боради, иккинчининг эса (зеб-зийнат буюмларига талабнинг кескин ўсиши сабабли) баҳоси ошиб боради. Аксинча, шаҳар аҳолисининг камлиги натижасида унинг ривожланмай қолиши барча моддий бойликларнинг етишмаслигини ва қимматчиликни келтириб чиқаради. Шу билан бирга, мутафаккирнинг таъкидлашича, солиқ қанча паст бўлса, ҳар қандай шаҳарнинг, бир бутун жамиятнинг равнақи шунча яхши бўлади. У: “Бозор баҳоси шаклланишининг бир қанча қонуниятларини таърифлаб, солиқлар ва ҳар хил йиғимлар товар қийматининг ошишига олиб келувчи омил ҳисобланади”, – деб кўрсатиб берди. Ибн Холдун бозорнинг рағбатлантирувчи аҳамиятини билган: бозор механизми ишлаб чиқарувчиларни меҳнат унумдорлигини оширишга ва маҳсулот сифатини яхшилашга мажбур этади.

Ибн Холдун пулни хўжалик ҳаётининг муҳим унсури деб ҳисоблади ва

пул вазифасини худо томонидан яратилган металллар ичида - олтин ва кумуш бажаришини маъқуллади. Унинг фикрича, пул «барча сотиб олинадиган» буюмлардаги инсон меҳнатининг миқдорий мазмунини акс эттиради. У «**меҳнатнинг қийматини**», яъни иш ҳақини тавсифлаб, унинг миқдори: биринчидан – «**киши меҳнати миқдorigа**», иккинчидан «**бошқа меҳнатлар ичида унинг тутган ўрнига**», ва учинчидан «**одамларнинг унга (меҳнатга) бўлган эҳтиёжига**» боғлиқ деб тасдиқлади.

Ибн Холдун: “Ижтимоий ҳаёт асосини меҳнат фаолияти ташкил этади”, – дейди. Унинг ёзишича, «жамиятнинг аҳволи, унинг бойлиги ва равнақи фақат меҳнатга ва кишиларнинг бойликни ўзлаштиришга бўлган иштиёқига боғлиқ. Агар одамлар яшаш воситалари тўғрисида қайғурмасалар ва уларга эғалик қилиш учун меҳнат қилмасалар унда бозорда олди-сотди бўлмайди ва одамлар озиқ-овқат қидириб, бошқа мамлакатларга чиқиб кетадилар».

2. Ўрта Осиёдаги иқтисодий ғоялар

Ўрта Осиё мустақил давлатларининг ташкил топиши, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан алоқаларнинг кучайиши уларнинг фан ва маданиятининг яна ҳам ривожланишига катта туртки бўлди. Ўрта Осиё X–XIV асрларда Шарқда илғор ижтимоий тафаккурлар ривожланган бир марказга айланди. Бу даврда дунёга машҳур бўлган **Фаробий, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темури, Навоий** ва бошқа кўплаб олим ва шоирлар, давлат арбоблари етишиб чиқди. Уларнинг асарларида иқтисодий фикрлар ҳам ўз аксини топган. Биз уларни қуйида кўриб чиқамиз.

Фаробий

А.Фаробийнинг иқтисодий фикрлари. Ўрта аср даврида илғор иқтисодий фикрларни илгари сурган буюк мутафаккирлардан бири, Аристотелнинг издоши, унинг асарларини таҳлил қилган «**иккинчи муаллим**» **Абу Наср Фаробий (870–950)** ҳисобланади. У кўп қиррали олим бўлиб, ўз билимини ошириш йўлида тинмай меҳнат қилган, қайси юртда машҳур олим борлигини эшитиши билан, суҳбатлашиб ундан сабоқ олиш учун йўлга чиққан. У 70дан кўп тилни билган.

Фаробий бир асарни бир марта ўқиб тушунолмаса, уни қайта-қайта ўқирди. Аристотелнинг «**Жон ҳақида**» асарининг Фаробий ўқиган нусхаси топилган бўлиб, китоб четига унинг томонидан «*Мен бу китобни юз марта ўқидим*», бошқа бир китобда эса «*Бу китобни қирқ марта ўқидим, лекин яна ўқишим керак*», деб ёзилган. Фаробий Аристотель асарларини ўқиб ўрганиш билан бирга, уларга шарҳлар ҳам ёзган. Буюк аллома Ибн Сино Аристотелнинг «**Метафизика**» асарини Фаробий ёзган шарҳлар ёрдами билангина тўлиқ тушунганлиги ҳақида ёзган.

Фаробий бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган *моддий эҳтиёжлар* тўғрисида таълимот яратди. Унинг фикрича, одамларнинг эҳтиёжи жамият шаклланишининг асосий сабабидир. «Табиатан ҳар бир

одам шундай яралганки, у яшаши ва камол топиши учун кўп нарсаларга эҳтиёж сезади. Уларни у бир ўзи топа олмайди ва уларга эришиш учун кишилар жамоасига мухтож бўладики, унинг ҳар бири у эҳтиёж сезаётган нарсалардан бирон-бирини беради. Бунда ҳар бир одам бошқаларга нисбатан худди шундай ҳолатда бўлади». Жамият шаклланиши учун моддий эҳтиёжлар тўғрисида бундай тушунча ўша даврдаги илғор фикрлардан ҳисобланади. Шу билан бирга, моддий бойлик яратишдаги меҳнат ва меҳнат қуролларининг аҳамиятини, ҳар хил ҳунар турларини уқтириб ўтгач, қулликка кескин қарши чиқди.

Фаробий Платонга ўхшаб **идеал тузум** тўғрисида фикр юритди. У келажак ҳақида ўйлаб, бахтга эришишнинг зарур ва бирламчи шартини ташкил этувчи ўзаро ёрдам ва дўстлик туфайли бўладиган шаҳарни идеал шаҳар деб ҳисоблаган; ер юзида барча халқларнинг ўзаро ёрдами асосида бир бутун ягона жамият қуриш мумкинлиги тўғрисида, маҳсулотларни адолатли тақсимлаш ҳақида фикрлар билдирган. Аммо Фаробий мазкур ўзаро ёрдамнинг иқтисодий асоси – меҳнат маҳсулотларини айирбошлашнинг зарурлигини кўрсатиб бера олмади. Шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, Фаробий иқтисодий саволларни иккинчи ўринга суриб қўйди. Бу, айниқса, унинг давлат тўғрисидаги талқинида кўринади, унда адолат ўрнатиш, оммани маърифатли қилиш унинг асосий функцияларидан деб эътироф этилади.

Фаробийнинг мулкчилик тўғрисидаги қарашлари. Абу Наср Фаробий мулкчилик ҳақида фикр юритиб, мулкка эгалик қилиш, ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, ўзига тўқ яшаш тўғрисидаги илғор фикрларни илгари суради. У одамларга, авлодларга зарар келтирмайдиган мол-мулк орттириш фойдали иш эканлиги, бошқалар учун зарар келтирадиган бойлик тўплаш, мол-мулк орттириш эса ёмон одат эканлигини айтиб ўтади.

Фаробий кишиларни мулкий қонунлар асосида тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор беради. Унингча, маърифатли, қонун асосида иш юритадиган, ҳуқуқий маданиятли кишилар жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайдилар ва аксинча *“...шаҳар аҳолиси маърифатсиз, тажрибасиз одамлар ва болалардан иборат бўлса, у ҳолда улар қонун ўрнатган тартиб ва бошқарув усулини қабул қилмайдилар”*. Кўриниб турибдики, қонун-қоидалар асосида иш юритишга алоҳида эътибор қаратилган. Ҳуқуқий тарбия, маданият мулкни тўғри тасарруф этиш, ундан унумли фойдаланиш ва мулкни кўпайтиришга ундайди. Фаробийнинг таъкидлашича, *“Мулк орттиришда унчалик хавф йўқ... Мулкни эҳтиёт қилиб сақлаб, ўз эҳтиёжи учун ишлатса, бу ёмон ҳисобланмайди”*.

Фаробийнинг мулкчилик тўғрисидаги иқтисодий фикрларининг тўғри эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди. Мамлакатимизда мулкдорлар синфининг шаклланиб, уларнинг сони кўпайиб, иқтисодиётни ривожлантиришда роли ортиб бораётган ҳозирги даврда Фаробийнинг мулк ва унга эгалик қилиш ҳақидаги ғоялари яна ҳам фаоллашиб бормоқда.

Фаробийнинг тақсимотга бўлган иқтисодий қарашлари. Тақсимот Фаробийнинг иқтисодий қарашларида ўзига хос усулда талқин этилади. Унингча, жамият ва кишилар қўлидаги мол-мулкни, ноз-неъматларни тўғри

тақсимлаш давлат миқёсидаги асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Тақсимот мақсадга мувофиқ амалга оширилмас экан, кўпчилик кишилар бачканалашиб кетади, одамлар фақир аҳволга тушиб қолади.

Шу нарса аёнки, мавжуд нарсалар тақсимланади. Шу боис мақсадга мувофиқ тақсимотни амалга ошириш мақсадида Форобий мавжуд бўлган барча бойликларни тўғри ҳисобга олишни назрда тутди. У шундай ёзади: *“Аввало ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва тутган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур нарсалар бўлган озиқ-овқатлар, экиладиган ерлар, сарой ва шахси уйлар миқдори ҳисобга олиниши зарур”*. Форобий Платоннинг: *“Тақсимот жуда қийин иш, лекин жуда зарур ишдир”*, – деган фикрини алоҳида кўрсатиб ўтади. Биз бундан Форобий тақсимот муаммосининг қийинлигини, уни тўғри ҳал этиш жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунганлигини кўрамиз.

Ибн Сино

Ибн Синонинг иқтисодий қарашлари. Улуғ мутафаккир **Ибн Синонинг (980–1037)** 280 дан кўп асарлари мавжуд бўлиб, улар тиббиёт, математика, астрономия, химия, фалсафа, иқтисодиёт ва бошқа соҳаларга бағишланган.

Ибн Синонинг инсон эҳтиёжлари тўғрисидаги, меҳнат ва унинг моддий ишлаб чиқаришдаги роли тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовор. Унинг фикрича: «Ҳайвон табиат неъматларига қаноат қилади, инсонга эса табиат неъматлари камлик қилади, у озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жойга эҳтиёж сезади. Ҳайвонлар табиат неъматларини ўзлаштиради, инсон эса ўз меҳнати билан ўзига овқат, кийим-кечак, уй-жой яратади. Шу мақсадда инсон деҳқончилик билан шуғулланиши керак. Ҳайвонлар гарчи пода бўлиб яшасалар ҳам, ёлғиз яшай олади, одамлар эса якка ҳолда ўзлари учун барча яшаш воситаларини топа олмайдилар. Шунинг учун одамлар мулоқот ва ўзаро ёрдамга муҳтож бўладилар».

Ибн Сино феодал жамиятнинг асосий муаммоларини тадқиқот қилади. У жамиятнинг амал қилишининг асоси ҳунармандчилик деб ҳисоблади. *«Одамнинг ўз қувватини сақлашга ва озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжи, –деб ёзади Ибн Сино, – ҳаммани ҳунар ўрганишга ундайди»*.

Ибн Сино нафақат оила доирасидаги, балки шаҳар ва ҳатто давлат миқёсидаги даромад ва харажатлар баланси тўғрисида ҳам фикр юритади. Унинг фикрича, давлат табиий офат ёки уруш бўлиш эҳтимолини ҳисобга олиб, унга маблағ ажратган ҳолда даромад ва харажатлар балансига эришиши зарур.

Ибн Сино идеал давлат тўғрисида фикр юритиб, уни қуйидагича тавсифлаб беради:

- 1) ҳамма ўз фойдасини кўзлаб меҳнат қилиши керак;
- 2) бу давлатда барча моддий бойликлар шундай тенг тақсимланиши керакки, унда жуда катта бойлик ва ашаддий камбағаллик бўлмасин;
- 3) барча кишилар ҳалол меҳнат билан шуғулланиши ва ҳалол савдо қилиши сабабли урушадиган одамлар бўлмайди ва урушлар тугатилади,

давлатлар ўртасидаги сиёсий баҳслар эса тинч йўл билан ҳал этилади;

4) идеал давлатда одамларда ҳамма нарса муҳайё бўлади, шунинг учун улар бир-бирига қарама-қарши бўлмайдилар, қувноқ ашула ва мусиқани яхши кўрадилар, узоқ вақт қаримайдилар.

Ибн Синонинг идеал давлат тўғрисидаги қарашлари Платоннинг «Қонун»ларида, Аристотелнинг «Афина сиёсатчилари»да, Форобийнинг «Саховатли шаҳар яшовчиларининг қарашлари тўғрисида трактат»ида айтилган фикрларига кўп жиҳатдан ўхшаб кетади.

Юсуф Хос Ҳожиб

Юсуф Хос Ҳожибнинг иқтисодий фикрлари. Иқтисодий фикрларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган XI асрда яшаб ижод этган буюк шоир ва мутафаккир **Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний** ҳисобланади. У жамиятнинг ривожланишида меҳнатнинг ўрнини қайд қилиб ўтгач, шундай дейди: «Одамга фойдаси тегмаган одам – мурда» ва «Ўтган умр ачинарли эмас, балки сарфланган меҳнат ачинарлидир». Юсуф Хос Ҳожиб меҳнатга тавсиф бериш билан чекланмасдан, балки меҳнат тақсимотининг аҳамиятига ҳам алоҳида эътибор қаратди. У деҳқончиликда, чорвачиликда, ҳунармандчиликда яратиладиган моддий бойликларнинг хусусиятларини кўрсатиб беради, айнан деҳқон меҳнати одамларни боқади ва кийинтиради, чорвадор эса ейиш, кийиш ва миниш учун фойдаланадиган отларни, туяларни ва бошқа ҳайвонларни кўпайтиради деб қайд қилиб ўтади. Шулар билан бирга, ҳунармандлар турмуш учун керак бўлган буюмларни яратадилар. Олимларнинг меҳнатига юқори баҳо берилади.

Юсуф Хос Ҳожиб пулнинг қиймат ўлчови, муомала воситаси, жамғариш воситаси функцияларини айтиб ўтади. Унинг фикрига кўра, давлатнинг қудрати нафақат қўшинда, балки хазина маблағларида ҳамдир. Лекин давлат қимматбаҳо буюмларни жамғариш билан қизиқиб кетмаслиги, маблағларнинг бир қисмини халқ манфаатлари йўлида сарфлаши лозим.

Амир Темур

А.Темурнинг иқтисодий қарашлари. **Амир Темур (1336-1405)** иқтисодиётни бошқаришда ўзига хос мактаб яратди. Соҳибқирон давлатида девони бузург (бош вазир)дан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон дейилувчи бошқарма бўлган. У давлатнинг муҳим ишларини: солиқ йиғиш, тартиб сақлашни, ижтимоий бинолар – бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, сув иншоотларининг тармоқларини назорат қилиб турган. Унинг ходимлари вақти-вақти билан текшириш ва тафтиш ишларини олиб борган. Айниқса, тошу тарози тўғрилиги, одил баҳо текшириб турилган, қаллоб ва товламачилар қаттиқ жазоланган.

Мамлакатда кўрилган бундай ва шу каби бошқа чора-тадбирлар, биринчи навбатда, раиятнинг қашшоқликка, мамлакатнинг эса оғир аҳволга тушиб қолишининг олдини олишга қаратилган. Негаки, А.Темур: «*Раиятни*

хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағалашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳларнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳларнинг тарқоқлиги эса, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради”, – деб кўрсатиб берган.

Мамлакатда деҳқончиликка катта эътибор берилган бўлиб, ерга эгалик қилиш қуйидаги кўринишларда бўлган:

1. *Суюрғол ерлар*. Катта ҳажмдаги бу ерлар давлат томонидан ажратиб берилиб, бир авлоддан иккинчисига ўтган. Суюрғол эгаси солиқдан озод қилинган. Бундай ер эгалари деҳқонларни ишлатиб, ер солиғи – хирож олганлар.

2. *Тархон ерлар*. Бу ерлар хусусий мулк бўлиб, улар одамларга бирон-бир хизмати учун берилган.

3. *Ушр ерлар*. Сайид ва хўжаларга мансуб ерлар. Бу ерларда олинган ҳосилнинг ўндан бири давлатга берилган.

4. *Вақф ерлар*. Масжид, мадраса, хонақоҳ, қабристон ва шу сингари жойларга доир ерлар. Вақфда ер, сув, бозор, қул, пуллар ва бошқалар мол-мулки билан инъом этилади.

5. *Аскарларга, уларнинг раҳбарларига* бериладиган ерлар.

Кимда-ким бирон саҳрони обод қилса ёки кориз (ерости сувларини тортиб чиқариш учун қурилган иншоот) курса, бирон боғ кўкартирса ёхуд бирорта хароб бўлиб ётган жойни обод қилса, биринчи йили ундан солиқ олинмаган. Иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олган. Учинчи йил хирож йиғилган. Мазкур муаммога бундай ёндашув қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантиришда муҳим мавқега эга бўлади.

Амир Темури барча шаҳар ва қишлоқларда лангархона (йўловчилар кўниб ўтадиган, камбағал етим-есирларга овқат бериладиган жой), ғарибхоналарни қуришни, касаллар учун шифохоналар бунёд этишни ва уларда ишлаш учун табиблар тайинлашни лозим деб билган ва уларни амалга ошириш учун кўп ишларни қилган.

Амир Темури Англия ва Франция қиролларига мурожаат қилиб, *халқаро савдо алоқаларини ривожлантиришига* ҳаракат қилган. Машриқдан мағрибгача бўлган савдо-сотиқ ишларини кучайтириш учун зарур бўлган шарт-шароитлар яратиб берилган. Масалан, бир кунлик карвон йўлида барча нарсалар муҳайё этилган (карвонсаройда доимо от, ет-хашак, озиқ-овқат, сув бўлган, сардобалар қурилган), кароқчилар қаттиқ жазоланган. Шу нарсалар алоҳида эътибор бериш керакки, четдан олиб келинган товарлар устига *10 фоиз нарх* қўшиб сотиш мумкин бўлган. Бу, ҳозирги давр тили билан айтганда, биринчидан – чет эл товарларига бўлган талабни кучайтирса, иккинчидан – аҳолининг истеъмол буюмларига бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондириш имконини беради.

А.Темурнинг иқтисодий фикрлари «**Темур тузуклари**»да баён этилган бўлиб, қуйида биз кўриб чиқмоқчи бўлган ғоялар мазкур асар асосида келтирилди. («Амир тузуклари». Тошкент, 1991).

Унда ўша даврдаги давлатнинг 12 ижтимоий тоифадан иборат бўлганлиги кўрсатилган:

1. Саййидлар, уламо, машойих, фозил кишилар (дин аҳллари).
2. Ақлли, донишманд одамлар.
3. Художўй кишилар.
4. Нўёнлар (туман бошлиғи), амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбийлар.
5. Сипоҳ ва раият (солиқ тўловчи халқ).
6. Ақлли, тажрибали, энг ишончли кишилар.
7. Вазирлар, саркотиблар.
8. Ҳакимлар (файласуфлар, донишманд, алломалар), табиблар, мунажжимлар, муҳандислар (инженерлар).
9. Ҳадис олимлари.
10. Аҳли ҳунар ва санъатчилар.
11. Касбу ҳунар эгалари.
12. Савдогар ва сайёҳлар.

Давлат тақдирини эса подшо, хазина, аскар ҳал қилади дейилган. Қўшин аъзоларининг маоши тўғрисида аниқ маълумотлар келтирилган. Масалан, оддий сипоҳ ўзи минган от баҳосига тенг миқдорида маош олиши, баҳодирлар икки от баҳосидан тўрт от баҳосигача маош олиши, ўнбоши ўз қарамоғидаги аскарга нисбатан икки баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки марта ортиқ маош олиши тайинланган.

«Тузуқларда» А.Темур даврида солиқ ва жарималарни йиғиш ва харж (сарф) қилишга алоҳида эътибор беришган. *«Хирожни йиғиш вақтида, – деб уқтирилади «Темур тузуқлари»да, – икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб, раият аҳволини текишириб турсин, бож олувчилар фуқарога зулм қилиб, уларнинг аҳволига хароблик етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган барча мол-ашёни кирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи вазир эса, чиқим дафтарига ёзиб, йиғилган моллардан сипоҳ маошига тақсим қилсинлар»*. Демак, кўриниб турибдики, ҳисоб-китоб ишлари тўғри йўлга қўйилиши талаб этилган. Хирож, одатда, суғориладиган ерларда жами ҳосилнинг учдан бири (33 фоиз), лалмикор ерларда тўртдан бирига (25 фоиз) тенг бўлган миқдорда тўпланган. Бу рақамлар унинг ҳозирги даврдаги даромад солиғи атрофида бўлганлигини кўрсатиб турибди.

А.Темур ўқимишли, олим одамларнинг меҳнатига юқори баҳо берган. *«... Сайидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди, – дейилади «Тузуқлар»да, – чунки бу инсонлар мамлакат ривожига устундирлар»*. **А.Темур Шом (ҳозирги Сурия)** юртини қўлга олганда, (1401 й.) таниқли олим **Ибн Холдун (1332–1406)** асирга тушиб қолади. Соҳибқирон унинг олимлигини билгач, у билан суҳбатлашиб, иззат-икром билан уни қўйиб юборади.

Дехқонлар, касб-ҳунар эгалари савдогарларга ўз ишларини юритиш учун уруғ, асбоб, сармоя бериб, шароит яратишга эътибор берилган. Айниқса, ташландиқ, кўриқ ерларни очиш, кориз ўтказиш рағбатлантирилган. Бундай ишлар билан шуғулланганлар уч йилгача солиқдан озод этилган.

А.Навоийнинг иқтисодий ғоялари. Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодида иқтисодий ғоялар муҳим ўрин эгаллайди. Унда асосан тижорат, савдо муаммолари анча мукаммал ёритилган. Навоий асарларида савдо фаолияти маъқулланади, аммо товламачи ва чайқовчилик қаттиқ танқид қилинади. У меҳнатнинг инсон ва жамиятдаги ўрнига, дўстликка юксак баҳо берган.

Алишер Навоий (1441–1501) буюк шоир ва давлат арбоби. У ўз даврининг сиёсий ва иқтисодий аҳволини яхшилаш, мамлакатнинг иқтисодий қудратини барқарорлаштириш учун кишиларда ватанпарварлик ҳис-туйғусини уйғотиш зарурлигини яхши тушунган.

Навоийнинг дастлабки ижтимоий-иқтисодий фикрлари шаклланган асари «**Ҳилолият**» ҳисобланади. У *шахснинг тарихдаги ўрнига* катта эътибор бериб, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи мамлакат ҳукмдорининг ақл-идроки ва қобилиятига боғлиқлигини айтади. “Агар мамлакат ҳукмдори фанларни, айниқса иқтисодиёт, тарих, фалсафа ва сиёсий фанларни мукаммал билса, ўзи бошқараётган мамлакат обод ва бадавлат бўлади, агар акси бўлса, мамлакат қашшоқ ва хароб бўлади”, – дейди Навоий. Кейинчалик жамиятнинг ривожланишида иқтисодчиларнинг ва давлат арбобларининг аҳамияти катта эканлигини инглиз олими Ж.М.Кейнс ҳам қайд қилиб ўтади.

Навоий мамлакат иқтисодиётини юксалтиришда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига алоҳида эътибор берди. Унинг фикрича, Марказий Осиё шароитида ирригация иншоотларини кенгайтириш – деҳқончиликни ривожлантиришга олиб келувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Шу боис, жуда кўп канал ва ариқлар қазилди. Асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ерни кенгайтиришга, унинг унумдорлигини оширишга катта эътибор берилди.

Навоий бойликни икки йўл билан топиш мумкинлигини таъкидлайди. Биринчи йўл бу – ўз меҳнати билан бойлик тўплаш, йиғиш ва ўзига тўқ яшаш. Бундай бойликни у қўллаб-қувватлаган. Навоий олинган бойликни уч қисмга бўлиб, яъни биринчи қисмини кетган харажатларга, иккинчи қисмини ўзининг ва оиласининг эҳтиёжларига, учинчи қисмини эса аҳолининг ижтимоий манфаатларига сарфлашни тавсия этган. Навоий кўпгина мадраса, шифохона, ҳаммом, кўприк ва бошқаларни ўз ҳисобидан қурдирган. Бойлик топишнинг иккинчи йўли бу – ўғирлик, таъмагирлик ва зўрлик ҳисобига бойлик орттиришдир. Навоий бундай бойлик орттириш номақбул усулларини қайд қилади.

Навоий ўзининг «**Маҳбуб-ул-қулуб**» (1500 й.) асарида мамлакатдаги ижтимоий гуруҳларнинг жамиятда тутган ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, деҳқонлар, ҳунармандлар ва чет эл билан алоқаси бор савдогарлар жамиятда моддий бойлик етиштиришда, яратишда ва мамлакатнинг бойлигини кўпайтиришда муҳим ўрин тутди. Навоий деҳқон ва унинг ишлаб чиқаришдаги аҳамияти тўғрисида қуйидаги фикрларни билдиради: «*Дон сочувчи деҳқон ерни ёриш билан ризқ йўлини очувчидир*». Шу билан бирга, у деҳқон меҳнатини улуғлаб, унинг моддий бойлик

яратишдаги хатти-ҳаракатини қуйидагича тасвирлаб берди:

Ҳар не қилсалар ҳаракат,

Халққа ҳам етар овқат ҳам баракат.

Навоий ижтимоий ҳаётга одамларнинг биргаликдаги фаолияти сифатида қарайди. Унинг фикрига кўра, *киши якка ҳолда ҳеч нарса ишлаб чиқара олмайди*. У бирон нарсани ишлаб чиқариш учун бошқа ишлаб чиқарувчилар билан муносабатда бўлиши керак. Масалан, деҳқонга меҳнат қуроллари зарур бўлса, ҳунармандларга нон керак; деҳқонга ҳам, чорвадорга ҳам ҳунармандчилик ва атторлик маҳсулотлари зарур. Деҳқон меҳнатининг маҳсулини новвой, унфуруш, қўшчи ва ўроқчи, машоқчи ва бошқалар орзиқиб кутади. Шу билан бирга, деҳқон ҳам ҳунарманднинг, чорвадорнинг ва бошқаларнинг меҳнат маҳсулотига муҳтож. Уларсиз у ҳеч нарса ишлаб чиқара олмайди. Навоий фикрича, деҳқон ўз меҳнати билан ўз эҳтиёжи учун зарур бўлган маҳсулот миқдоридан кўра кўпроқ ишлаб чиқариб, жамият ва унинг ишлаб чиқаришда иштирок этмайдиган бошқа қисмларини ҳам моддий неъматлар билан таъминлайди. Унинг мана шу фикри физиократларнинг “қўшимча маҳсулот фақат қишлоқ хўжалигида яратилади” деган фикрига мос тушади. Навоий “қишлоқ хўжалигининг ривожланиши мамлакат қудратини оширишда катта аҳамият касб этади” деган илғор фикрни илғари суради. Бу фикр ўша давр, яъни феодализм ривожланган, унинг негизини деҳқончилик ташкил қилган бир даврда тўғри фикр бўлиб қолмайгина, балки тарихий ҳақиқат ҳамдир.

Навоий халқаро савдо соҳасида фаолият юритувчиларга нисбатан ижобий муносабатда бўлсада, мамлакат ичкарисиди иш юритаётган савдогарлар, яъни олибсотарларга нисбатан салбий муносабатда бўлган. Унинг фикрича, олибсотарлар *«ўзига фойда ва бошқаларга қаҳат истовчи ... арзон олиб қиммат сотиши»*, яъни халқни зарари ҳисобига фойда кўрувчилардир.

Навоий интеллектуал меҳнатни, яъни олимлар ва бошқа шу кабиларнинг меҳнатини жамият учун зарур деб кўрсатиб берди ва уларни ўз масъулият ва бурчларини сезишга чақирди.

3. Ғарбий Европадаги иқтисодий ғоялар

Рим империяси емирилгандан кейин, Ғарбий Европада жуда кўп феодал давлатлар вужудга келди. Уларда ўша даврдаги католик черковининг қоидалари устунлик қиларди. Барча илмий фикрларда диний чеклашлар мавжуд эди. Шунинг учун иқтисодий саволлар бўйича ўрта аср муаллифларининг талқинлари диний-этник шаклда ифода этилган.

Ф.Аквинскийнинг иқтисодий ғоялари. Ғарбий Европадаги анча кўзга кўринган иқтисодий фикрлар муаллифи деб, одатда, Италия монахи **Фома Аквинский (Аквинат) (1225–1274)** тан олинади. У IV асрнинг охири - V асрнинг бошида иқтисодий муаммоларга диний-этник ёндашувнинг номуқобил догматик принципларни киритган, дастлабки канонизм мактаби асосчиларидан бири ҳисобланган **Августин Блаженныйга (Авлиё**

Августин) (353–430) муҳолифлик қилди ва унинг ғояларини ижодий давом эттирди. V–XI асрлар давомида бу принципларга амал қилиб келинди.

Аквинатнинг иқтисодий қарашлари билан танишиб чиқишдан олдин, дастлабки ва кейинги канонизмнинг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Ўрта асрнинг дастлабки даврида ҳукмронлик қилган дастлабки канонистлар ғояси савдо фойдасини ва судхўрлик фоизини қатъий қоралади. Улар нотўғри айирбошлаш ва бировнинг меҳнатини ўзлаштириш натижаси сифатида тавсифланиб, гуноҳ саналди. Фақат «**Одил нарх**» ўрнатилган шароитдагина эквивалентли ва пропорционал айирбошлаш бўлиши мумкинлиги уқтирилди («Одил нарх» – меҳнат ва моддий сарфлар билан ифодаланадиган нарх). Шунингдек, черков қонунлари муаллифлари, антик дунё қарашларига хос бўлган жисмоний меҳнатга нисбатан нафратли муносабатларга, кўпчилик аҳолининг зарар кўриши ҳисобига айрим шахсларнинг бойлик орттириш ҳуқуқига қарши чиқдилар. Йирик савдо, ссуда операциялари, гуноҳли иш сифатида, умуман ман этилган.

Аммо жамиятнинг табақалашуви кучайган, шаҳарларнинг сони ва иқтисодий қудрати ошган, унда деҳқончилик билан бирга ҳунармандчилик, савдо ва судхўрлик ривожлана бошлаган, яъни товар-пул муносабатлари жамият ва давлат тақдири учун муҳим аҳамиятга айланган Ўрта асрнинг охири даврига келиб, кейинги канонистлар иқтисодий муаммо ва ижтимоий тенгсизлик сабабларини тушунтирувчи «далиллар» доирасини анча кенгайтirdилар. Бу ерда шу нарса назарда тутиладики, дастлабки канонистлар асосланган методологик база, энг аввало, авторитарли исботлаш (диний китоб ва черков назариячилари асарларидан далил (изоҳ) келтириш воситаси орқали) ва иқтисодий категорияларнинг ахлоқий-этниқ тавсифи (шу жумладан «одил нарх» тўғрисидаги қоида ҳам) бўлган. Бу принципларга кейинги канонистлар изоҳлаш, аниқлаш, қўшимча қилиш йўли билан ўрганилаётган конкрет хўжалик ҳодисаларнинг ва иқтисодий категорияларнинг аввалги тадқиқот маъносини ўзгартириш ва ҳатто қарама-қарши маъно келтириб чиқариш имконини берувчи яна иккиёқлама баҳолаш принципини қўшди. Аквинат ундан фойдаланган ҳолда бойлик, қиймат (қиммат), пул, савдо фойдаси, судхўрлик фоизи сингари бошқа иқтисодий категорияларни тадқиқ қилди. Уларни қуйидаги тартибда кўриб чиқамиз.

Бойлик – Августин давридан бошлаб канонистлар томонидан моддий неъматлар йиғиндиси сифатида, яъни натурал шаклда қаралган. Агар бойлик унга сарфланган меҳнат билан эмас, балки бошқа воситалар ёрдамида яратилган бўлса, гуноҳ деб тан олинган. Бу қатъий қоидага мувофиқ ноинсофлик билан олтин ва кумушнинг кўпайтирилиши (жамғарилиши) жамиятнинг ахлоқий ва бошқа меъёрларига зид ҳисобланган. Аммо Аквинат фикри бўйича, «одил нарх» хусусий мулкни кўпайтириш ва «ўртача» бойлик яратишда инкор этиб бўлмайдиган манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу, унингча, гуноҳ ҳисобланмайди.

Айирбошлаш – Қадимги Дунё ва ўрта асрда тадқиқотчилар томонидан пропорционал ва эквивалент қоидасига асосланган, одамларнинг хоҳиши

туфайли бўладиган акт сифатида қабул қилинган. Бу принципти инкор этмаган ҳолда, ноэквивалент бўлиб туюлган айирбошлаш, субъектив жараён сифатида, томонларга тенг фойда келтириши мумкинлигини Аквинат кўрсатиб берди. Бошқача айтганда, буюм *«бир одамнинг фойдасига бошқа одамнинг зарар кўриши ҳисобидан келиб тушса»*, ўшандагина айирбошлаш шарти бузилган бўлади.

«Одил нарх» – бу категория канонистлар таълимотида *«қиймат»* (қиммат), *«бозор баҳоси»* категориялари ўрнида ишлатилган. У муайян феодал оқсуяклар ҳудудида ўрнатилган ва бириктириб қўйилган. Дастлабки канонистлар унинг даражасини товар ишлаб чиқариш жараёнидаги меҳнат ва моддий сарфларга боғлаб тушунтирганлар. Аммо Аквинат, *«одил нарх»*га бўлган сарфли ёндашув тушунчасини етарли эмас, деб ҳисоблади. Унинг фикрича, сотувчи ўз мавқеига қараб буюмни *«ўз нархидан кўра қимматроқ сотиши мумкин»*.

Пул (монета)ни Аквинат Қадимги Дунё ва дастлабки канонизм муаллифларига ўхшаш талқин қилади. Унинг таъкидлашича, *«савдода ... ишончли ўлчов бирлигига»* эга бўлиш учун пул кишиларнинг хоҳиши туфайли келиб чиққан. Олим монетанинг «ички қимматга» эга эканлигини тан олсада, давлат монета қимматини унинг «ички қимматига» нисбатан бир оз ўзгартиришга ҳақли деб ҳисоблади. Бу ерда Аквинат ўзининг иккиёқламалик принципига содиқлигини яна бир бор кўрсатди, яъни бир томондан, монеталарни бузиш ташқи савдода пулнинг кадр-қимматини йўқотилишига олиб келишини тан олгач, иккинчи томондан эса – пулнинг «номинал қимматини» давлатнинг ўз хоҳиши бўйича ўрнатиш ҳукуқига ишонган.

Савдо фойдаси ва судхўрлик фоизи канонистлар томонидан қораланган ва гуноҳ деб ҳисобланган. Аквинат ҳам уларни шартли равишда «айблади». Унинг фикрича, агар улар бунда ахлоқ-одоб доирасида иш юритган бўлсалар, савдо фойдаси ва ссуда учун фоиз мувофиқ равишда савдогар ва судхўр томонидан ўзлаштирилиши керак. Бошқача сўз билан айтганда, мазкур турдаги даромад савдо ва ссуда операцияларидаги меҳнат, транспорт ва бошқа харажатлар ва хатто хатар учун тўланадиган ҳақ бўлмоғи керак.

Таянч иборалар: примитив босқич; цивилизация босқичи; зарурий буюмлар; зарур бўлмаган буюмлар; моддий эҳтиёжлар; идеал шаҳар; идеал давлат; одил нарх; бойлик; айирбошлаш; савдо фойдаси ва судхўрлик фоизи.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўрта аср давридаги иқтисодий фикрларнинг ўзига хос хусусиятлари нима?
2. Ибн Холдун бўйича иш ҳақи қандай омилларга боғлиқ?
3. Қуръони Каримдаги иқтисодий фикрларнинг ўзига хослиги нимада?
4. Форобийнинг “моддий эҳтиёжлар” тўғрисидаги таълимотининг

моҳиятини қандай тушунасиз?

5. Ибн Синонинг ижтимоий ишлаб чиқариш тўғрисидаги ғоясининг мағзини чақинг.

6. А.Темурнинг халқаро савдони ривожлантиришдаги мавқеи ва ўрни нимадан иборат?

7. Навоийнинг бойлик яратиш тўғрисидаги ғоясининг ўзига хослиги нимадан иборат?

8. Ф.Аквинскийнинг “Одил нарх” назариясининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятини тушунтиринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
2. Всемирная История Экономической Мысли. -М.: “Мысль”, 1987., 1 том.
3. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. -М.: “Экономика”, 1995.
4. Костюк В.Н. История экономических учений. -М.: “Центр”, 1998.
5. Ибрагимов А. Бизким ўзбеклар. -Т.: “Шарқ”, 1999.
6. Игнотенко А.А., Ибн Хальдун. -М.: “Мысль”, 1980.
7. Исламов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи Т.: «Ўзбекистон», 2003.
8. Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. -Т.: Iqtisodmoliya, 2005.
9. Раззоқов ва б. Иқтисодий таълимотлар тарихи. -Т.: “Молия”, 2002.
10. Темур тузуклари. -Т.: 1991.
11. Титова Н.Е. История экономических учений. М.: “Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС”, 1997.
12. Юсупов Ю.К. Становление и развитие экономической науки. -Т.: АО “Учкун”, 1999.
13. Ядгаров Я.С. История экономических учений. -М.: ИНФРА-М, 1999.
14. Афанасьев В. Буржуазная экономическая мысль 30-80-х годов XX века. -М.: Экономика, 1986.
15. Солодкина М. Об историко-экономическом познании.// Истоки. Вып.1./ Редколл.: В.Жамин (гл.ред), А.Баранов, Я.Кузьминов и др. -М.: Экономика, 1989.
16. Сикора В. Анти-ортодоксальные экономические теории. -Киев: Вища школа, 1983.

3-МАВЗУ. МЕРКАНТИЛИЗМ

1. Меркантилизм, унинг моҳияти, назарий ва методологик хусусиятлари

Натурал хўжалик муносабатларининг бозор иқтисодий муносабатлари томонидан сиқиб чиқарилиши XVI асрдан XVIII асргача бўлган тарихий даврни ўз ичига олади. Бу давр иқтисодий адабиётда, одатда меркантилизм даври деб аталади. Меркантилизм (итальянча «мерканте» сўзидан келиб чиққан – савдогар маъносини англатади), бу бозор (капиталистик) иқтисодиётга бўлган биринчи илмий қарашлар тизимидир.

Меркантилизм – бу муомала соҳасида иқтисодий қонуниятларнинг ривожланишига бўлган қарашлар тизими ва протекционизм принципларига асосланган бир қатор давлатларнинг иқтисодий сиёсати, у феодализмнинг емириш даврига мувофиқ келади ва “ноиндустриал” иқтисодий даврдаги иқтисодий воқеликни таҳлил қилишга уринган таълимот ҳисобланади.

Меркантилизм, энг аввало, давлатнинг иқтисодий сиёсатини ифода этган, унинг амалий фаолияти учун тавсиялар ишлаб чиққан. Меркантилистлар тадқиқотининг мақсади реаллик сифатидаги иқтисодиётни таҳлил қилиш эмас, балки ҳукуматга амалий маслаҳатлар беришдир. Шунинг учун улар давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашувини қўллаб-қувватладилар, юқори солиқ ставкасини ва давлат харажатларини ҳимоя қилдилар.

Меркантилистларнинг илмий дунёқараш тамойиллари қуйидагилар билан тасвирланади: ҳар қандай олтин ва қимматбаҳо нарсаларга бойлик сифатида қараш; мамлакатга олтин ва кумушнинг оқиб келишини таъминлаш мақсадида ташқи савдони тартибга солиш; арзон хом ашёни импорт қилиш йўли билан саноатни рағбатлантириш; импорт қилинадиган саноат товарларига протекционистик тарифларни белгилаш; экспортни, айниқса, тайёр маҳсулотлар экспортини рағбатлантириш; иш ҳақининг паст даражасини ушлаб туриш учун аҳолининг ўсиши. Миллий фаровонлиkning зарурий шарти сифатидаги актив савдо баланси доктринаси, шак-шубҳасиз, меркантилизмнинг асоси ҳисобланади.

Шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, узоқ йиллар давомида бойликнинг, халқ фаровонлигининг асоси-меҳнат, ер, деҳқончилик ва чорвачилик, хунармандчилик деб келинар эди (уни биз юқорида кўриб чиқдик). Лекин XV асрга келиб вазият кескин ўзгарди. Аввало, натурал-хўжалик тизимининг емирилиши, товар-пул муносабатларининг ўсиши, фан ва маданиятнинг юксалиши, айниқса, янги ерларнинг очилиши, буюк географик кашфиётлар, мустамлакачилик тузумининг пайдо бўлиши, биринчи навбатда, савдонинг тез ривожланишига туртки бўлди. Нозэквивалент савдо туфайли метрополиялар мустамлакалар ҳисобига бекиёс бойиди. Мана шу даврга келиб жамиятнинг бойишида савдонинг ўрнини асослаб беришга уринган меркантилизм қарашларида нозластик талаб ва экспортнинг импортдан кўп бўлишининг мақсадга мувофиқлиги, капитал экспортини рағбатлантириш ва

жамият ишларини қўллаб-қувватлаш тушунчалари устунлик қилган, шунингдек, “қўшнингни куритсанг, гўёки миллат бой бўлади” каби нотўғри сиёсат илгари сурилган.

Демак, меркантилизм бозор иқтисодий муносабатларининг вужудга келиш давридаги биринчи иқтисодий тафаккурлар мактаби сифатида бир қатор *назарий – методологик хусусиятларга* эга. Уларнинг моҳиятига кўра, меркантилистлар:

- *тадқиқот предмети* (иқтисодий таҳлил) сифатида муомала соҳасини текширишни афзал кўрдилар, бунинг устига, ишлаб чиқариш соҳасидан ажралган ҳолда;

- *тадқиқот усули* сифатида асосан иқтисодий ҳодисаларнинг тасодикий юзаки ташқи кўринишини ифода этишга олиб келувчи ва иқтисодиётнинг барча соҳаларини тизимли тарзда таҳлил қилиш имкониятини истисно этувчи эмпиризм (назариядан кўра амалий фаолиятга кўпроқ мойил бўлишлик) дан фойдаландилар;

- *пулнинг пайдо бўлишини* одамларнинг сунъий ихтироси натижаси деб ҳисобладилар, пулнинг ўзини эса бойлик билан бир нарса деб қарадилар;

- *пул қиймати (қиммати)* нинг келиб чиқишини олтин ва кумуш пулларнинг «табiiй хусусияти» ва мамлакатдаги уларнинг миқдори билан боғлаб талқин қилдилар;

- *меҳнат таклифининг ошишини* юқори иш ҳақи билан эмас, балки паст иш ҳақи зарурлиги билан боғлаб кўрсатдилар;

- *иқтисодий ўсишни* давлатнинг ташқи савдони тартибга солиш ва савдо балансида ижобий сальдога эришиши туфайли мамлакат пул бойлигининг кўпайиши натижаси сифатида қарадилар.

Шу билан бирга, меркантилистик мактабнинг бу ва бошқа қоидалари иқтисодий адабиётда анъанавий равишда унинг ривожланишидаги икки босқич – дастлабки ва кейинги босқичларини ҳисобга олган ҳолда тавсифланади. Бундай босқичларга бўлиниш дастлабки ва кейинги меркантилистларнинг актив савдо балансига, яъни ташқи савдода ижобий сальдога эришиш йўлларини ҳар хил тушунганлиги сабабли келиб чиқади.

2. Дастлабки ва кейинги меркантилизмнинг ўзига хослиги

Дастлабки меркантилизм буюк географик кашфиётлардан олдин пайдо бўлди ва XVI асрнинг ўрталаригача фаол амал қилиб келди. Унинг асосий вакиллари **Уильям Стаффорд (1554–1612) (Англия), Гаскар Скарүффи (1519–1584) (Италия)** ва бошқалар ҳисобланади. Дастлабки меркантилизм «**пул баланси**» сиёсатини олиб борган. Бу сиёсат пул муомаласини, ташқи савдони маъмурий йўл билан қаттиқ тартибга солиш асосида мамлакатнинг пул бойлигини кўпайтиришга қаратилган (мамлакат пули қанча кўп бўлса, у шунча бой ҳисобланган). Дастлабки меркантилизм олтин ва кумушни бойликнинг мутлақ шакли деб қаради ва уни четдан олиб келиш йўлини қидирди. Дастлабки меркантилистлар ташқи савдода ижобий сальдога эришиш учун қуйидагилар мақсадга мувофиқ ҳисобладилар:

- экспорт қилинадиган товарларга *максимум юқори баҳо ўрнатишни*;
- товарлар *импортини ҳар томонлама чеклашни*;
- *мамлакатдан олтин ва кумушнинг оқиб чиқиб кетишига йўл қўймаслиқни*.

Дастлабки меркантилизм даврида ҳукумат хорижий савдогарларни уларнинг пулини маҳаллий пулга алмаштириш ва кўпроқ товар сотиб олишга қизиқтириш мақсадида атайлаб чакаларни бузиб, уларнинг қийматини пасайтириш билан шуғулланган. Кейинчалик товар-пул муносабатларининг ривожланиши, ташқи савдонинг кенгайиши меркантилистларнинг бойлик муаммосига бўлган қарашини ўзгартиришга мажбур этди.

Кейинги меркантилизм XVI асрнинг иккинчи ярмидан XVII асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврни ўз ичига олади. (Унинг асосий вакилларида бири инглиз Томас Ман ҳисобланади). Бу даврга келиб миллий саноат ва савдони ривожланишининг давлат томонидан рағбатлантирилиши сабабли, мамлакатлар ўртасида савдо алоқалари кенг ва мунтазам ривожлана бошлади. Дастлабки меркантилистларнинг «*пул баланси*» ўрнига кейинги меркантилистларнинг «*савдо баланси*» назарияси келиб чиқди. «*Савдо баланси*» назарияси (ёки етук меркантилизм) Англияда кенг тарқала бошлади. Мазкур концепция вакиллари дастлабки меркантилистларни мамлакатдан ташқарига пул чиқаришни ман этгани, импортни ҳаддан ташқари чеклагани учун танқид қилди. Уларнинг фикрича, ҳукуматнинг ташқи иқтисодий сиёсатдаги асосий вазифаси – мамлакатда имкони борида кўпроқ пул маблағларини жамғариш эмас, балки актив савдо балансига эришишдир (экспортнинг импортдан устун бўлиши). *Экспорт ва импорт ўртасидаги фарқ (ижобий сальдо) – мамлакат бойлигининг ўсишидир*. Демак, реал бойлик бу– «ўлик пуллар» йиғиндиси эмас, балки янги пулларни, яъни пул капиталини вужудга келтирувчи пуллардир.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, кейинги меркантилизм вакиллари актив савдо балансига эришиш учун қатор тавсияларни илгари сурдилар:

- ташқи бозорларни *нисбатан арзон* товарлар сотиш йўли билан эгаллаш ҳамда бир мамлакат товарини олиб, бошқаларига уни қимматига сотиш;
- мамлакатда фақат актив савдо балансини сақлаб турган ҳолда, *товарлар импортига рухсат этиши* (зеб-зийнат буюм-ларидан ташқари);
- қулай савдо ишларини амалга ошириш учун *олтин ва кумушни четга чиқариши*, пировард натижада мамлакатда уларнинг массасини кўпайтириш.

Пулнинг товарли моҳиятини тан олсада, унинг қимматини кейинги меркантилистлар илгаригидек олтин ва кумушнинг табиий хусусиятидан деб қарадилар. Аммо айнан улар металлистик назариядан пулнинг миқдорий назариясига ва монометаллизм тизимига ўтишга сабаб бўлган. Агар дастлабки меркантилистлар пулнинг жамғариш функциясини асосий деб билган бўлсалар, кейинги ривожланган меркантилистлар – муомала функциясини асосий ҳисобладилар. Кейинги меркантилистларнинг ишончига кўра, пулнинг қиммати унинг миқдорига нисбатан тескари боғлиқликда, товарлар баҳоси даражаси эса пул миқдорига тўғри мутаносибликда бўлади.

Улар, пул таклифининг кўпайиши унга бўлган талабни оширгач, савдони рағбатлантиради, деб бир томонлама ҳисобладилар.

3. Турли мамлакатларда меркантилизм таълимотининг ўзига хос хусусиятлари

Ҳар бир давлатда меркантилизм ўзига хос усулда намоён бўлди. Иқтисодий ривожланиш даражаси, мамлакатдаги сиёсий вазият, турли халқларнинг миллий-психологик хусусиятлари унинг ўзига хос томонларини келтириб чиқарди.

Меркантилизм Испания, Италия, Англия ва Францияда анча кенг тарзда ривожланди.

Масалан, Испанияда бойлик қимматли металл, пул билан бир нарса деб қаралган. Шу боис, Испанияда XVII асрнинг бошигача мамлакатдан олтин ва кумушни олиб чиқиш (ўлим жазоси таҳликаси остида) тақиқланган. Испан биметалл монетар назариясининг етук ҳимоячиси **Мариан** XVII асрнинг 20-йилларида қимматли тошлардан иборат хорижий монеталарга айирбошланадиган товарларни четга чиқаришдан бошқа, барча ҳар қандай ташқи савдони ман этиш талабини илгари сурди.

Бундай қаттиқ чора-тадбирлар мамлакат ҳаётига салбий таъсир кўрсатади. Халқаро савдода четга чиқиб қолган Испания иқтисодий ривожланишда анча орқада қолиб кетди.

Меркантилизм иқтисодий таълимот ва давлат сиёсати сифатида Францияда анча ривож топди. Францияда меркантилизм вакилларида бири, машҳур «**Сиёсий иқтисод трактати**» (1615) асарининг муаллифи **Антуан Монкретьен (1576–1621)** ҳисобланади. У давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашувини – жамғармани кўпайтиришнинг, мамлакат хўжалигини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришнинг асосий омили сифатида қаради. А.Монкретьен пул бойлигини кўпайтириш йўллари кидирди, ўз таклифларини қирол Людовик XIII га тавсия этди. У мануфактурани ривожлантириш, хунармандчилик мактаблари ташкил этиш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, ўз мамлакатини савдогарларига ташқи савдода монополь ҳуқуқ бериш, мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар савдосини кенгайтириш билан Франция бозоридан хорижий савдогарларни сиқиб чиқаришни таклиф қилди. А.Монкретьен хорижий савдогарларни мамлакат бойлигини сўриб олувчи насосга таққослайди. А.Монкретьен дастури Франция ташқи савдосини кенгайтиришни кўзда тутди, у нисбатан монетаризм ғоясини, шунингдек, савдо баланси концепциясини акс эттиради.

Франциядаги амалий меркантилизмнинг энг ёрқин вакили **Жан Батист Кольбер (1619–1683 й.)** ҳисобланади. У француз қироли Людовик XIV саройида молия суперинтенданти (вазири) вазифасида ишлаган ва фаол протекционистик сиёсатни олиб борган. Кейинчалик Ж.Б.Кольбер олиб борган иқтисодий сиёсат ва француз меркантилизми *кольбертизм* деб атала бошлади.

Ж.Б.Кольбернинг асосий ғоялари ва уларнинг ҳаётга татбиқ этилиши

қуйидагича тавсифланади:

1) Франция ташқи савдосини фаоллаштиришга ҳар томонлама таъсир кўрсатди;

2) ташқи бозорга товар ишлаб чиқаришни ҳисобга олган ҳолда мануфактура саноатини ривожлантиришга имконият яратиб берди;

3) протекционистик тарифлардан кенг фойдалангач, Франция божхона сиёсатини тартибга солиш билан фаол шуғулланди;

4) мануфактура саноати ривожланишига алоҳида эътибор берган ҳолда, қишлоқ хўжалигининг анча орқада қолиб кетишини келтириб чиқарди, айниқса, мамлакатдан дон олиб чиқишни нотўғри ман этиши ва мамлакатга эркин дон олиб киришга рухсат бериши натижасида деҳқончиликнинг қашшоқлашувига олиб келди.

Англия меркантилизмининг анча йирик вакили **Уильям Стаффорднинг (1154–1612 й.)** ҳаёт фаолияти тўғрисидаги маълумотлар жуда кам. Унинг фақат бой савдогар оиласидан келиб чиққанлиги ва “Бизнинг ватандошларнинг баъзи бир шикоятларининг қисқача баёни” асарини ёзганлиги маълум. Унда У.Стаффорд меркантилизм учун характерли бўлган қуйидаги ғояларни илгари сурган:

1) муомалада бузилган пуллар эмас, балки тўла қимматли пуллар бўлиши керак, чунки фақат улар ташқи товар айланмасида яроқли ҳисобланади;

2) четга хом ашё чиқаришни ман этишни таклиф этади (кейин ундан тайёр маҳсулот ишлаб чиқарилиб юқори баҳода Англияга қайтиб келмасин);

3) катта миқдордаги пулнинг четга чиқиб кетишига йўл қўймаслик учун қимматли хорижий товарларни (зеб-зийнат буюмлари) истеъмол қилишни ман этишни талаб қилиб чиқди;

4) Англияда ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган товарларни мамлакатга олиб киришни тўлиқ ман этишни тавсия этди.

Англияда кейинги етук меркантилизм **Томас Ман (1571–1641)** асарларида ифода этилган. Мануфактура тизимининг классик вакили Т.Ман ўз даврининг йирик савдогар, Ост-Индия компаниясининг директорларидан бири бўлган. Компанияни четга монета чиқаргани учун танқид қилувчилардан унинг манфаатини химоя қилиш мақсадида **Т.Ман 1621 йилда «Англиянинг Ост-Индия билан бўлган савдоси тўғрисида мулоҳаза»** китобини чоп этди. Монетаристлар концепциясига савдо баланси назариясини қарши қўйди. **Т.Ман 1630 йилда «Англиянинг ташқи савдодаги бойлиги ёки бойликни тартиблаш сифатидаги ташқи савдо баланси»** асарини ёзди. Унда муаллиф пул муомаласини қатъий тартибга солиш зарарли эканлигини, пул фойда келтириши учун доимо ҳаракатда бўлишини, пулнинг четга эркин чиқарилиши кераклигини, бусиз ташқи савдони рисолидагидек ривожлантириб бўлмаслигини қайд қилиб ўтади.

Т.Ман бўйича, бойликнинг манбаи фақат *ташқи савдо* ҳисобланади, бундай бойликка *«ҳар йили хорижликлардан харид қилган суммадан кўра, уларга кўпроқ сотиш»* йўли билан эришилади. У четга фақат тайёр маҳсулот чиқаришни, исрофгарчиликка қарши қаттиқ курашишни, қимматбаҳо

хорижий товарларни истеъмол қилишдан ўзини тийишни тавсия этади.

Кейинги меркантилизм вакилларида бири шотландиялик **Жон Ло (1671–1729 й.)** ҳисобланади. Ж.Ло кредит-банк тизими, шунингдек, қоғоз-пул муомаласи ва биржа чайқовчилиги асосчилардан бири ҳисобланади. У кучли иқтисодчи-амалиётчи бўлсада, фақат иккита асар ёзган. Биринчиси **“Пул ва савдо”** 1705 йилда чоп этилган, иккинчиси **“Регентство даври молия тарихи”** унинг ўлимида сал олдин ёзиб тугатилади, лекин фақат икки юз йилдан кейин нашр этилади. Банк ва янги турдаги акционерлик жамиятини ташкил этиш, банкнот чиқариш, капитал тўплаш, аҳолининг барча қатламлари ўртасида акцияларни тарқатиш бўйича унинг концептуал қарашлари ва амалий фаолияти, уларнинг анча ривожланган давлатларнинг хўжалик тажрибасида кенг қўлланилишидан 150 йил илгари келиб чиққан.

Ж.Лонинг асосий иқтисодий ғояларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

1) миллий иқтисодиёт ривожланишининг калити сифатида, банкноталарни чиқариш йўли билан мамлакатда пулнинг мўл-қўллигини таъминлашга ҳаракат қилди;

2) кредит эмиссия банкларининг давлатга қарашли бўлишини, ҳукумат томонидан иқтисодий сиёсатини олиб борилиши ва унинг ёрдамида фойдаланишни талаб қилиб чиқди;

3) товарлар баҳосининг озгина ошиши, товарлар таклифининг анча кўпайишига олиб келиши қондасини асослаб берди;

4) давлат қўшимча иш жойларини яратишга имкон берувчи муомаладаги пул миқдорини кўпайтириш йўли билан, ишлаб чиқариш миқдorigа анча катта таъсир кўрсатиши мумкинлиги тўғрисида гапириб ўтди;

5) акционерлик жамиятларини ташкил этиш йўли билан капитал марказлашуви ва бирлашуви ғоясига таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, меркантилизм концепцияси энг аввало, протекционистик тадбирлардан фойдаланишга ва иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг ривожланишида давлат аралашувига таянади. Бундай қараш жаҳон иқтисодиёти таракқиётининг турли босқичларида, шу жумладан, ҳозирги даврда ҳам кузатилади.

4. Меркантилизмнинг тарихий аҳамияти

Меркантилизм ва унинг вакиллари – ижодий меросидаги ҳам позитив, ҳам негатив унсурлар нуқтаи назаридан, иқтисодий таълимотлар тарихида ўчмас из қолдирди.

Биринчидан, меркантилистлар концепцияси деярли бутунлай муомала соҳасидаги хўжалик ҳаётининг амалиётига қаратилган. Шундай бўлсада, бу уларга кўплаб иқтисодий категорияларни илмий муомилага киритиш, савдо соҳаси, ссуда операциялари ва пул муомаласининг муҳим қонуниятларини аниқлаб бериш имконини беради. Лекин иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига бўлган уларнинг таъсири доимо айнан бир хил бўлган эмас.

Масалан, мамлакатнинг ўз саноати ва савдосини ривожлантириши учун пул муҳим восита эканлигини тўғри тушунириб бергач, меркантилистлар шундай бўлсада миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишга эътибор бермадилар. Бундан ташқари, улар учун ишсизлик муаммоси ҳам муҳим ҳисобланмаган. «Ихтиёрий ишсизлик»нинг асосий сабаби ишламаслик хоҳишини келтириб чиқарувчи ёки «ялқовлик», ёки «ахлоқий бузуқлик» ҳисобланган.

Иккинчидан, меркантилизм бозор муносабатлари шаклланишининг ва Европада анча ривожланган мамлакатлар – Англия ва Францияда унинг ўрнини олган классик сиёсий иқтисоднинг ўзига хос хусусиятларини келтириб чиқарди.

Хусусан, Францияда XVII асрда молия вазири Жан Батист Кольбер анча фаол протекционизм сиёсатини олиб борган даврда саноатнинг қудратли мануфактура тармоғи яратилди. Аммо бир вақтнинг ўзида мамлакат ташқарисига дон чиқаришни ман этиш ва бошқа мамлакатлардан уни эркин олиб келиш йўли билан фермер хўжаликларининг шаклланишига тўсқинлик қилинди. Ўша даврдаги Франция ички бозорининг унинг азалий рақиби – Англияга нисбатан «торлиги» оқибатда айнан шу вазиятга боғлаб тушунирилди. Натижада, француз меркантилизи кольтертизм деб атала бошлади, классик сиёсий иқтисод доирасидаги ўзига хос француз мактаби эса физиократизм таълимоти деб юритилди.

Англияда эса меркантилизм, иқтисодий тарихдан маълумки, Францияга нисбатан анча «унумли» бўлди. XVII асрдаги савдо ва саноат соҳасидаги бу мамлакатнинг протекционизм сиёсатидаги асосий ютуқлари, одатда, Ост-Индия компанияси раҳбарларидан бири – Томас Ман номи билан боғлаб тушунирилади. Шу нарса ҳам маълумки, айнан Англияда меркантилизм билан бўлган ғоявий кураш натижасида энг муҳим назарий хулосалар ишлаб чиқилди ва улар А.Смит, Д.Рикардо, Т.Мальтус, Ж.С.Милл ва бошқаларнинг асарларида ўз аксини топди. Бундан ташқари, Англия XIX асрда анча кучли ривожланган мамлакат сифатида энг муҳим антимеркантилистик чоратадбирларни, жумладан ички ва ташқи савдода тўла эркинлик сиёсатини амалга ошира бошлади.

Таянч иборалар: меркантилизм; дастлабки меркантилизм; кейинги меркантилизм; пул-бойлик; «пул баланси»; «савдо баланси»; кольтертизм; ижобий сальдо.

Такрорлаш учун саволлар

1. Меркантилизмнинг келиб чиқишининг асосий сабаби нима?
2. Меркантилизм нима?
3. Дастлабки меркантилизмнинг «пул баланси» ғояси ва унинг мазмунини тушуниринг.
4. Кейинги ривожланган меркантилизм вакиллари кўрсатинг?
5. Кейинги ривожланган меркантилизмнинг «савдо баланси» ғоясининг мазмунини тушуниринг?

6. Миллий бойлик ва уни кўпайтириш тўғрисидаги дастлабки ва кейинги меркантилистларнинг қарашлари қандай?
7. Испанияда меркантилизмнинг ўзига хослиги нимада?
8. Меркантилизмнинг Англия ва Франциядаги тарихий хусусиятларини кўрсатинг?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Бартенев С.А. История экономических учений. -М.: “Экономист”, 2005.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. -М.: «Дело-Лтд» , 1994.
3. Всемирная История Экономической Мысли. 1 т. -М.: “Мысль”, 1987.
4. Исламов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
5. Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. -Т.: “Iqtisod – moliya”, 2005.
6. Костюк В.Н. История экономических учений. -М.: “Центр”, 1998.
7. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. -М.: «ДЕЛО», «ВИТА-ПРЕСС», 1996.
8. Меркантилизм (Под ред. И.С.Плотникова). -М.: “ОГИЗ-Соцэкгиз”, 1975.
9. Раззоқов А. ва б. Иқтисодий таълимотлар тарихи. -Т.: “Молия”, 2002.
10. Титова Н.Е. История экономических учений. -М.: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 1997.
11. Юсупов Ю.Б. Становление и развитие экономической науки. -Т.: АО «Учкун», 1999.
12. Ядгаров Я.С. История экономических учений. -М.: ИНФРА-М, 2006.
13. История экономических учений: Учебник / Под ред. В.С. Автономова.- М., 2009.
14. История экономических учений: Учебник / Под ред. А.С. Квасова. — М., 2011.

4-МАВЗУ. КЛАССИК ИҚТИСОДИЙ МАКТАБНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ, РИВОЖЛАНИШИ ВА ЯКУНЛАНИШИ.

1. Классик иқтисодий мактабнинг пайдо бўлишининг тарихий шарт- шароитлари ва унинг тавсифи

Меркантилизмнинг емирилиши ва классик сиёсий иқтисод мактабининг пайдо бўлиши (Англияда) XVII асрга тўғри келади. XVI асрнинг ўрталарида бошланган мануфактура даври XVII асрга келиб саноатнинг айрим тармоқларининг ривожланишига олиб келди. Айни пайтда, қишлоқ хўжалигида ҳам капитализм ривожлана бошлади. Буюк Британия иқтисодиёти дунёда энг ривожланган мамлакатга айланди. XVIII асрга келиб бу ерда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари фақат савдода эмас, балки саноат ва қишлоқ хўжалигида ҳам ғалаба қозонди. Бу жараён мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига йўл очиб берди. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига имконият, тадбиркорлар ташаббусига эркинлик беришга ҳаракат қилган капиталистик тузумнинг афзалликларини назарий жиҳатдан асослаб берадиган иқтисодий таълимотлар энди тақозо этила бошлади.

Демак, бу даврга келиб иқтисодий таълимотларни ривожлантириш учун, яъни иқтисодиётни объектив таҳлил қилиш учун қулай шароит яратилди. Мана шу шароитда яшаб ижод қилган У.Петти, А.Смит, Д.Рикардо, Ф.Кенэ ва классик сиёсий иқтисод мактабининг бошқа вакиллари иқтисодиётни илмий нуқтаи назардан тадқиқот қилдилар. Ҳақиқатан ҳам, мазкур давр янги классик сиёсий иқтисод мактабининг бошланганини билдиради. Унинг классик деб аталишининг асосий сабаби, энг аввало, унинг кўплаб назарий ва методологик қоидалари чинакам илмий бўлиб, улар замонавий иқтисодий назария асосини ташкил этишидир. Айнан классик сиёсий иқтисод вакиллари туфайли иқтисодий назария илмий фан мақомига эга бўлди. Англияда классик сиёсий иқтисод мактабининг дастлабки вакили У.Петти бўлса, Францияда – П.Буагильбер, Ф.Кенэ, А.Тюрго ҳисобланади. Кейинчалик, бу мактаб таълимоти А.Смит, Д.Рикардо Ж.Б. Сэй, Т.Мальтус томонидан ривожлантирилди ва Ж.С. Милл, К.Маркс томонидан яқунланди. Уларни биз кейинги мавзуларда кўриб чиқамиз.

2. У.Петтининг иқтисодий таълимоти

Уильям Петти (1623–1687) – Англия классик сиёсий иқтисодининг асосчисидир. К.Маркс сўзи билан айтганда, У.Петти-«*Сиёсий иқтисоднинг отаси... буюк тадқиқотчи - иқтисодчи*». У.Петти ҳар томонлама юксак билимли одам бўлган. У Англиянинг жанубидаги Ромси шаҳрида ҳунармандматочи оиласида туғилди. Ўн тўрт ёшида ота касбини эгаллашдан воз кечган У.Петти уйдан чиқиб кетади ва кемада ёлланма денгизчи (юнга) бўлиб хизмат қилади. Орадан бир йил ўтгач, тақдир тақозоси билан оёғи лат еган

У.Петти Франция ҳудудидаги бир қирғоқда қолдириб кетилади. Бу нотаниш чет ўлкаларда лотин тилини билганлиги туфайли у Кан коллежига қабул қилинди ва тингловчи сифатида моддий жиҳатдан таъминланди. Коллеж унга француз ва грек тилларини, математика, астрономияни ўрганишга имконият яратиб берди. 1640 йили коллежни битириб, У.Петти Лондонга қайтиб келди. Кейинчалик, Оксфорд университетида тиббиёт соҳасида таҳсил олди.

1650 йили 27 ёшида У.Петти физика бўйича докторлик даражасини олди, Англия коллежларининг бирида профессор бўлиб ишлади.

У.Петти иқтисодий муаммоларга бағишланган **«Солиқлар ва йиғимлар тўғрисида трактат» (1662 й), «Донишмандларга сўз» (1665 й), «Ирландиянинг сиёсий анатомияси» (1672 й), «Сиёсий арифметика» (1683 й)** ва бошқа асарларни ёзди. У.Петти дастлаб ўз асарларида меркантилистларнинг ижобий савдо баланси ғоясини ва саноатни рағбатлантириш мақсадида давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашувини қўллаб-қувватлади. Аммо У.Петти аста-секин тадқиқот объектини ўзгартирди ва асосий эътиборни савдо муаммосидан ишлаб чиқариш муаммосига қаратди. Унинг қайд қилишича, бойлик ишлаб чиқаришда яратилади, муомала соҳасида эса у фақат тақсимланади.

Бойлик ва пул назариялари. Меркантилистлардан фарқли равишда, У.Петти фикри бўйича, нафақат қимматли металл ва тошлар ҳамда пул *бойлик* ҳисобланади, балки мамлакатнинг ери, уйлар, кемалар, товарлар ва хатто уй жиҳозлари ҳам бойликни ташкил этади. Бу масала бўйича ўз фикрини ривожлантириб, бизнинг даврда кенг тарқалган *«Меҳнат – бойликнинг отаси, ер эса унинг онаси»* деган иборани ишлатди.

Мамлакат бойлигини кўпайтириш учун У.Петти қамоқ жазоси ўрнига пул жаримасини жорий этиш зарурлигини, пул тўлашга «қурби етмаган ўғриларни» эса «қулликка» маҳкум этишни, ишлашга мажбур қилишни тавсия этади. Бу меркантилистларга қарама-қарши тарзда, *бойлик, энг аввало, меҳнат билан яратилишини* билдиради, яъни хўжалик ҳаётидаги пулнинг «асосий» вазифасини инкор этади.

У.Петти бу фикрни ривожлантириб, четга пул чиқаришни тақиқлаш бемаъни нарса эканлигини кўрсатиб ўтади. Давлатнинг бундай хатти-ҳаракати, унинг фикри бўйича, мамлакатга четдан товар келтиришни ман этиш билан бир нарсадир. У.Петти бу фикрлари билан ўзини пулнинг миқдорий назарияси тарафдори эканлигини кўрсатди ва муомала учун зарур бўлган пул миқдори тўғрисидаги қонуниятни тушунганлигини намоён этди. Аммо унинг иқтисодиётдаги пулнинг вазифасини юзаки тушунганлиги аниқ кўринади. Бир томондан, пулнинг миқдорий назарияси, ҳақиқатдан ҳам, «пул ўз-ўзидан бойлик мазмунини англатмаслигини» кўрсатди, иккинчи томондан эса – У.Петти ва ундан кейинги бошқа классик иқтисодий назария муаллифлари, М.Блауг сўзи билан айтганда, у (пулнинг миқдорий назарияси) асосий эътиборни пулнинг муомала воситаси сифатидаги вазифасига қаратган ҳолда, товар ва пул бозорлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни келтириб чиқарувчи пулнинг қимматни сақлаш воситаси сифатидаги функциясини инкор этди.

Шунинг учун меркантилизмга нисбатан тўғри танқидлари билан бирга,

У.Петтининг бу борада нотўғри тушунчалари ҳам бўлган. Масалан, *у савдо ва савдо капиталининг миллий бойлик яратилишидаги иштирокини инкор этди* ва ҳатто савдогарлар сонини анча камайтиришни қаттиқ туриб маъқуллади. У.Петти савдогарларни давлатнинг «қонини» тақсимлаш билан шуғулланувчи «ўйинчилар»га ўхшатади. У «қон» деганда қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотларни назарда тутади.

Қиймат назарияси. У.Петтининг меркантилистлар ғоясига бўлган салбий ёндашуви нафақат бойликнинг моҳиятини ва уни кўпайтириш йўллари таҳлил қилишда, балки товарлар қийматининг яратилиш табиатини ва бозорда уларнинг қиммати даражасига таъсир этувчи омилларни аниқлашда ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бу борадаги унинг тадқиқотлари кейинчалик уни *қийматнинг меҳнат назариясининг биринчи муаллифи* деб тан олинисига сабаб бўлди. Умуман олганда, қийматнинг меҳнат назарияси классик иқтисодий мактабнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади.

У.Петти назарияларининг бирида айтилишича, *товар қиймати кумуш қазиб олувчи меҳнат билан яратилади* ва унинг «табiiй баҳоси» ҳисобланади; кумуш қийматига тенглаштирилган товарлар қиймати эса уларнинг «ҳақиқий бозор баҳоси» ҳисобланади. Иккинчи бир жойда қайд қилинишича, *товар қиймати меҳнат ва ер иштирокида яратилади*. Яъни У.Петтининг ўзи айтганидек, «Кеманинг ёки камзул (сюртук)нинг қиймати қандайдир ер миқдори ва қандайдир меҳнат миқдори қийматига тенг, чунки ҳар иккаласи — кема ҳам, камзул ҳам — ер ва инсон меҳнати билан яратилади». Бундан кўриниб турибдики, У.Петтида товар баҳоси асосида *сарфли механизм ётади*.

Даромадлар назарияси. Ишчиларнинг даромадлари, пул капитали ва ер эгаларининг даромадлари тўғрисида У.Петти айтиб ўтган қоидалар кейинчалик классик иқтисод мактаби вакилларининг назарий изланишлари учун асос бўлиб хизмат қилди. У.Петти ишчининг даромади сифатидаги *иш ҳақини меҳнатнинг баҳоси* деб ҳисоблади ва унинг даражасини ишчининг яшаши учун зарур бўлган воситалар минимуми билан ифодалади. У.Петти, ҳар бир ишчи «*яшаш, меҳнат қилиш ва кўпайиши учун*» керакли нарсани олса бас, деган хулосага келди. Буни у назарий жиҳатдан исботлаб бермоқчи бўлди: агар ишчига кўрсатилган минимумдан икки барабар кўп ҳақ тўланса, у чоғда ишчи икки марта камроқ ишлайди. бу эса жамият учун шунча миқдордаги меҳнат бой берилганини билдиради. У.Петтининг иш ҳақи тўғрисидаги мазкур қоида «классик мактабнинг» кўпчилик вакиллари назарий тадқиқотларининг асосини ташкил этди. Масалан, У.Петтидан кейин, Д.Рикардо ва Т.Мальтус *иш ҳақини ишчи меҳнатининг баҳоси сифатида тавсифлаб*, уни ишчининг ва унинг оиласининг яшаши учун зарур бўлган воситалар минимуми билан боғлаб тушунтирганлар.

Тадбиркорлар ва ер эгалари даромадлари У.Петти ўзи умумлаштирган тушунча — «рента» сифатида тавсифланади. У, масалан, деҳқончиликда яратилган маҳсулот қиймати билан уни ишлаб чиқаришга кетган харажатлар ўртасидаги фарқни рента деб атаган (яъни тупроқ унумдорлигига боғлиқ

бўлган рента). Иккинчи бир мисолда, ссуда фоизининг келиб чиқиш моҳиятини кўриб чиққач, У.Петти соддалаштириб, бу кўрсаткич “ссудага бериладиган пулга сотиб олиниши мумкин бўлган муайян ер майдонидан олинадиган рентага тенг”, деб атади.

Яна бир жойда ер участкасининг бозорга узоқ-яқин жойлашишидан келиб чиқадиган рента шакли кўрсатиб берилади. Аҳоли яшаш жойларига яқин жойлашган ер участкаларидан нафақат юқори рента олинади, балки йиллик рента суммаси ҳам бошқа худди шундай унумдор, лекин аҳоли тураржойларидан анча узоқ бўлган ерларга нисбатан кўп бўлади.

Шу билан У.Петти ер баҳосини аниқлаш билан боғлиқ бўлган муаммони ечиб беришга уринган. Лекин бу ерда ҳам олим мазкур муаммони ҳал этишда юзаки ёндашди. Унингча, ернинг баҳоси бир йиллик муайян миқдордаги рентага тенг бўлиши керак. Аммо у бу миқдорни илмий жиҳатдан аниқлаб бера олмади, яъни ернинг баҳосини келтириб чиқариш учун бир йиллик рентани кўпайтириш мумкин бўлган сонни топа олмади. Бу саволни ечиш учун У.Петти рентани 21 йилга кўпайтиришни тавсия этади. Негаки, унинг тасдиқлашича, фақат уч авлод вакиллари: бува (50 ёш), ўғил (28 ёш) ва невара (7 ёш) - биргаликда 21 йил яшашлари мумкин. Шунинг учун муайян ер участкасининг қийматини ташкил этувчи бир йиллик рента суммаси ўша уч авлод кишиларининг биргаликда яшаш йилига тенг бўлиши керак. Шу сабабли ернинг қиймати ҳам тахминан шунча миқдордаги йиллик ренталарнинг суммасига тенг.

Шу билан бирга, унинг ер баҳосини аниқлашдан келиб чиқадиган ссуда капитали билан ердан олинадиган йиллик рента ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ғояси иқтисодий фикрларнинг ривожланишида ижобий роль ўйнади. Буни кейинчалик К.Маркс қайд қилиб ўтади. Маълум маънода худди шундай фикр Й.Шумпетрнинг иқтисодий қарашларида ҳам учрайди. Унингча, бирорта капиталист ер участкасини ушбу участкадан олиниши мумкин бўлган рентага тенг фоиз келтириши мумкин бўлган пул суммасидан юқори ҳам, паст ҳам баҳолаши мумкин эмас. Биронта ер эгаси ўз участкасини ундан олинадиган рентага тенг фоиз келтирувчи пул суммасидан камига сотмайди. Аммо у ўша суммадан кўпини ҳам ололмайди, негаки бундай суммани тўлашга рози бўлган капиталистга бирданига жуда кўп ер участкалари таклиф қилинади.

3. П.Буагильбернинг иқтисодий таълимоти

Франция классик иқтисодий мактабининг асосчиси **Пьер Буагильбер (1646–1714)** ҳисобланади. У Англия классик иқтисодий мактабининг асосчиси У.Петти каби профессионал иқтисодчи-олим бўлган эмас. П.Буагильбер худди отасига ўхшаб ҳуқуқшуносликдан таълим олди. 31 ёшида Нормандияда судьялик лавозимини эгаллади. У бу лавозимда 25 йил мобайнида, яъни деярли умрининг охиригача ишлади, фақат ўлимидан икки ой олдин бу лавозимни катта ўғлига топшириб кетди.

Синчков ақл, жамиятдаги юқори ижтимоий мавқе П.Буагильберда

мамлакатнинг иқтисодий муаммоларини билишга, XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошидаги Франция вилоятларидаги аҳоли турмуш даражасининг пастлиги сабабларини аниқлашга бўлган қизиқиш уйғотди. У ўзининг биринчи ислохотлар тўғрисидаги мулоҳазаларини (меркантилистларга қарши) 50 ёшида ёзган **«Франция ҳолатининг муфассал тавсифи, унинг фаровонлигининг пасайиши сабаблари ва қайта тикланишининг оддий усуллари...»** асарида эълон қилди. П.Буагильбер бу асарида *меркантилизм иқтисодий сиёсатини қаттиқ танқид қилди*. Бу сиёсатнинг бошида ўша даврдаги Людовик XIV қироллигида молия вазири лавозимини эгаллаб турган Жан Батист Кольбер турар эди. У Франция товарлари экспортини рағбатлантиришни, Францияга келадиган импорт товарларни эса чеклашни, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига юқори солиқ белгилашни қонунлаштирган. Бу саноат ишлаб чиқаришига ҳамда бир бутун миллий иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатди.

Иқтисодиётдаги салбий ҳолатларни бартараф этиш йўллари аниқлаш П.Буагильбернинг кейинги, XVIII асрнинг бошида чоп этилган асарларининг ҳам асосий вазифаси ҳисобланади. Уларда П.Буагильбер меркантилизмни танқид қилишни давом эттирди, ислохотлар зарурлигини асослаб берди, иқтисодий ўсишнинг ва давлат бойлигининг асоси деб билган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш муаммоларига алоҳида эътибор қаратди. Бундай қараш Франция иқтисодий қарашларида XVIII асрнинг ярмигача сақланиб қолди. Чунки ўша даврда ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳал қилувчи мавқеини тарғибот қилувчи физиократизм анча кучайган эди.

1707 йили П.Буагильбернинг **«Францияни қоралаш»** асари чоп этилди. Унда Франциянинг камбағаллик ҳолати кўрсатилди, меркантилистик сиёсат қораланди. Иқтисодий ислохотлар ўтказиш тўғрисида янги ғоялар илгари сурилди. Бироқ улар ўзи ишонган ва умид қилган ҳукумат вазирлари томонидан ҳам эътиборга олинмади, қўллаб-қувватланмади.

Иқтисодий фикрларнинг ривожланишида ва Францияда бозор муносабатларининг шаклланишида П.Буагильбернинг ҳиссаси катта бўлди. Айнан унинг асарлари меркантилистик ғояларнинг батамом обрўсизланиши ва Француз классик иқтисодий мактабининг шаклланиши учун назарий-методологик асос бўлиб хизмат қилди. У Петтидан қатъий назар, мамлакатнинг бойлиги пул миқдоридан иборат эмас, балки барча фойдали нарса ва неъматлардан ташкил топади деган концепцияни илгари сурди.

Назарий қоидаларнинг ўзига хослиги. П.Буагильбернинг муҳим ютуғи, У.Петтига ўхшаб, *қийматнинг меҳнат назариясини* «асослаб» бериши ҳисобланади. Бунда у бозорда товарлар ўртасидаги алмашув нисбатлари механизмини сарфланган меҳнат миқдори ёки иш вақтини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилади. Бу концепция номукаммал бўлишига қарамасдан (унинг асосида сарфли принцип ётади) ўз даври учун прогрессив ҳисобланади, негаки меркантилистларнинг баҳонинг шаклланишида пулнинг табиий роли тўғрисидаги концепциясидан кескин фарқ қилади.

П.Буагильбер меркантилизмни кўп жиҳатдан тўғри танқид қилиш билан бирга, пулнинг иқтисодиётдаги аҳамиятини менсимаган ҳолда, *мамлакатнинг иқтисодий ўсишида қишлоқ хўжалиги аҳамиятини*

мутлақлаштирди, бойликни кўпайтиришдаги саноат ва савдонинг аҳамиятини инкор этди. Классик иқтисодий назария вакиллари ичида у пулни бекор қилиш мумкин ва зарур деб ҳисоблаган ягона иқтисодчи ҳисобланади, унингча пул товарларнинг «ҳақиқий қийматлари» бўйича айирбошланишини бузади.

Биринчи Француз классигининг фикри бўйича, иқтисодиётдаги асосий соҳа савдо эмас, балки ишлаб чиқариш, энг аввало, қишлоқ хўжалиги ҳисобланади. П.Буагильбер ўз асарларида иқтисодиётнинг «табiiй» қонунлари тўғрисида қайд қилиб ўтади. Давлат юқори солиқларни жорий этиш ёки протекционизм сиёсатини қўллаш билан уларга ҳалакит бермаслигини тавсия этади.

4. Физиократлар

Физиократлар (лат. – табиат, ҳукмронлик) – бу XVIII асрдаги француз иқтисодчилари, классик сиёсий иқтисод вакиллари дир. Физиократлар мактаби Францияда феодализмдан капитализмга ўтиш даврида вужудга келди. Бу тасодифий ҳол эмас эди. Ўша даврда Францияда мануфактура анча ривожланган бўлсада, аммо мамлакат ҳали ҳам аграр ҳолатда эди. Аҳолининг асосий қисми қишлоқларда яшар, миллий бойликнинг 2/3 қисми шу соҳада юзага келтирилар эди. Қишлоқ хўжалиги аҳолини яхшилаш тадбирлари физиократлар тадқиқотларининг асосини ташкил этади. Улар қишлоқ хўжалигини иқтисодиётнинг ягона унумли соҳаси деб ҳисобладилар. Уларнинг фикрича, бойлик фақат қишлоқ хўжалигида яратилади, саноат ва савдода эса у қайта ишланади ва қайта тақсимланади, холос. Шунга кўра физиократлар тадқиқотни муомала соҳасидан ишлаб чиқариш соҳасига олиб ўтдилар ва бу билан капиталистик тизимнинг кейинги таҳлили учун асос яратдилар.

Франсуа Кенэ (1694–1774) физиократлар мактабининг асосчиси ҳисобланади. Ф.Кенэ ҳар томонлама билимли олим бўлиб, Версаль яқинида камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. У ёшлигидан тиббиётга қизиқди ва бу соҳада таълим олди. Кейинчалик тиббиёт амалиёти унга шуҳрат келтирди. 1752 йилда Қирол Людовик XV саройида табиблик қилди. Тиббиёт ва биологияга оид кўпгина асарлар яратди. Ф.Кенэ иқтисодиёт муаммолари билан олтмиш ёшидан бошлаб бевосита шуғуллана бошлади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ф.Кенэнинг иқтисодий ғоялари қирол саройида - Версалда юзага келди. У умрининг охиригача ўша ерда яшади ва ижод қилди. Ф.Кенэнинг «**Фермерлар**», «**Дон**», «**Аҳоли**», «**Солиқлар**» номли дастлабки иқтисодий мақолалари Дидро ва Д.Аламбер томонидан чоп этилган «Қомус» да эълон қилинди. 1758 йилда унинг асосий асари «**Иқтисодий жадвал**» дунёга келди. Ф.Кенэ нафақат физиократизм мактаби асосини яратди, балки унинг назарий ва сиёсий дастурини ҳам шакллантирди. Унинг физиократик ғояларини кейинчалик А.Тюрго ва бошқа бир қатор француз иқтисодчилари давом эттирдилар ва тарғибот қилдилар. Шундай қилиб, ҳақиқий физиократлар мактаби ёки ўша давр тили билан

айтганда «*иқтисодчилар мактаби*» таркиб топди. Унинг энг ривожланган даври XVIII асрнинг 60-70-йил-ларига тўғри келади.

Ўрганиш методи. Ф.Кенэнинг иқтисодий тадқиқотининг методологик маслаги (платформаси) ни унинг томонидан ишлаб чиқилган *табиий тартиб тўғрисидаги концепция* ташкил этади. Унингча, мазкур концепциянинг ҳуқуқий асоси хусусий мулкни, шахсий манфаатларни муҳофаза қилувчи ва такрор ишлаб чиқаришни ва моддий бойликларни тўғри тақсимлашни таъминловчи давлатнинг мддий ва маънавий қонунлари ҳисобланади. Ф.Кенэнинг ёзишича, табиий тартибнинг моҳияти шундаки, *бир одамнинг шахсий манфаати бошқаларнинг умумий манфаатидан ажралган бўлиши мумкин эмас*. Бу эса эркинлик ҳукмронлик қилган шароитда бўлади. Ана шунда дунё ўз-ўзидан ҳаракатланади. Шу билан бирга, Ф.Кенэ огоҳлантириб айтишича, «Юқори ҳокимият» оқсуяклардан ёки йирик ер эгалари вакилларида ташкил топиши мумкин эмас; улар бирга қўшилиб қонуннинг ўзидан анча кучли ҳокимият ташкил этиши, миллатни қул қилиши, адолатсизликни келтириб чиқариши, йиртқишларча зулм ўтказиши ва ўта кетган бебошликни келтириб чиқариши мумкин. *У, юқори давлат ҳокимияти давлат бошқарувини амалга ошириш учун зарур бўлган – табиий тартиб – қонунларини яхши биладиган, ўқимишли бир шахс қўлида бўлишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаган*.

Соф маҳсулот тўғрисидаги таълимот. Ф.Кенэнинг назарий меросида унинг *соф маҳсулот* (ҳозир уни миллий даромад деб аташади) *тўғрисидаги таълимоти муҳим ўрин эгаллайди*. Унинг фикрига кўра, соф маҳсулотнинг манбаи ер ва унга сарфланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида банд бўлган кишиларнинг меҳнати ҳисобланади. Демак, бойликнинг (соф маҳсулот) кўпайиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган «ер инъомидир». Шу боис, давлат саноатни эмас, балки қишлоқ хўжалигини рағбатлантириш тўғрисида ғамхўрлик қилиши керак. Ф.Кенэ: «*Дехқонлар камбағал бўлса, қироллик камбағал бўлади, қироллик камбағал бўлса қирол камбағал бўлади*», деб ҳукуматни ишонтиришга ҳаракат қилган. Савдо ва саноат бойлик яратмайди, негаки савдогар ва ҳунармандлар қишлоқ хўжалигида яратилган бойликни фақат бир жойдан иккинчи бир жойга етказиш ва ўзгартириш билан шуғулланади. Шунинг учун савдо ва саноат «*унумсиз*» ҳисобланади. У ердаги товарнинг ўсган қиймати фақатгина савдо ва саноат харажатларини қоплаш воситаларини ўз ичига олади, соф маҳсулот эса бунда кўпаймайди. Кейинчалик, А.Смит физиократларнинг саноатнинг «*унумсизлиги*» тўғрисидаги ғоясига қарши чиқади ва саноатда ҳам бойлик яратилишини кўрсатиб беради.

Ф.Кенэ меркантилистларнинг “бойлик савдода яратилади” деган тезисини танқид қилди. Унинг тасдиқлашича, муомалада товарларнинг айирбошланиши эквивалентли бўлади, яъни тенг қийматли товарлар айирбошланади. Демак, айирбошлашда қийматнинг ҳеч қандай ўсиши содир бўлмайди. Ф.Кенэ пулни фойдаси йўқ бойлик ҳисоблаган, унга фақат савдодаги воситачи сифатида қараган. Шунга мувофиқ, давлатнинг бойиши пул капиталининг ўсишга эмас, балки қишлоқ хўжалиги ишлаб

чиқаришининг ривожланишига боғлиқ бўлади.

Синфлар назарияси. Ф.Кенэ ўзи ишлаб чиққан унумлилик қондасига асосланган ҳолда жамиятни уч синфга ажратиб кўрсатади: *унумли синф*, *унумсиз синф*, *мулкдорлар синфи*. Унумли синф бу – қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган барча кишилар, деҳқон ва фермерлар киради. Улар соф маҳсулот яратадилар. Унумсиз синф булар хунармандлар, ишчилар, савдогарлар, хизматкорлар, тўралар, яъни деҳқончиликдан бошқа соҳада иш билан банд бўлган кишилар. Улар фақат ўзларини таъминлайдилар, ўз истеъмолига қанча маҳсулот керак бўлса, шунчалик маҳсулот яратадилар. Улар жамият учун фойдали; аммо ўзининг ҳам, жамиятнинг ҳам бойлигини кўпайтирмайди, шу маънода унумсиздир. Мулкдорлар синфи ер эгалари, унга қирол ва руҳонийлар ҳам киради. Мулкдорлар синфи соф фойдани олишга ҳақли, негаки улар ўз пайтида ерларни ўзлаштирган, ернинг унумдорлигини оширган. Мулкдорлар томонидан олинадиган даромад бу – уларнинг олдин қилган харажатлари учун инъом. Албатта, жамиятнинг синфларга бундай бўлиниши нотўғри. А.Смит физиократларнинг бу борадаги қарабини қиновияли равишда шундай дейди: “Агар уларнинг мантиғига амал қилсак, унда фақат икки фарзанд кўрадиган ҳар қандай никоҳни унумсиз деб тан олиш керак бўлади”.

Капитал назарияси. Иқтисодий фикрлар тарихида капитал тўғрисидаги биринчи чуқур назарий тушунишни Ф.Кенэ илгари сурди. Меркантилистлар капитални пул билан бир нарса деб ҳисоблаган бўлсалар, Ф.Кенэ фикрига кўра, пул унумсиз бойлик бўлиб, у ҳеч нарса ишлаб чиқармайди. Унинг атамаси бўйича қишлоқ хўжалиги қуруллари, қурилишлари, моллари, ҳайвонлари ва деҳқончиликда бир неча ишлаб чиқариш циклларида фойдаланиладиган барча нарсалар «*дастлабки аванслар*» дейилади (Ҳозирги замон атамаси бўйича – асосий капитал). Бир ишлаб чиқариш циклида ишлатиладиган уруғлик, ем-хашак, ишчиларнинг меҳнат ҳақи ва бошқаларни у «*ҳар йилги аванслар*»га киритди (Ҳозирги замон атамаси бўйича – айланма капитал). Аммо Ф.Кенэнинг хизмати фақат капитални ишлаб чиқаришдаги мавқеига кўра асосий ва айланма капиталларга бўлишдангина иборат эмас. Бундан ташқари, у *айланма капитал билан бирга асосий капитал ҳам ҳаракатда бўлишини* ишонарли тарзда исботлаб берди.

Такрор ишлаб чиқариш назарияси. Иқтисодий таълимотларнинг ривожланишида Ф.Кенэнинг машҳур «Иқтисодий жадвал» асарининг ўрни беқиёс. Бу асарда *ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёни биринчи марта макроиқтисодий даражада таҳлил қилинди*. Ф.Кенэ жамиятдаги учта ижтимоий гуруҳлар-синфлар ўртасида маҳсулот ва пулнинг айирбошланиш жараёнини кўрсатиб берди. Такрор ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил қилишда баҳоларнинг ўзгармаслиги асос қилиб олинади. (Бунда алмашув эквивалентлик тамойили асосида рўй бермоқда деб фараз қилинади). Бу жараён ташқи бозор таъсирисиз, яъни фақат ички бозор шароитида юз бермоқда деб қаралади.

«*Жадвалдаги*» такрор ишлаб чиқаришнинг бошланғич нуқтаси

яратилган бир йиллик маҳсулот ҳисобланади. Ф.Кенэ статистик ҳисоб-китобларга асосланган ҳолда, Франция деҳқончилигидаги ялпи маҳсулот қийматини 5 млрд. ливрга (ливр – ўша пайтдаги Франция пул бирлиги) баҳолади (озик-овқат 4 млрд. ливрни, хом ашё 1 млрд. ливрни ташкил этади). Бу маҳсулотдан ташқари фермерлар ўтган йилги ҳосилни сотишдан олган 2 млрд. ливрга эга. Бу пулни улар мулкдорларга ижара ҳақи сифатида ер учун тўлайдилар. Унумсиз ёки «ҳосилсиз» синф 2 млрд. ливрлик саноат маҳсулотига эга. Жами ижтимоий маҳсулот, Ф.Кенэ ҳисоби бўйича, 7 млрд. ливрни ташкил этади. Мулкдорлар (ер эгалари) ҳосилни йиғиштириб олгандан кейин фермерлардан 2 млрд. ливр ижара ҳақи олганлар.

Бу ерда барча яратилган маҳсулот реализацияси ва айланиш жараёни қандай амалга ошади? *«Иқтисодий жадвал»*нинг шартларига кўра бу жараён беш актдан иборат бўлиб, унинг ҳар бирида 1 млрд. ливрга тенг маҳсулот реализацияси амалага оширилади.

1. Мулкдорлар «унумли синф» дан 1 млрд. ливрлик озик-овқат маҳсулотларини сотиб оладилар. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 1/5 қисми реализация қилинади. Маҳсулотнинг бу қисми муомала соҳасидан истеъмол соҳасига (ер эгаларига) ўтади.

2. Мулкдорлар «унумсиз синф»дан 1 млрд. ливрлик саноат маҳсулотларни сотиб оладилар. «Унумсиз синф» шу билан ўз маҳсулотининг ярмини реализация қилади.

3. «Унумсиз синф» мулкдорлардан олган пулига «унумли синф»дан истеъмол буюмларни сотиб олади. Шу билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг яна 1/5 қисми реализация қилинади.

4. «Унумли синф» «унумсиз синфдан» олган 1 млрд. ливрга унинг ўзидан («унумсиз синф»дан) шунча пулга ишлаб чиқариш қуроолларни олади (улар асосий капиталнинг ейилган, ишдан чиққан қисмини қайта тиклашга ишлатилади). Бунинг натижасида саноат маҳсулотларининг иккинчи ярми реализация қилинади.

5. Айланиш жараёнининг бешинчи, якуновчи актида «унумсиз синф» «унумли синф»дан 1 млрд. ливрлик қишлоқ хўжалиги хом ашёсини харид қилади.

Охирида жами ижтимоий маҳсулотнинг бутун айланиш жараёни натижасида синфлар ўртасида 3 млрд. ливрлик қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва 2 млрд. ливрлик саноат буюмлари реализация қилинди. «Унумли синф» ихтиёрида қолган 2 млрд. ливрлик маҳсулот барча синфлар ўртасидаги умумий айланишда қатнашмайди, у фақат ўз синфи доирасида айланади (жадвалда бундай айланиш берилмаган). Бу маҳсулот қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган уруғлик ва озик-овқат маҳсулотлари ўрнини қоплайди. «Унумли синф» томонидан сотиб олинган саноат товарлари асосий капиталнинг эскирган қисмини коплаш учун ишлатилади. Нақд пул (2 млрд.) муомала (айланиш) натижасида «унумли синф» қўлига келиб тушади, аммо кейинги муддат учун ижара ҳақи тўлаш натижасида бу пул яна ер эгалари ихтиёрига ўтади. Шундай қилиб, янги ишлаб чиқариш циклини бошлаш учун, яъни олдинги ҳажмдаги ишлаб

чиқаришни, оддий такрор ишлаб чиқаришни давом эттириш учун зарур шарт - шароитлар яратилади.

«Иқтисодий жадвал»да такрор ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш асосида олинган муҳим илмий хулоса шундаки, унда айрим олди-сотди актлари қараб чиқилмайди, балки жуда кўп бундай якка муомала актлари синфлар ўртасидаги муомалада мужассамлашади. Ана шу синфлар ўртасидаги муомала Ф.Кенэ тадқиқотининг предмети ҳисобланади. Айниқса, унинг муомалани такрор ишлаб чиқариш жараёнининг атиги бир шакли сифатида, пул муомаласини эса капиталнинг фақат айланиш моменти сифатида кўрсатиб беришга қилган ҳаракати самарали бўлди.

Аммо Ф.Кенэнинг такрор ишлаб чиқариш тўғрисидаги таълимотида бир қатор камчиликлар мавжуд. «Иқтисодий жадвал»даги синфлар тушунчасида изчиллик, илмийлик етишмайди. Саноатчиларни ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум этган ҳолда (улар ўз маҳсулотларининг ҳаммасини сотиб юборади), Ф.Кенэ уларни ишлаб чиқариш жараёнини қайтадан бошлаш имкониятидан ҳам маҳрум этади. Ер эгаларининг маҳсулот реализация қилишда марказий ўринга ўтиб қолиши нотўғри бўлган. Аммо ундаги камчиликлар мазкур асарнинг қимматини туширмайди. Унда иқтисодий фикрлар тарихида биринчи марта миллий иқтисодиёт макроиқтисодий даражада таҳлил қилинди ва ундаги ғоялар бўлажак иқтисодий моделларнинг куртаги бўлиб қолди.

Ф.Кенэнинг ғоялари **Анн Робер Жак Тюрго (1727–1781йй.)** томонидан давом эттирилди ва ривожлантирилди. А.Тюрго Парижда зодагонлар оиласида туғилди. Оилавий анъанага кўра диний таълим олишга мажбур бўлди. Лекин Сарбоннанинг Теология (диний) факультетини тугатгач, бу соҳада ишлашдан бош тортди. 1751 йилдан Париж парламентининг мансабдори, 1761–74-йилларда Лиможда (Лимузен провинция - вилоят маркази) интендант (губернатор) лавозимида ишлади. Бу узоқ вилоятда марказий ҳокимият вакили сифатида хўжалик ишларини, жумладан, солиқ олиш тизимини назорат қилиб турди. Айнан Лиможда яшаб турган даврда А.Тюрго ўзининг **«Бойликнинг яратилиши ва тақсимланиши тўғрисида мулоҳазалар»** (1766) номли асосий иқтисодий асарини, тугалланмасдан қолган **«Қиммат ва пул»** (1769) китобини ва бошқа асарларни ёзди. Улардаги фикрлар, умуман физиократик қарашларга ҳамда бозор иқтисодий муносабатлари тамойилларига, энг аввало, эркин рақобат ва эркин савдо тамойилларига асосланган.

1774 йили қирол Людовик XVI А.Тюрғони молия бош назоратчиси лавозимига (молия вазири лавозими билан бир хил) тайинлади. Бу лавозимда икки йилга яқин ишлаган А.Тюрго давлат харажатларини камайтиришга эриша олмаган бўлсада, лекин мамлакат иқтисодиётини ҳар томонлама эркинлаштириш учун имконият яратиб берувчи бир қатор фармон ва қонун лойиҳаларини амалга оширишга муваффақ бўлди. Аммо унинг ҳар бир ислохотга оид янгиликлари парламентда ўзининг монополь мавқеини сақлаб қолишга интилган амалдорлар томонидан қаттиқ қаршиликка дуч келди. Шунинг учун ислохотлари кўп вақт амал қилмади. 1776 йили А.Тюрго

истеъфога чиққач, улар бекор қилинди.

А.Тюрго вазир сифатида амалга оширган асосий ислохотлар: мамлакат ичкарасида дон ва унинг эркин савдосининг ташкил этилиши; қиролликка эркин дон олиб келиш ва ундан бож тўловларисиз эркин дон олиб чиқиш; натурал ер мажбуриятининг пулли ер солиғи (ўлпон) билан алмаштирилиши; саноат соҳасида тадбиркорликнинг ривожланишига тўсқинлик қилувчи ҳунармандчилик цехлари ва гильдияларининг (йирик савдогарлар ва ҳунармандлар бирлашмаси) бекор қилиниши ва бошқалар ҳисобланади.

Иш ҳақи назарияси. Худди физиократларга ўхшаб, А.Тюргонинг тасдиқлашича, деҳқон барча ишларда биринчи ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади; у ўз ерида барча ҳунармандларнинг иш ҳақини яратади. Иш ҳақиға нисбатан кўпроқ ишлаб чиқарувчи ягона меҳнат бу – деҳқон меҳнатидир. У меркантилистларни танқид қилган ҳолда, миллатнинг бойлиги деб, энг аввало, ерни ва ундан олинадиган «соф даромадни» ҳисоблади.

А.Тюрго иш ҳақини Ф.Кенэ каби яшаш воситалари минимумига боғлаб тушунтиради. Аммо А.Тюрго ундан фарқли равишда, *иш ҳақининг яшаш воситалари минимумига келиб тақалиш механизмини очиб бермоқчи бўлди*. Иш ҳақини ишчининг ҳаёти учун зарур бўлган яшаш воситалари минимуми даражасига пасайтирувчи бундай механизм, унинг фикрича, меҳнатга бўлган талабнинг меҳнат таклифидан орқада қолиб кетиши, ишчилар ўртасидаги рақобатнинг ривожланмаганлиги ҳисобланади.

Синфлар назарияси. А.Тюрго Ф.Кенэга ўхшаб, жамиятни *уч синфга ажратади*: унумли синф (қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан банд бўлган кишилар); унумсиз синф (саноат ва бошқа моддий ишлаб чиқариш тармоқларида ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлган кишилар); ер эгалари синфи. Лекин биринчи иккита синфни «*ишловчилар ёки иш билан банд синфлар*» деб атайдди. Уларнинг ҳар биридаги одамларни икки тоифага бўлиб кўрсатади, яъни тадбиркорлар ёки аванс берувчи капиталистлар ва иш ҳақи олувчи оддий ишчилар. Шу билан бирга, олимнинг тасдиқлашича, айнан унумсиз синф «иш ҳақи олувчи жамият аъзолари»ни ўз ичига олади.

Қиймат, пул ва фоииз назариялари. А.Тюрго қиймат, баҳо ва пулни таҳлил қилди. Унинг бу соҳадаги фикрлари ўзига хос тавсифга эга ва қийматнинг меҳнат назариясидан фарқ қилади. А.Тюрго товарнинг нархи сотувчи ва харидорлар истагининг интенсивлиги билан аниқланиши тўғрисидаги ғояни илгари сурди. Бунда камёблик товар нархини “баҳолашда асосий унсурлардан бири” ҳисобланади. Кейинчалик бу ғоя замонавий баҳо назариясининг шаклланишида ижобий ўрин тутди.

А.Тюрго иқтисодиётда протекционизм сиёсатининг салбий томонини кўрсатиб берди. Унинг фикрича, «олиш ва сотишдаги умумий эркинлик, бир томондан, сотувчига ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчи нархни, иккинчи томондан, харидорга энг яхши товарни энг паст баҳода сотиб олишни таъминлашнинг ягона воситасидир».

А.Тюрго пулни ўз моҳиятига кўра товарлар дунёсидаги бир товар сифатида таърифлаб, айниқса, «олтин ва кумушни, бошқа ҳар қандай материалға нисбатан монета (танга) хизматини ўташга яроқли», деб

ҳисоблади, негаки улар табиатан монета бўлиб яралган, бунинг устига, ҳар қандай келишув ва қонунлардан қатъий назар ҳамма учун умумий монета бўлиб қолади. Унинг фикрича, пул, яъни олтин ва кумушнинг баҳоси нафақат барча бошқа товарларга нисбатан ўзгариб туради, балки бир-бирига бўлган нисбати, кам ёки кўплигига қараб ҳам ўзгариб туради. А.Тюрго қоғоз пулларнинг миқдори яратилган товар ва хизматларнинг миқдорига мос келмаган шароитда бундай пуллардан фойдаланиш ноқулайликлари тўғрисидаги қонидани далиллар билан исботлаб берди.

А.Тюрго ссуда (пул) фоизини тадқиқот қилар экан, қарзга олинган пулни устамаси билан қайтаришга жиноят сифатида қарайдиган насихатгўйлар бидъатларини қоралади. Унинг таъкидлашича, қарз берувчи қарз вақти давомида ушбу қарзга берган пули учун олиши мумкин бўлган даромадни йўқотади, қарз олувчи эса бу пулни самарали ишлатиб анча фойда кўриши мумкин. Кўриниб турибдики, қарз берувчи қарз олувчига озор етказаётгани йўқ, аксинча, биринчисининг пулидан иккинчиси фойда кўраяпти. Ана шу фойда қарз олувчини фоиз тўлаш шarti билан қарз олишга ундовчи асосий куч ҳисобланади. У фоизни фойдадан тўлайди. Демак, А.Тюргонинг фикрига кўра, бундай «келишувдан» қарз берувчи ҳам, қарз олувчи ҳам манфаатдор. Жорий фоизга келсак, А.Тюрго бўйича, у бозорда капиталнинг кўп ёки камлигини кўрсатувчи термометр вазифасини ўтайди, хусусан, фоизнинг паст бўлиши бу - капитал кўплиги натижасидир.

Иқтисодий таълимотлар тарихида физиократлар ўзига хос ўринни эгаллайди. А.Смит ўз вақтида: *«физиократизм тизими қанчалик номукаммал бўлмасин, шу давргача чоп этилган иқтисодий ғоялар ичида ҳақиқатга энг яқини эди»*, - деб айтган. Бу таълимотнинг меркантилизмни инкор қилиши, меҳнат билан ер бойликнинг асоси эканлигини тан олиши, савдо-сотикда божхона чекловларини бекор қилишни таклиф этиши ниҳоятда муҳимдир. Физиократларнинг бойлик тезиси, айниқса, уни яратишдаги меҳнатнинг аҳамияти диққатга сазовор: бойлик - бу жамият меҳнати билан ҳар йили яратилган истеъмол қийматлар йиғиндисидир. Бу тезис А.Смит томонидан ҳам қабул қилинган.

Капитал ва унинг икки қисмга ажратиб кўрсатилиши (асосий ва айланма), такрор ишлаб чиқариш жараёнининг таҳлил қилиниши, эркин соҳибкорлик тўғрисидаги ғоялар, жамиятнинг синфларга ажратилиши иқтисодий таълимотларнинг ривожига кейинги муҳим қадамдир.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун эркин бозор муносабатларига ўтиш ва деҳқончиликдан олинадиган солиқни камайтириш зарурлиги, ягона солиқ тизимига ўтиш кераклиги тўғрисидаги фикрлар ниҳоятда қимматлидир. Чунки соҳибкор ва тадбиркорлар шахсий манфаатдорлик бўлган шароитда ишлаб чиқаришни тез ривожлантиришга интиладилар. Ҳозирги замон тили билан айтганда, физиократлар соф бозор муносабатларининг унсурларини асосан тўғри ҳал этиб бердилар.

Халқ хўжалиги тармоқлари ўртасида муайян мутаносиблик бўлган шароитда такрор ишлаб чиқариш ва реализация жараёнининг узлуксиз давом этиши мумкинлиги аниқлаб берилди. Бу муаммони ҳал этишда физиократлар

томонидан мамлакатдаги уч сектор ўртасидаги муносабатлар мисол қилиб олинган. Аммо амалда, айниқса, ҳозирги даврда, бундай секторлар жуда кўп бўлиб, улар ўртасидаги алоқалар Нобель мукофоти соҳиби В. Леонтьевнинг «харажатлар - ишлаб чиқариш» балансида N та тармоқ учун ишлаб чиқилган. Ҳозирги даврда бундай баланс тармоқлараро баланс деб юритилади ва макроиқтисодий таҳлилда ва умуман иқтисодиётда муҳим аҳамият касб этади. Ундаги ғоянинг куртаклари физиократлар асарларида яратилган бўлиб, у классик иқтисодий мактаб таълимоти занжирининг ажралмас қисми сифатида муҳим ўрин эгаллайди.

Шу билан бирга, ҳозирги замон иқтисодий таълимотлари нуқтаий назаридан физиократизм ғоялари ўз аҳамиятини тезда йўқотди ва ўткинчи характерга эга бўлди. Чунки жаҳон ижтимоий ва иқтисодий ҳаётидаги ўзгаришлар нисбатан мукамал ғояларнинг ишлаб чиқилиши зарурлигини тақозо этди ва бу амалда рўй берди. Айниқса, бойликни фақат деҳқончилик билан боғлаб тушунтирувчи физиократизм ғоялари саноат инқилоби натижасида юз берган ўзгаришлар туфайли тез унутилаёзди. Бу ҳолат иқтисодиёт осмонидаги ёрқин юлдузнинг сўнишини эслатади.

5. А.Смит: «Одамлар бойлиги...» асари ва унинг тузилиши

Буюк инглиз иқтисодчиси Адам Смитнинг «Одамлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» асари замонавий иқтисод фанининг бошланиши ҳисобланади. А.Смит ўз давридаги иқтисодий билим ва концепцияларини умумлаштирди ва тизимлаштирди. У хўжалик ҳаётининг асосий соҳаларини тавсифлаб берувчи бир бутун назария яратди.

Адам Смит (1723–1790) Шотландиянинг Керколди шаҳрида божхона амалдори оиласида дунёга келди. У Глазго ва Оксфорд университетларида таълим олди, бу ерда адабиёт, тарих, фалсафа фанлари билан бирга физика, математикани ҳам ўрганди. А.Смит 1748 йилда Эдинбургда оммавий лекциялар ўқий бошлади, 1751 йилда Глазго университетининг профессори этиб тайинланди. Кейинчалик ижтимоий фанлар кафедрасини бошқарди. А.Смит 1759 йилда ўқиган лекциялари асосида этиканинг фалсафий муаммоларига бағишланган ўзининг биринчи «Ахлоқий ҳиссиёт назарияси» китобини яратди.

1764 йили А.Смит ҳаётида кескин ўзгариш бўлди: у кафедрани тарк этди ва ўша даврда кўзга кўринган сиёсий арбоб – герцог Баклнинг ўғли ёш лорднинг хорижга қиладиган саёҳатида унга ҳамроҳлик қилиш тўғрисидаги таклифини қабул қилди. Бу саёҳатдан А.Смит катта моддий манфаатдорлик кўрар эди, яъни умрининг охиригача унга ҳар ойда 800 фунт стерлинг кафолатланган эди. Бу унинг профессорлик гонораридан анча кўп бўлган. Саёҳат чоғида у Швецарияда Вальтер, Францияда физиократлар Ф.Кенэ, А.Тюрго, Д.Аламбер ва бошқа атоқли олимлар билан учрашди, уларнинг ишлари билан танишди. Бу учрашувлар А.Смитнинг дунёқарашини шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

1766 йилда у ўз юртига қайтиб келди ва «Одамлар бойлигининг

табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» номли асосий асарини ёзишга киришди. Бу асар 1776 йил мартда чоп этилди. Асарда инсоният томонидан олдин яратилган иқтисодий билимлар умумлаштирилди ва умумий назарий тамойил асосида иқтисодий фан тизимига айланди.

А.Смитнинг бу асари беш қисмдан (китобдан) иборат бўлиб, биринчи қисмида қиймат ва қўшимча даромад муаммолари тадқиқ этилди, иккинчисида – капитал жамғарилиши ва унинг функционал шакллари, учинчисида – капитализм ривожланишининг тарихий шарт-шароитлари кўрсатиб берилди, тўртинчисида – меркантилизм ва физиократлар таълимотига бўлган ўзининг муносабатлари акс этилди, бешинчи қисмида давлат молияси саволлари кўриб чиқилди. Бу асар А.Смит ҳаёт пайтидаёқ тўрт марта, унинг ўлимидан кейин аср охиригача яна уч марта қайта нашр этилди. У нафақат Англияда, балки чет элларда ҳам зўр қизиқиш уйғотди. А.Смитнинг бу буюк асари дунёдаги барча кейинги иқтисодий таълимотларининг ривожланишига ва кўпчилик давлатларнинг иқтисодий сиёсатига ўзининг катта таъсирини кўрсатди.

А.Смит асарининг назарий қисмининг асосий ғояларини кўриб чиқамиз.

А.Смитнинг ижтимоий-иқтисодий назариялари а) бойликни кўпайтириш омиллари: меҳнат тақсимооти, пул, капитал

А.Смит ўз китобида жамиятнинг иқтисодий ривожланишини ва унинг фаровонлигини оширишни марказий ўринга қўяди. Асарнинг бошида А.Смит бойликни чинакам яратувчи бу – “ҳар бир халқнинг йиллик меҳнати” деб кўрсатиб ўтади. Демак, бойликнинг манбаи – меҳнат. А.Смит бу фикрни ривожлантириб, меҳнат тақсимооти бойликни яратишда асосий омил ҳисобланади, деган хулосага келади. Чунки меҳнат тақсимооти асосида унинг унумдорлиги ошади. Муаллиф бу тезисни тўғноғич ишлаб чиқариш устахонаси мисоли ёрдамида асослаб беради. Устахонада ўн киши ишлайди. Улар ўртасида меҳнат тақсимланган: бири симни тортади, иккинчиси уни тўғрилайди, учинчиси кесади, тўртинчиси учини ўтқирлайди ва ҳ. Бир кунда бу ўн киши 48000 тўғноғич, яъни ҳар бир киши 4800 донадан тўғноғич ишлаб чиқаради. Агар улар бир – бирларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаганларида, уларнинг ҳеч қайсиси бир кунда 20 дан кўп тўғноғич тайёрлай олмаган бўлар эди. Демак, ихтисослашув туфайли меҳнат унумдорлиги 240 барабардан кўпроқ ошган.

А.Смитнинг фикри бўйича, меҳнат тақсимооти миллий маҳсулот яратиш жараёнида одамлар ўртасида ҳамкорликни амалга оширишнинг жуда қулай шакли ҳисобланади. Ихтисослашув туфайли меҳнат жараёнини амалга оширишда кишиларнинг чاقқонлиги ортади; улар вақтни тежайдилар, чунки доимо бир иш туридан бошқасига ўтишга ҳожат бўлмайди; улар ўз фаолиятларини такомиллаштириш, ихтиро қилиш учун катта имкониятларга эга бўладилар. Тараққиёт ва жамият фаровонлигининг ҳақиқий манбаи «табиат инъоми» эмас (физиократлар ҳисоблаганларидек), балки айнан меҳнат тақсимоотидир. Шу билан бирга, ихтисослашувни чуқурлаштириш имкониятлари чекланган бўлади, негаки биринчидан, агар яратилган

қўшимча маҳсулот харид қилинмаса, ундаги меҳнатни янада тақсимлашга зарурат бўлмайди, иккинчидан, корхоналарнинг кўлами қанча кичик бўлса, меҳнат тақсимоти учун имкониятлар шунча кам бўлади (фойдаланаётган капитал микдориға қараб).

Ушбу назариядан, миллий бойликнинг кўпайиши жамиятдаги айрим синфлар фаолияти натижаси эмас (меркантилистларда – савдогарлар, физиократларда – ер эгалари), балки *меҳнат тақсимотида қатнашаётган барча кишилар фаолиятининг натижасидир*, деган хулоса келиб чиқади. Бошқача айтганда, фойда яратувчи ҳар қандай меҳнат унумли меҳнатдир. Аммо бу масала бўйича А.Смитда изчиллик бўлмаган. Биринчидан, у фақат моддий нарсаларни яратиш ва ўзгартириш билан боғлиқ бўлган меҳнатни унумли меҳнат ҳисобланган. Ўқитувчилар, ҳуқуқшунослар, ҳарбийлар, маъмурият, ёзувчилар ва шу кабиларнинг меҳнати эса унумли ҳисобланмаган. Иккинчидан, А.Смит иқтисодиётда қишлоқ хўжалиги соҳасининг устунлиги ғоясидан қутула олмаган. У, ҳунармандлар ва савдогарлар меҳнатини ер эгалари меҳнатига нисбатан кам унумли бўлади, деб тасдиқлайди. Негаки ер эгаларига табиат «ёрдам» беради ва «деҳқончиликка қўйилган капитал ҳақиқий бойликка ва даромадга анча кўп қиймат қўшади». Бунда А.Смитнинг таъкидлашича, иқтисодиётнинг ривожланиб бориши билан саноат товарлари баҳоси пасайиб бориш мойиллигига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоси эса ўсиш мойиллигига эга. Шунинг учун, унинг фикрича, қишлоқ хўжалигига қўйилган капитал анча фойдали ҳисобланади.

Агар ўша даврда Англияда мануфактура саноати ривожлана бошлаганини ва ҳатто биринчи юқори унумли фабрикаларнинг пайдо бўлганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, А.Смитнинг бу хатосини тушуниш яна ҳам қийинлашади. Унинг унумли меҳнат концепциясида изчилликнинг йўқлиги, ишлаб чиқариш жараёнидаги капитал мавқеини етарлича тушунмаганлиги натижасидир. А.Смитнинг физиократик бидъатлари жамият ўз ресурсларини, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалигига, иккинчи навбатда, саноатга ва фақат, учинчи навбатда, савдога йўналтириши кераклигини тасдиқлашида ўз ифодасини топади. Бундан А.Смит саноат тўнтарилишининг дастлабки учқунларини ва келажакда йирик саноат ишлаб чиқаришининг ҳал қилувчи аҳамиятини кўра олмаган, деган хулоса келиб чиқади.

А.Смит бойликни кўпайтиришда пулнинг ўрнига алоҳида урғу бериб ўтади. Унинг тасдиқлашича, қимматли металлларнинг, пулнинг махсус аҳамияти тўғрисидаги меркантилистларнинг фикри нотўғри. Агар пулни жамғариш асосий мақсад бўлса, унда пул ҳаракатсиз қолиб кетади, бу эса ушбу пулга ишлаб чиқариш ёки сотиб олиш мумкин бўлган маҳсулотларнинг камайиб кетишига олиб келади. Пул жамият бойлигини кўпайтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

А.Смит капитални таҳлил қилгач, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, мануфактура саноатининг яратилиши капитал фаолияти натижаси эканлигини кўрсатиб беради. У капитал деганда махсус ишлаб чиқариш

фондларини, ишлаб чиқариш воситалари, ишлаб чиқаришнинг моддий омилларини тушунган. А.Смит капитални асосий ва айланма капитал турларига ажратиб кўрсатади. Муомалада бўладиган капитал айланма капитал, муомалада амал қилмайдиган капитал асосий капитал номини олган. А.Смит бўйича, асосий капитал ҳам, айланма капитал ҳам бойлик яратади. Капиталнинг ўсиши – миллат бойлигини кўпайтиришнинг учинчи (меҳнат тақсимооти ва пулдан фойдаланиш билан бирга) асосий омили. Капитал қанча кўп бўлса, ишчиларни боқиш ва уларни ихтисослаштириш имконияти шунча кўп бўлади. Бунинг устига, капиталнинг ўсиши айрим вазиятларда бойликни кўпайтиришнинг ягона воситаси бўлиши мумкин. Шунинг учун А.Смит тежамкорликни қўллаб-қувватлайди. Унинг ёзишича, «ҳар бир исрофгар – жамият бойлигининг душмани, ҳар қандай тежамкор одам – жамиятга мурувват кўрсатувчидир».

б) иқтисодий эркинлик принципи

Жамиятдаги меҳнат тақсимооти одамларни бир бирлари билан боғлаб турувчи ва уларга маҳсулот ва ресурсларни алмаштириш имконини берувчи механизмнинг бўлишини тақозо этади. Бундай механизм бозор ҳисобланади. Бозор тўғрисида А.Смит таълимотидаги асосий ғоя иқтисодий либерализм ғояси, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини минималлаштириш ғояси, эркин рақобат асосида ташкил топадиган баҳо ёрдамида иқтисодиётнинг ўзини -ўзи бошқариш ғояси ҳисобланади. Унинг таълимотига кўра, бозор одамлар фаолиятини мувофиқлаштиради (координациялаштиради), уларнинг манфаатларини уйғунлаштиради. Бозор иқтисодиёти новвойни ширин нон ёпишга, боғбонни экологик тоза мева-сабзавот етиштиришга, савдогарларни бошқа минтақалардан арзон баҳога товарлар олиб келишга ундайди. Рақобат шароитида истеъмолчилар эҳтиёжини юқори даражада қондира оладиган ишлаб чиқарувчилар яшаб кета олади. Демак, кўпроқ фойда олиш иштиёқида бўлган тадбиркорларнинг бир томонлама манфаатлари, уларни жамиятнинг бошқа аъзолари манфаатларига хизмат қилишга мажбур қилади.

“Менга нима керак бўлса, шуни менга бер ва сен ўзингга нима керак бўлса ўшани оласан”. Айнан шундай кўринишда одамлар ўзлари эҳтиёж сезган нарсаларни бир-бирларидан кўпроқ олишга эришадилар.

А.Смит китобининг асосий моҳияти ҳукуматнинг ва бошқаларнинг эркин рақобатга аралашувини танқид қилишдан иборат. А.Смитнинг фикрича, иқтисодий ҳаётда гармоник тартиб ҳукмронлик қилади: агар эркин рақобат чекланмаса, унда у дунёни такомиллашувга олиб келган бўлар эди. Бундай хулосага келишда А.Смит ўзгармас «табiiй» иқтисодий қонунлар мавжудлигига асосланган. А.Смит тушунчаси бўйича, шахсий манфаатлар ижтимоий манфаатлардан устун турса, яъни жамият манфаатлари унинг аъзолари манфаатларининг йиғиндиси деб қаралса, шундагина бозор қонунлари иқтисодиётга кўпроқ таъсир кўрсатади. А.Смитнинг асосий хизматларидан бири шундан иборатки, у биринчи бўлиб иқтисодиётни ўзининг ички қонуниятларига мувофиқ амал қилувчи, объектив, одамларнинг иродасига боғлиқ бўлмаган тизим сифатида қарайди. Бундай тизим ўзининг ички қонуниятларига мувофиқ амал қилади.

А.Смит иқтисодиётнинг давлат сектори самарасизлигини кўрсатиб ўтади. «Ҳар хил сабабларга кўра,— деб ёзади у, — ҳукумат доимо ва беистисно тарзда исрофгар. Энг аввало, у бировлар ишлаб топган пулни сарфлайди, ўзгалар пулини эса ҳамиша ўзингникидан кўра беҳуда сарфлайсан. Бундан ташқари, ҳукумат хусусий корхоналардан жуда узоқ туради ва уларнинг муваффақиятли ривожланиши учун зарур бўлган эътиборни уларга қарата олмайди». А.Смит давлатнинг фақат уч функциясини тан олади: адолатли суд қилиш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, жамият учун зарур бўлган ижтимоий корхона ва муассасаларни таъминлаш.

А.Смит меркантилистларнинг протекционизм сиёсатини танқид қилади. Унга кўра, четдан анча арзон баҳога олиб келиши мумкин бўлган товарни ўзида ишлаб чиқариш беъмани нарсадир. «Ҳар қандай онгли оила бошлиғининг қоидаси сотиб олишдан кўра уйда тайёрлаш қимматга тушса, уни уйда тайёрламасликдан иборат... Айрим оилалар учун оқилона ҳисобланган нарса, бир бутун давлат учун беъмани ҳисобланмайди».

Эркин рақобат шароитида бозор механизми, энг аввало, баҳо орқали иқтисодиётда “тартиб ўрнатади”. Баҳо бозор ҳўжалигининг асосий ташкилий кучи сифатида қаралади. Баҳо талаб ва таклиф ўзгариши тўғрисида ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларга сигнал бериб туради, уларни бир-бирларининг манфаатларига мослашишга мажбур этади. Баҳо орқали талаб асосида капитал қўйилмаси амалга оширилади, керакли маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Одамлар бир-бирларига хизмат қилиш орқали ўз манфаатларини амалга оширади. Бозор иқтисодиёти ўз-ўзидан амал қилаётгандек кўринади, аслида у хатолар ва тузатишлар услубида тартибга солиб турилади.

в) “кўринмас қўл”

Бозор иқтисодиёти бир марказдан туриб бошқарилмайди. Шундай бўлсада, у муайян тартиб ва қоидага амал қилади. Ҳўжалик фаолиятининг ҳар бир иштирокчиси ўз мақсадини кўзлаган ҳолда иш юритади. Бироқ бундай шароитда алоҳида кишиларнинг манфаатлари қандай уйғунлашади, барча жамият манфаатлари қандай юзага чиқади? Биринчи бўлиб бу муаммони илмий даражага кўтарган А.Смит бўлди. У шундай ёзади: «Ҳар бир киши ўз капиталини кўпроқ қиймат келтирадиган қилиб ишлатишга ҳаракат қилади. Одатда, у жамият фойдасига таъсир кўрсатишни назарда тутмайди ва унга анча таъсир кўрсатаётганини сезмайди. У фақат ўз манфаатини назарда тутаяди, фақат ўз фойдасини кўзлайди. Шундай бўлсада, бундай мақсад унинг режасига кирмаган бўлса ҳам, ушбу шароитда *кўринмас қўл* уни мақсад сари йўналтиради. Ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда, жамият манфаатларига атайлаб унга хизмат қилгандан кўра тез-тез хизмат қилиб туради».

Гап шундаки, ўз манфаати йўлида хизмат қилаётган ҳар бир одам пировард натижада ижтимоий маҳсулотнинг кўпайишига, жамият бойлигининг ошишига ёрдам беради. Шахсий манфаатга интилиш ишлаб чиқаришнинг ривожланишига, тараққиётга олиб келади. Ҳар бир киши ўзини ўйлаб иш юритади, бундан бутун жамият ютади.

А.Смит айтиб ўтган «кўринмас қўл» бозор механизмидир. У одамларни ўз истак ва хоҳишларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мақсад сари йўналтириб туради. Масалан, агар қандайдир бир маҳсулотга, айтайлик, нонга бўлган талаб ошса, новвойлар унинг нархини оширадilar. Уларнинг даромадлари ошади. Капитал бир тармоқдан иккинчи тармоққа оқиб ўтиб туради, айти чоғда, у нон ёпиш саноатига оқиб ўта бошлайди. Натижада, нон ишлаб чиқариш кўпаяди ва нарх яна пасая бошлайди. Бу ерда А.Смит шахсий манфаатни рақобат ва хўжалик механизмнинг ички ҳаракатлантирувчи кучи сифатида кўрсатиб берган.

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича турли меҳнат эгалари ўртасида рақобат кураши амал қилиб туради. Бунда шахсий манфаат, ўз фойдасини кўзлаб иш юритиш бир вақтнинг ўзида жамиятга фойда келтиради, умумий бойликка эришишни таъминлайди. Демак, бозор иқтисодиётида “кўринмас қўл” амал қилади.

2) қиймат ва баҳонинг шаклланиши

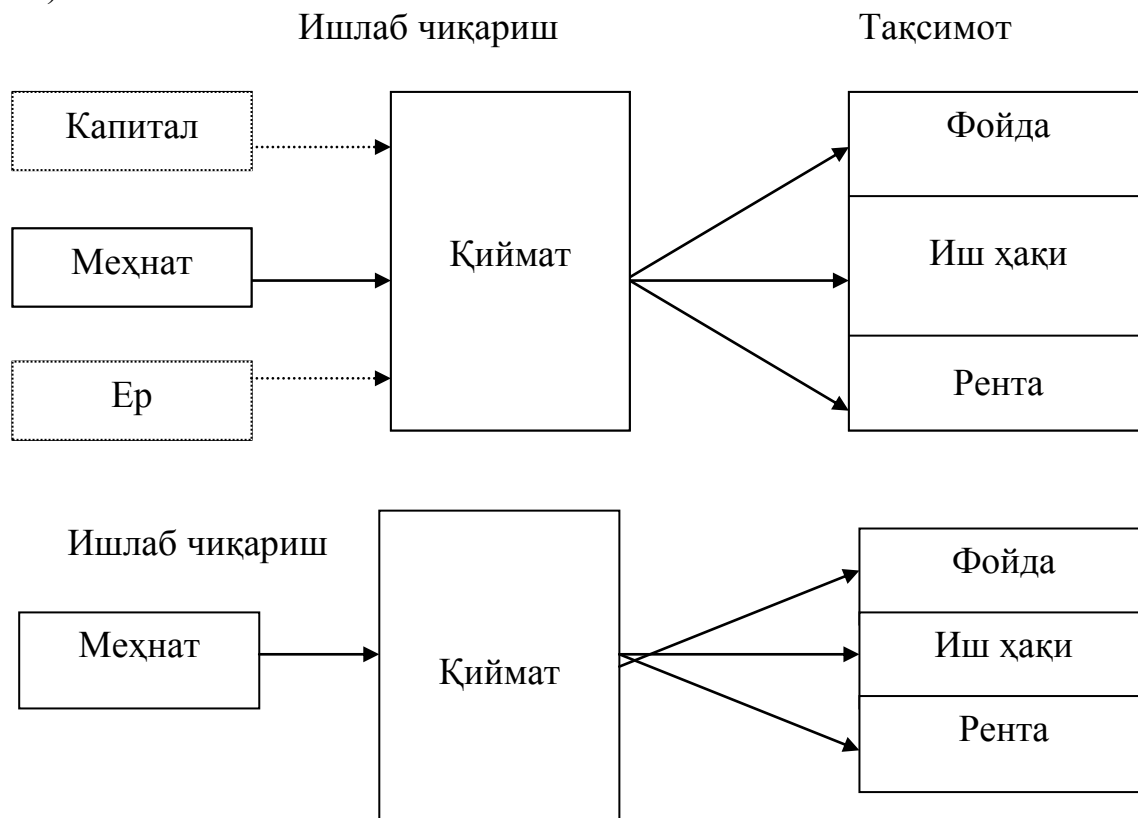
А.Смит «сарфли» қиймат назариясига асос солди. У товарнинг фойдалилиги (истеъмол қиймати) билан алмашув қийматини бир- бирига қарши қўйди ва алмашув қийматининг шаклланишини таҳлил қилишда фойдалиликни инкор этди. Кейинчалик, бу назариядан икки қарама-қарши йўналиш ҳисобланган – иқтисодий либерализм ва социализм вакиллари ўзларининг тамойилларини асослаш учун фойдаландилар.

А.Смит бозор баҳосининг беқарорлигини талаб ва таклифдаги доимий ўзгаришларнинг натижаси эканлигини кўрсатиб ўтади. Лекин бойликнинг «ҳақиқий» қиммати доимо ўзгариб туриши мумкин эмас. Шунинг учун А.Смит ўз олдига товарнинг «реал», «табiiй» баҳосини, яъни унинг қийматини топиш вазифасини қўйди. Бунда у бир вақтнинг ўзида икки ҳар хил концепциядан фойдаланди. Биринчиси – товарнинг қиймати фақат унга сарфланган меҳнат билан аниқланади: қанча кўп меҳнат сарфланса, товар шунча қиммат бўлади (бу концепция Д.Рикардо ва К.Маркс иқтисодий таълимотларининг асосини ташкил этади). Аммо ушбу қоида, А.Смитнинг фикрича, фақат жамият тараққиётининг дастлабки босқичларида, «қолоқ жамиятларда» қўлланилади. Лекин цивилизациялашган жамиятда товар қийматини аниқлашда капитал ва ер ҳам ҳисобга олинади. Иккинчи концепция ана шундай пайдо бўлади, унга биноан товар қийматини яратишда барча ишлаб чиқариш омиллари (меҳнат, капитал, ер) қатнашади. Шунга мувофиқ, товар қиймати меҳнат сарфларидан, фойда ва ер рентасидан ташкил топади, яъни ишлаб чиқариш харажатлари билан аниқланади.

Ушбу расмда А.Смитнинг биринчи концепцияси «меҳнат» сўзи ёзилган яхлит стрелка кўринишида акс эттирилган. Бу қийматни яратишда меҳнат ягона манба эканлигини кўрсатди. Меҳнат билан яратилган даромад тақсимланиш жараёнида иш ҳақи, фойда ва рентага бўлинади. А.Смитнинг иккинчи концепциясининг асл маъноси «Капитал» ва «Ер» сўзлари ёзилган нуқтали чизик (пунктирли) стрелка ёрдамида ифодаланган. Бу концепция маҳсулот ва даромадларни яратишда меҳнат билан бирга капитал ва ернинг

ҳам иштирок этишини билдиради.

А.Смит ўз қарашларида бу иккала концепциядан фойдаланди (1-расм).

Қийматнинг (ва баҳонинг) ташкил топиши тўғрисидаги А.Смитнинг икки концепцияси.

Улар энди қийматнинг шаклланишида иштирок этувчи омил сифатида бўлади. Меҳнат иш ҳақи кўринишида даромад яратади, капитал фойда кўринишида даромад яратади, ер рента кўринишида даромад яратади.

А.Смитнинг иккинчи концепцияси оддий товар ишлаб чиқаришни («қолоқ жамиятни») таҳлил қилишдан капиталистик товар ишлаб чиқаришни тадқиқ қилишга ўтиш билан боғлиқ. Айнан капиталистик товар ишлаб чиқаришда жонли меҳнат қийматнинг ягона манбаи бўла олмайди. “Олдин меҳнат воситалари ишлаб чиқарувчига қарашли бўлган. Капитал жамғарилиши ва ернинг хусусий мулкка айланишидан олдинги жамиятда, – деб ёзади А.Смит, – меҳнат миқдорлари ўртасидаги нисбат маҳсулотларни айирбошлашнинг ягона асоси бўлиб келган. Барча меҳнат маҳсули ишлаб чиқарувчига қарашли бўлади ва сарфланган меҳнатнинг миқдори баҳонинг ягона ўлчови ҳисобланади”.

Кейинчалик, капитал жамғарилиб борган сари вазият ўзгариб боради. Товарнинг қиймати икки қисмга бўлинади: бир қисми иш ҳақи, иккинчи қисми капитал фойдасига. Капитал эгаси ёлланма меҳнатни ишлатади. Бунда яратилган барча маҳсулот ишлаб чиқарувчига қарашли бўлмайди. Унинг бир қисми капитал эгасига тегишли бўлади. Бундай шароитда муайян товарни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат миқдори товарнинг қийматини

аниқлашда бирдан-бир манба бўла олмайди.

А.Смитнинг фикри бўйича, «табиий баҳо» (қиймат) - бу шундай баҳоки, унинг таркибий қисмлари меҳнат, капитал ва ер учун тўланадиган табиий меъёрларга тахминан мос келади. Бу табиий меъёрлар минтақалар бўйича фарқ қилади ва улар ҳаёт даражасига, географик ва табиий шароитларга, ўртача харажатлар даражасига ва бошқаларга қараб ўрнатилади. Мазкур қоида Ф.Аквинскийнинг «Одил нарх» концепциясига ўхшаб кетади. Икки ёндашувнинг фарқи шундаки, Ф.Аквинскийда «одил нарх» одамлар томонидан онгли равишда ўрнатилади, А.Смит бўйича эса, «табиий баҳо»нинг шаклланиши – объектив бозор қонунларининг амал қилиш натижасидир.

Бозор баҳоси «табиий баҳо» атрофида тебраниб туради, у бозор ҳолатига қараб ундан юқори ёки паст бўлиши мумкин. Ушбу тебраниш туфайли таклиф талабга мослашади. Агар талаб таклифдан кам бўлса, бозор баҳоси харажатлардан паст бўлган бўлади ва тадбиркорлар ишлаб чиқаришни қисқартиради. Аксинча, талабнинг ортиши баҳонинг ошиши ва таклифнинг кўпайишини рағбатлантиради. Натижада, бозор баҳоси «табиий баҳо» даражасига интилади. Албатта, ахборотнинг етишмаслиги, табиий ва сунъий монополияларнинг мавжудлиги билан боғлиқ ҳолатлар бундан истисно.

д) синфлар ва даромадлар

А.Смит қарашларида жамият уч синфга ажратиб кўрсатилади: *ер эгалари, тадбиркорлар, ёлланма ишчилар*:

– ер эгалари қўлида асосий ишлаб чиқариш воситаси ер бўлади. Улар ижарага берган ери учун ижара тўловлари сифатида ушбу ердан олинган даромаднинг бир қисмини рента кўринишида олади;

– тадбиркорлар ишлаб чиқариш воситаларининг иккинчи бир турига (иморат-иншоотлар, асбоб-ускуналар, фермалар, хом ашё захираларига) эгалик қилади, ишчиларни ёллайди ва даромад кўринишида фойда олади;

– ёлланма ишчилар – энг кўп, камбағал синф ҳисобланади, улар мулк эгаси эмас ва улар меҳнاتини сотиб, даромад кўринишида иш ҳақи олади,

А.Смит бўйича жамият уч синфдан ташқари ҳар хил гуруҳ ва қатламларни ҳам ўз ичига олади. Асосий синфлар даромадлари бирламчи ҳисобланиши билан ажралиб туради. Бошқа гуруҳларнинг даромадлари эса – иккиламчи, яъни қайта тақсимлаш натижасида шаклланади.

А.Смит даромаднинг ҳар учала асосий шаклини алоҳида кўриб чиқди.

Иш ҳақи назарияси. Ишчининг даромад сифатидаги иш ҳақи, А.Смит бўйича, мамлакатнинг миллий бойлиги даражасига бевосита боғлиқ. А.Смитнинг иш ҳақи назариясининг эътиборга молик жойи шундан иборатки, у У.Петти, физиократлар ва кейинги Д.Рикардодан фарқли равишда меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори яшаш минимуми даражасигача пасаяди деб аталмиш қонуниятни инкор этган. Бунинг устига, А.Смит меҳнатга бўлган қизиқишни кучайтириш мақсадида иш ҳақини ошириш тарафдори бўлган. Унингча, паст иш ҳақидан кўра, юқори иш ҳақи амал қилиб турган пайтда фаол фаолият юритувчи ишчиларни доимо топиш, ишга

жалб этиш мумкин бўлади.

Фойда назарияси. А.Смит бўйича, товар қийматининг бир қисми иш ҳақи сифатида ишчига тегади, кўшимча меҳнат билан яратилган қийматнинг қолган қисми тадбиркорнинг даромади кўринишида унинг фойдасини ташкил этади. А.Смит фойдани тадбиркорлик таваккалчилиги учун, ишчига яшаш воситаларини аванслагани учун тадбиркорга тўланадиган ҳақ деб ҳисоблади, ундан кейинчалик тадбиркорлик даромадининг адолатли эканлигини исботлашда кенг фойдаланилди. Фойда миқдори, А.Смит бўйича, “капитал қиймати билан аниқланади ва фойданинг кўп ёки кам бўлиши ушбу капитал миқдorigа боғлиқ бўлади”. Фойда меъёрининг пасайиш мойиллиги қайд қилиб ўтилади, бундай мойиллик иқтисодий ривожланиш билан боғлаб тушунтирилади, негаки анча ривожланган мамлакатларда фойда меъёри ҳамиша паст бўлади.

Рента назарияси. А.Смит назариясига кўра, рента ишчининг ҳақ тўланмаган меҳнати билан яратилади, унинг меҳнати маҳсулотнинг бир қисми ҳисобланади. У рентада ерга бўлган хусусий мулкчилик монополияси унсурларини кўрган, лекин абсолют ва дифференциал рента тушунчалари ажратиб кўрсатиб бермаган. Ер участкалари ҳам унумдорлиги, ҳам жойлашиши бўйича фарқ қилиши, бу фарқларнинг иккаласи ҳам турли тавсиф ва миқдордаги рентанинг шаклланишига сабаб бўлиши мумкинлиги қайд қилиб ўтилган.

6. Д.Рикардонинг иқтисодий таълимоти

Давид Рикардо (1772–1823) классик иқтисодий мактабининг атоқли вакилларидан бири ҳисобланади. У Лондонда бадавлат биржа маклери яҳудий Авраам Рикардо оиласида туғилган. Оиладаги ўн етти фарзанднинг учинчиси бўлган Давид ёшлигида мунтазам таълим олган эмас ва у ҳеч қачон коллеж ва университетларда ҳам ўқимаган. Лекин у отаси ёрдамида тижорат сирларини яхши ўрганган ва 16 ёшидаёқ контора ва биржада отасига ёрдамчи бўлиб ишлаган.

Д.Рикардо 21 ёшида отаси билан алоқани узишга мажбур бўлди. Чунки отаси унинг христиан динидаги қиз билан бўладиган никоҳига қарши эди. Орадан 5–6 йил ўтгач, Д.Рикардо биржада ўйнаб йирик бойлик орттирди. (бу даврга келиб унинг оиласида учинчи фарзанд туғилади, кейинчалик бу оила яна бешта фарзанд кўради). Д.Рикардо 1810 йилга келиб Лондон молия дунёсидаги йирик шахсларнинг бирига айланади.

1799 йили Бат курортида Д.Рикардо А.Смитнинг “Одамлар бойлиги ...” асарини ўқиб чиққач, унда биринчи бор сиёсий иқтисодга бўлган жиддий қизиқиш пайдо бўлади. Шундан кейин у сиёсий иқтисод билан шуғуллана бошлади ва ҳаммани қизиқтирган саволларга жавоб беришга ҳаракат қилди.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг гувоҳлик беришича, Д.Рикардо ўша даврдаги иқтисодчи-олимларнинг кўпчилиги билан ижодий ҳамкорликда бўлган. Айниқса, Жеймс Милл (Жон Стюарт Миллнинг отаси) билан Д.Рикардо калин дўст бўлган ва унга қаттиқ ишонган. У Д.Рикардонинг

дастлабки нашрларига ёрдам берган. П.Самуэльсоннинг ёзишича "... Катта Милл деярли таҳлика остида Д.Рикардони "Сиёсий иқтисод тамойиллари ва солиқ солиш"ни (1817) ёзишга мажбур этди ва у Рикардога шухрат келтирди". Лекин Д.Рикардога А.Смитнинг таълимотини ва ўз замондошлари Т.Мальтус, Ж.Б.Сэй ва бошқа "классик мактаб" иқтисодчиларининг иқтисодий қарашларини "тушунишга" ёрдам берган, ҳар ҳолда, Ж.Милл эмас, балки унинг истейдоди ва амалий тажрибаси ҳисобланади. Бунда унинг асарлари, айниқса, **"Сиёсий иқтисод ва солиқ солишнинг бошланиши" (1817 й.)** асаридаги моҳирона мулоҳазалар, илмийлик тамойиллари Д.Рикардони бугунги кунда ҳам ҳурматга сазовор ўзига хос олим сифатида кўрсатиб туради.

Қуйида биз Д.Рикардонинг назарий қарашларини кўриб чиқамиз.

Қиймат назарияси. Д.Рикардо, энг аввало, қиймат назариясига алоҳида эътибор қаратди. Бу категорияни талқин қилишдаги ноаниқликни тугатиш, Д.Рикардо бўйича, сиёсий иқтисод учун муҳим аҳамиятга эга. Бу муаммони кўриб чиқишда у А.Смит хулосаларига асосланди ва уларни танқидий ривожлантиришга ҳаракат қилди. Д.Рикардо А.Смитнинг мазкур категорияга бўлган икки хил қарашини инкор этади ва қиймат товар ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат билан аниқланиши кераклигини ёзади. У, қиймат бирламчи, шу боис даромадлар билан аниқланиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Бу билан Д.Рикардо ўзини *қийматнинг меҳнат назарияси тарафдори* эканлигини намоиш этади.

Қийматни бундай сарфли тамойил асосида тадқиқ қилиш, классик иқтисодий мактабининг бошқа вакилларига ҳам хос. Лекин Д.Рикардода эътиборга молик жиҳат шундаки, у айрим ҳолларда товар қиймати нафақат унга сарфланган жонли меҳнат билан, балки капитал ва хом ашёни ишлаб чиқариш учун кетган олдинги меҳнат сарфлари билан ҳам аниқланишини қайд қилиб ўтади. Эркин такрор ишлаб чиқарилмайдиган товарлар қиймати эса нафақат меҳнат сарфларига, балки ноёбликка ҳам боғлиқ бўлади.

Умуман олганда, Д.Рикардо томонидан ишлаб чиқилган қийматнинг меҳнат назарияси сарфли тамойилларга асосланган. Унинг бу назариясини биринчи бўлиб танқид қилган ўзининг дўсти Т.Мальтус ҳисобланади. У, биринчидан, савол қўяди: агар қийматнинг меҳнат назариясини тўғри деб фараз қилсак, унда меҳнатга ҳақ тўлаш қандай бўлади: қиймат бўйичами ёки қийматдан паст баҳо бўйичами? Агар баҳо қийматдан паст бўлса, унда эквивалентли айирбошлаш тамойили бузилади (фойдалилиги ҳар хил, лекин бир хил қийматга эга бўлган товарлар айирбошланади) - бу классик иқтисодий назариянинг ва Д.Рикардонинг асосий тамойили. Иккинчидан, Т.Мальтус қийматнинг меҳнат назарияси реал амалиёт билан мос тушмаслигини кўрсатиб беради: агар қийматнинг ягона манбаи ҳақиқатдан ҳам меҳнат бўлса, унда меҳнат кўп сарфланадиган тармоқлардаги тадбиркорлар, капитал кўп сарфланадиган тармоқлардаги тадбиркорларга нисбатан кўпроқ фойда олишлари керак. Амалиётда эса барча тармоқларда фойда меъёри деярли бир хил. Демак, Д.Рикардо назарияси хато, товар қиймати фақат меҳнат билан эмас, балки бошқа ишлаб чиқариш омиллари

сарфлари билан ҳам аниқланади, деб хулоса қилади Т.Мальтус. Д.Рикардо ўлимидан сал аввал, ўзининг қиймат фақат меҳнат сарфлари билан ўлчанади деб тушунтиришга қилган ҳаракати нотўғри эканлигини тан олган.

Рента назарияси. Д.Рикардонинг рента тўғрисидаги концепцияси бугунги кунда ҳам ўз фаоллиги билан ажралиб туради. *Ердан фойдаланилганлик учун ҳамиша рента тўланади*, бунда унинг манбаи, Д.Рикардонинг тасдиқлашича, ерга сарфланган меҳнат ҳисобланади.

Ер ресурслари чекланганлиги сабабли, хўжалик амалиётида унумдорлиги ва жойлашиши бўйича ҳар хил бўлган ер участкаларидан фойдаланилади. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг қиймати, Д.Рикардо бўйича, энг ёмон участкада ишлатиладиган меҳнат сарфлари билан аниқланади.

Фараз қилайлик, унумдорлиги яхши муайян ер участкасида ишлашга 10 соат кетади ва бозорда маҳсулот баҳоси 10 пул бирлигига тенг. Аҳолининг ўсиши озиқ-овқат товарлари баҳосининг ошишига олиб келади. Бу эса ишлаб чиқарувчиларни ёмон ерларда ҳам ишлашга мажбур қилади. Бу ерлардан кўрсатилган миқдордаги ҳосилни олиш учун 10 соат эмас, балки 15 соат иш вақти кетади. Шунга мувофиқ, маҳсулотнинг баҳоси ҳам 15 пул бирлигига ошади. Бозор баҳоси бу суммадан кам бўлмаслиги керак, акс ҳолда, ёмон ер участкалари ишлатилмасдан қолиб кетади. Яхши участкада ишловчи фермерлар ишлаб чиқариш учун 10 пул бирлигига тенг меҳнат сарфлайдилар, ўз маҳсулотларини эса 15 пул бирликка сотадилар. ўртадаги 5 бирлик фарқ ер эгасига тегади. Ана шу, Д.Рикардо назарияси бўйича, рента ҳисобланади. Рента қиймат яратмайди. Аксинча, рента миқдори бозор баҳоси даражасига боғлиқ бўлади. «Рента тўлангани учун нон қиммат эмас, балки нон қиммат бўлгани учун рента тўланади... Агар ҳатто, ер эгалари барча ренталардан воз кечганларида ҳам ноннинг баҳоси ҳеч камаймаган бўлар эди», - деб ёзади Д.Рикардо. Рентани ташкил этувчи омилларни ҳам ишонарли қилиб кўрсатиб берди. Бундай омиллар: тупроқ унумдорлигининг ҳар хиллиги ва ер участкасининг бозорга узоқ яқин жойлашиши ҳисобланади.

Аҳоли сони ошиб бориши билан миллий даромадда рента ҳиссасининг кўпайиб бориш мойиллиги амал қилади. Озиқ-овқат маҳсулотлари нархининг ошиб бориши ва миллий даромадда рента миқдорининг кўпайиб бориш мойиллиги Д.Рикардони жуда ташвишга солган. У, бундан кутилишнинг йўли, худди Т.Мальтусга ўхшаб, туғилишни камайтириш деб билган. Д.Рикардо фикри бўйича, ёмон ерларни ишламасликка имкон берувчи яна бир восита халқаро савдони ривожлантириш, аҳолиси зич бўлмаган мамлакатлардан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини олиб келиш. Ниҳоят, Д.Рикардо ишлаб чиқариш харажатларини камайитиришга имкон берувчи техник тараққиётга ишонч ҳосил қилган.

Иш ҳақи ва фойда назариялари. Д.Рикардонинг иш ҳақи назарияси ёки унинг ёзиши бўйича “*меҳнатнинг табиий баҳоси*” ва “*меҳнатнинг бозор баҳоси*” Т.Мальтуснинг назарий қоидаларига асосланади. “*Меҳнатнинг табиий баҳоси*” бу ишчининг яшаши ва ўз наслини давом эттириши учун

зарур бўлган баҳо ҳисобланади. У олинадиган пул миқдорига эмас, балки унга сотиб олиниши мумкин бўлган зарурий воситалар миқдорига боғлиқ. “*Меҳнатнинг бозор баҳоси*” меҳнатга бўлган талаб ва таклифнинг реал нисбати асосида шаклланадиган ҳақ сифатида тавсифланади. Д.Рикардо бўйича, иш ҳақи динамикаси ишловчи аҳолининг сонига боғлиқ, негаки ишловчи аҳолининг сони ишчи кучи таклифига таъсир кўрсатади. Ишловчи аҳолининг табиий ўсишига боғлиқ ҳолда меҳнатга бўлган талаб ва таклиф шаклланади, демак иш ҳақи ҳам тебраниб туради. Аҳолининг ўсиш суръатидан келиб чиққан ҳолда, иш ҳақи пасайиш мойиллигига эга деб ҳисоблайди, унингча, иш ҳақи талаб ва таклиф билан тартибланиб турилади, ишчиларнинг сони эса доимо кўпайиб боради, уларга бўлган талаб эса секин ошади. Д.Рикардо ўзининг бу пессимистик қарашларини тасдиқлашга уриниб, иш ҳақининг ошиши товарлар баҳосининг ошишидан секин юз беради, натижада ишчи иш ҳақи ва баҳо ошган давргача харид қилиши мумкин бўлган товарларга қараганда камроқ товар сотиб олишга мажбурлигини қўшимча ҳам қилади. Лекин иш ҳақини тартибга солувчи турувчи “омилларини” тадқиқ қилгач, иш ҳақининг пасайиш мойиллиги фақат унинг давлат томонидан тартибга солинмайдиган “хусусий ва эркин рақобат бозори” шароитида амал қилиши мумкинлигига изоҳ бериб ўтади.

Д.Рикардода *фойда* ишчининг ҳақ тўланмаган меҳнати натижаси сифатида тавсифланади. *Эркин рақобат шароитида* фойда, худди иш ҳақига ўхшаб, пасайиш мойиллигига эга, чунки *жамиятнинг ривожланиб ва бойиб бориши билан қўшимча талаб қилинадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга кетадиган меҳнат сарфлари кўпайиб боради*. Лекин шу ерда у ҳақли равишда, фойданинг пасайиш мойиллиги муайян вақт ўтгандан кейин ишлаб чиқаришда фойдаланаётган машиналарни такомиллаштириш, агрономия ютуқларидан фойдаланиш туфайли тўхтатилади, деб қайд қилиб ўтади.

Капитал назарияси. Д.Рикардо бўйича, капитал ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган мамлакат бойлигининг бир қисми бўлиб, у озиқ-овқат, кийим-кечак, асбоб-ускуналар, хом ашё, машиналар ва б. иборат. Унинг капитал тўғрисидаги қарашлари бу муаммо билан шуғулланган классик иқтисодий мактабнинг бошқа вакилларининг иқтисодий қарашлари билан ҳам оҳанг бўлсада, улардан фарқли равишда, бир хил капитал қўйилмасидан келадиган даромаднинг ҳар хиллиги сабабли капитал бир касб туридан бошқасига ўтиб туришини кўрсатиб берди. Ҳар бир киши кўпроқ фойда олишга интилади, шунинг учун у кам фойдали иш жойини ташлаб кўп фойда келадиган жойга ўтишга ҳаракат қилади. Бунинг учун фабрикачи ўз касбини ўзгартириши шарт эмас; у капитал қўйилмасини камайтирса бас. Бундан капиталнинг юқори фойдали тармоққа оқиб ўтишининг кучайишини Д.Рикардо назариясидан кўриш қийин эмас.

Қиёсий устунлик назарияси. Д.Рикардо биринчилардан бўлиб айрим товарларни ишлаб чиқаришдагина эмас, балки мамлакатлар ўртасида ҳам халқаро меҳнат тақсимоти ва ихтисослашувнинг фойдалилигини исботлаб берди. Халқаро меҳнат тақсимотига асосланган ҳолда, у қиёсий устунлик назариясини яратди. Бу назариянинг асосий қоидаси шундан иборатки, ҳар бир мамлакат

ўзининг муайян товарни ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлари билан уни сотиб олишга кетадиган харажатлари ўртасидаги фарқни ҳисобга олган ҳолда ташқи савдодан фойда кўради. Муайян товарни ишлаб чиқариш бир мамлакат учун бошқа мамлакатларга нисбатан қулайроқ бўлиши мумкин. Шу боис, қиёсий устунлик назариясига биноан, мамлакатлар харажатларни ҳисобга олган ҳолда у ёки бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиши керак.

Д.Рикардо шундай мисол келтиради. Португалияда муайян миқдордаги винони тайёрлаш учун 80 кишилик меҳнат, газлама ишлаб чиқариш учун эса 90 кишилик меҳнат талаб қилинади (бир йилга). Англияда шу миқдордаги винони ишлаб чиқариш учун 120 кишилик меҳнат, газламани ишлаб чиқариш учун 100 кишилик меҳнат сарфлаш зарур. Гарчи олиб келинган газлама Португалиянинг ўзида Англияга нисбатан кам харажат эвазига ишлаб чиқарилиши мумкин бўлса ҳам, бу шароитда Португалия учун винони газламага айирбошлаш фойдали. Гап шундаки, ресурсларни газлама ишлаб чиқаришдан, Англияга нисбатан катта қиёсий устунликка эга бўлган, вино тайёрлаш тармоғига ўтказиб, Португалия винони айирбошлаш йўли билан 80 кишилик меҳнат сарфлари ҳисобига, яъни 10 кишилик меҳнатни тежаш эвазига, газлама олиши мумкин. Бундай айирбошлаш Англия учун ҳам фойдали, негаки у ўз кучини газлама ишлаб чиқаришга сарфлаб, газламани сотиш йўли билан муайян миқдордаги винони 120 кишининг меҳнати ҳисобига эмас, балки фақат 100 кишилик меҳнат эвазига олиши мумкин (яъни 20 кишилик меҳнатни тежаш ҳисобига). Бу мисолдан шу нарса кўринадики, қиёсий устунлик мавжуд бўлса, ихтисослашув ва айирбошлаш иккала мамлакат учун ҳам фойдалидир. Бундан мамлакатлар ўртасида меҳнат тақсимооти ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви зарурлиги келиб чиқади.

7. Ж.Б.Сэйнинг иқтисодий таълимоти

Европадаги кўпчилик ривожланган мамлакатларда ва АҚШда бутун XIX аср давомида, яъни классик сиёсий иқтисоднинг маржинализм билан ўрин алмашиш даврига қадар, классик мактаб ғояларининг ва концепцияларининг кейинги ривожланишида А.Смит таълимоти асос бўлиб келди. Шу маънода Францияда А.Смит ғояларини анча изчил ва ижодий давом эттирган **Жан Батист Сэй (1767–1832)** ҳисобланади.

У 1767 йил, 5 январда Лионда савдогар оиласида туғилди. Оилавий тадбиркорлик анъаналарни давом эттириш учун зарур бўлган билимни олиш билан бирга, Ж.Б.Сэй ўз билимини мустақил ошириш, айниқса, сиёсий иқтисодни ўрганиш билан шуғулланди. Кейинчалик маълум бўлишича, у А.Смитнинг “Одамлар бойлиги” асарига асосий эътибор қаратган. Ундаги ғояларни оммавийлаштириш, унинг фикрича, Франция манфаатларига ҳам, шунингдек, барча инсоният манфаатларига ҳам хизмат қилади.

Ж.Б.Сэй ҳаётда ҳар хил машғулот турлари билан шуғулланди. У савдо конторасида назоратчи бўлиб ишлади, Франция армиясида хизмат қилди, нуфузли журнал муҳаррири бўлди, давлат муассасаларида ишлади. Аммо унинг ҳаётидаги асосий иши – иқтисодий билим соҳасидаги тадқиқотидир. У

ўзининг «Сиёсий иқтисод трактати» (1803) асарида А.Смит концепциясини тизимлаштиришга, уни кенг халқ оммаси учун тушунарли қилиб беришга ҳаракат қилди. Унда Ж.Б.Сэй саноатнинг юксалишига ва халқ бойлигини кўпайтиришга тўсқинлик қилувчи “ман этувчи тизим”га қарши чиқди. «Трактатдаги» иқтисодий либерализм тўғрисидаги ғоя, хусусан, давлатнинг иқтисодиётга ва ҳўжалик ҳаётини қайта қуришга аралашмаслиги тўғрисида ғоянинг амалга оширилиши ҳарбий-саноат бошқарувини ўша даврдаги Франция ҳукуматидаги реал ҳукмронликдан маҳрум қилган бўлар эди.

Наполеон “Трактат” билан танишиб чиққач, унинг муаллифини суҳбатга чақирган ва унга ўз асарини тубдан қайта ишлашни таклиф қилган. Ж.Б.Сэй бу таклифни рад этди ва сиёсий “саҳнадан” кетишга мажбур бўлди.

Аммо тиниб–тинчимас Ж.Б.Сэй ўзининг хусусий ип йиғириш фабрикасини очди. Кейинчалик, 1813 йили уни сотиб, топган пулига «Трактат»ни иккинчи нашрдан чиқариш учун Парижга қайтиб келди. Асар 1814 йили чоп этилади, сўнгра қисқа вақт ичида яна уч марта 1817, 1819 ва 1826 йилларда қайта нашр этилди. Бу асар тез орада жуда кўп тилларга таржима қилинди.

Францияда Наполеон тузумининг емирилиши билан вужудга келган ўзгаришлар Ж.Б.Сэйнинг иқтисодчи-олим ва жамият арбоби сифатидаги номини оқлади. У руҳланиб, сиёсий иқтисод бўйича ўз асарлари устида ишлашни давом эттирди, кўп лекциялар ўқиди ва уларда иқтисодий назария қоидаларини тизимлаштириш ва оммавийлаштириш маҳоратини намойиш этди. Ж.Б.Сэй асарларида иқтисодий фан соф назарий ва тавсифий фанга айланди. У иқтисодий назариядан сиёсатнинг, идеологиянинг ва статистиканинг ажралиб чиқишини маъқуллади.

«Сэй қонуни». Ж.Б.Сэй А.Смитнинг эркин бозор, баҳонинг эркин шаклланиши, ички ва ташқи савдо, тадбиркорларнинг чекланмаган эркин рақобати ва протекционизмнинг ҳар қандай кўринишига йўл қўймаслик тамойилларини қўллаб-қувватлади ва уларни кўкларга кўтарди. Агар бу тамойиллар қўлланилса, Ж.Б. Сэй башоратига кўра, ортиқча ишлаб чиқариш ҳам, ижтимоий маҳсулотни тўла истеъмол қилмаслик ҳам бўлмайди, яъни иқтисодий инқирозларнинг объектив зарурлиги келиб чиқмайди. У бу ғояни ривожлантириб, ўзининг «бозор қонуни»ни яратди. У “Сэй қонуни” деб аталади. Бу қонуннинг моҳиятига кўра, **ҳар қандай ишлаб чиқариш даромадларни келтириб чиқаради, бу даромадларга қиймати уларга тенг бўлган товарлар сотиб олинади, ялпи талаб эса ҳамиша ялпи таклифга тенг бўлади.** Бошқача қилиб айтганда, товарлар таклифи ўзи учун шахсий талабни яратади, яъни ўз товарини сотиб даромад олган ҳар бир киши ушбу даромадга мос равишда талабни келтириб чиқаради (бошқа товарлар сотиб олинади).

Демак, жамият миқёсида таклиф ва талаб мувозанатлашади, ортиқча ишлаб чиқариш бўлмайди. Ортиқча ишлаб чиқариш фақат айрим тармоқларда бошқа тармоқлардаги кам ишлаб чиқариш ҳисобига вужудга келади. Бошқача қилиб айтганда, кўп ишлаб чиқаришдан кўрқмаслик керак, фақат айрим товарларнинг ортиқча ишлаб чиқарилиши хавфи туғилиши

мумкин. «Сэй қонуни» номини олган бу қоида классикларнинг макроиқтисодий назариясининг асосини ташкил этди ва кейинчалик Ж.М.Кейнс томонидан инкор этилди. Ж.М. Кейнснинг тасдиқлашича, одамлар даромадларнинг барчасини истеъмолга сарфламайдилар, балки уларнинг бир қисмини жамғариб борадилар. Бу эса шунга мувофиқ равишда ялпи талабни камайтиради, иш билан бандликни қисқартиради. Пировард натижада бундай ҳолат Сэй қонунининг нотўғри эканлигини келтириб чиқаради. Чунки бу қонунга мувофиқ истеъмолга сарфланиши керак бўлган даромаднинг бир қисми жамғармага ажратилади. Демак, ялпи таклиф билан у келтириб чиқарадиган ялпи талаб ўртасидаги мувозанат бузилади.

Аммо «Сэй қонуни»нинг муҳим томони шундан иборатки, иқтисодий либерализмнинг барча принципларига жамият томонидан риоя қилинса, ишлаб чиқариш (таклиф) ўзига мос равишда истеъмолни (талабни) келтириб чиқаради, яъни товар ва хизматларни ишлаб чиқариш А.Смитнинг «табиий тартиб» (пулнинг пассив ролига асосланган меҳнат натижаларини айирбошлаш) шароитида, албатта, шундай даромадларни келтириб чиқарадики, уларга бу товар ва хизматлар эркин амалга оширилади. Иқтисодий либерализм концепциясининг барча тарафдорлари томонидан «Сэй қонуни» шу кўринишда қабул қилинган ва бозорда баҳонинг эркин ташкил топиши хўжалик конъюнктурасидаги ўзгаришга дарҳол мослаша олади, иқтисодиётнинг ўзини-ўзи тартибга солиб туришини кафолатлайди, деб ҳисоблаган.

Ҳақиқатан ҳам, агар пул фақат ҳисоб-китоб бирлиги ҳисобланган бартерли иқтисодиёт амал қилади десак, унда таклиф миқдори талаб миқдорига тенг бўлади, ортиқча ишлаб чиқариш бўлмайди. Бу Сэй қонунининг моҳиятини ташкил этади.

Қиймат ва ишлаб чиқариш омиллари назариялари. Классик иқтисодий мактаб вакиллари ичида Ж.Б.Сэйнинг қиймат назарияси ўзига ҳослиги билан ажралиб турилади. А.Смит, Д.Рикардо, ижтимоийист-утопистлар, С.Сисмонди, К.Маркс ва бошқа бир қатор иқтисодчилар товар қийматининг ягона манбаи меҳнат деб ҳисоблаганлар. Ж.Б.Сэйда бу муаммога икки хил ёндашув мавжуд: у бир жойда, товар қиймати капиталга, иш ҳақиға ва ер рентасига бўлган харажатларидан ташкил топади деган бўлса, иккинчи бир жойда, қиймат фойдалилик билан аниқланади дейди. Ж.Б.Сэй фойдалилик билан буюмнинг (товарнинг) қиммати ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқ қилиб кўрсатиб берди. «Фойдалилик – бу қиммат ўлчовидир», – деб ёзади Ж.Б.Сэй. Бу билан у товар қиймати нафақат меҳнат сарфлари билан, балки маҳсулотнинг фойдалилик даражаси билан ҳам ўлчаниши мумкинлигини айтиб берди. Лекин бу хусусда иқтисодий таълимотлар тарихи бўйича йирик мутахассис М.Блаугнинг ёзишича, «талабнинг тўйиниш даражасини изоҳлаб беришда фойдалиликнинг пасайиб бориши тушунчаси ишлатилмаган фойдалиликка асосланган қиммат концепциясини баҳонинг шаклланиш назарияси ҳисоблаш ноўрин».

Ж.Б.Сэй товар қийматининг яратилишида ишлаб чиқаришнинг уч омилига (меҳнат, капитал, ер) алоҳида эътибор берган. Унинг тасдиқлашича

бу омиллар товар қийматини яратишда бир хил иштирок этади, барча маҳсулотнинг умумий қиймати эса уч синф – ишчилар, капиталистлар ва ер эгалари даромадларидан ташкил топади. Ж.Б.Сэйнинг уч омил назариясига мувофиқ «меҳнат» омили ишчиларнинг даромади сифатида иш ҳақи яратади, «капитал» омили капиталистларнинг даромади сифатида фойда яратади, «ер» омили ер эгаларининг даромади сифатида рента яратади. Демак, бойлик яратишда ишлаб чиқаришнинг ҳар бир омили катнашади. (Смитда фақат унумли меҳнат бойлик яратади дейилади). Ж.Б.Сэй юқорида кўрсатилган омиллар (меҳнат, капитал, ер) ишчилар, капиталистлар ва ер эгаларининг даромадларини яратишда мустақилликка эга эканлигини қайд қилиб ўтади.

Демак, Ж.Б.Сэй назариясида тадбиркорларнинг чекланмаган эркин рақобати шароитида ишлаб чиқариш омилларини ва жамиятдаги синфларни эксплуатация қилиш инкор этилади. Унингча, ишлаб чиқаришда тадбиркорлар (улар ишлаб чиқаришни ташкил этадилар ва бошқарадилар), ер эгалари (товар ишлаб чиқариш учун табиий материалларни берадилар) ва ишчилар (тайёр маҳсулот яратадилар) ўзаро таъсирда бўладилар ва бир-бирларини тўлдириб борадилар. Ишлаб чиқариш жараёни катнашчилари бир-бирларига қарши турмайдилар, аксинча, бир-бирларини тўлдириб турадилар.

Ишлаб чиқариш омиллари томонидан яратилган ижтимоий маҳсулот қиймати ушбу омил эгаларига даромад сифатида тақсимланади, хусусан, тадбиркор даромади, Ж.Б.Сэйнинг аниқлаб беришича, бу унинг қобилияти, истеъдоди, фаолияти ва бошқаруви учун тўланадиган ҳақ. Унинг фикрича, капиталнинг ошиб бориши билан «қуйи синфларнинг» аҳволи яхшиланиб боради ва уларнинг кўпчилиги «юқори синф» сафини тўлдириб боради. Ж.Б.Сэй компенсация назариясига асос солди. Машиналар дастлаб ишчиларни ишлаб чиқаришдан сиқиб чиқаради, кейинчалик пировард натижада эса иш билан бандликни оширади ва маҳсулот ишлаб чиқаришни арзонлаштириш ҳисобига уларга катта фойда келтиради. Унинг ифода этишича, «ишлаб чиқаришдаги техник янгиликлардан бошқаларга нисбатан ишчилар синфи кўпроқ манфаатдор». Умуман, иқтисодий таълимотлар тарихида Ж.Б.Сэйнинг номи бозор иқтисодиёти шароитида синфлар манфаати уйғунлигига чексиз ишонган олим сифатида тилга олинади.

Ж.Б.Сэйнинг ўтмишдошлари «ҳақиқий» бойлик яратадиган иқтисодиёт тармоқларини (меркантилистлар ташқи савдони, физиократлар қишлоқ хўжалигини) ажратиб кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Ҳатто А.Смит хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнатни унумсиз меҳнат, саноат ва савдодаги меҳнатни эса кам унумли меҳнат, қишлоқ хўжалигидаги меҳнатни юқори унумли меҳнат ҳисобланган, негаки унга табиат «ёрдам» беради. Ж.Б.Сэй иқтисодиётнинг асосий соҳалари – саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо ва хизмат кўрсатиш ўртасидаги «тенгликни» кўрсатиб берди. Унинг фикрига кўра, тўртта соҳанинг барчасида бойлик яратилади, чунки саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам, савдода ҳам, хизмат кўрсатишда ҳам фойдалилик ишлаб чиқарилади.

Ҳозирги замон ғарб иқтисодчилари ўтмишдошларидан, биринчи

навбатда Ж.Б.Сэйдан, ишлаб чиқаришнинг ҳар хил, тенг ҳуқуқли омиллари миллий даромад яратади, деган тушунчани мерос қилиб олган. Бундай ёндашувнинг маъноси шундан иборатки, ҳар бир даромад олувчи касби ва фаолият соҳасидан қатъий назар бир вақтнинг ўзида уни яратувчи ҳисобланади.

8. Т.Мальтуснинг иқтисодий қарашлари

Марксистик иқтисодий фанда «марксист» бўлмаган муаллифларни шарманда қилиш «анъанаси» бор эди. Эҳтимол, энг ашаддий ва қаттиқ танқидга учраган инглиз олими Томас Роберт Мальтус ғоялари бўлса керак. Уни нималар деб аташмади: капитализм ҳимоячиси (апологети), одамларнинг душмани, фашизм идеологи. Энг қизиқарли жойи шундаки, Т.Мальтус нафақат турли тоифадаги социалистларнинг, балки уларнинг асосий муҳолифатлари бўлган эркин бозор ва хусусий тадбиркорликнинг мутлақ устунликларига ишонган либералларнинг ҳам ғазабини кўзғатган. Нега Т.Мальтусни шунчалик ёмон кўришган? Пессимизми учун, аҳоли фаровонлигини анча ошириш мумкинлигига ишонмаганлиги учун. Ахир социалистлар ҳам, либераллар ҳам «бахтли келажакка» ишонган. Биринчиси, хўжалик жараёнларини онгли равишда ижтимоий тартибга солиш туфайли умумий фаровонликка эришишга умид қилган бўлсалар, иккинчиси, турмуш даражасини ошириш бозор механизмининг амал қилиши ва хусусий манфаатдорлик кучи билан таъминланишига ишонган. Унисига ҳам, бунисига ҳам пессимизм ёт бўлган.

Инглиз иқтисодчиси **Томас Роберт Мальтус (1766–1834)** дворян оиласида туғилган. Кембриж университетини тамомлагач, қишлоқ руҳонийси, 1807 йилдан эса сиёсий иқтисод профессори бўлди. Унинг асосий асарлари **«Нуфус қонуни тўғрисида тажриба» (1798)**, **«Ер рентасининг табиати ва ўсиши тўғрисида тадқиқот» (1815)**, **«Сиёсий иқтисоднинг принциплари» (1820)** ҳисобланади.

«Нуфус қонуни». Т.Мальтус ресурсларнинг чекланганлиги ва эҳтиёжларнинг чексизлиги шароитида аҳоли эҳтиёжларини қондириш муаммосига ўзига хос тарзда ёндашди. У ўзининг “Нуфус қонуни тўғрисида тажриба” асарида аҳоли сони жуда тез кўпайиб боради, озиқ-овқат маҳсулотларнинг ўсиши эса, анча орқада қолиб кетади деб ишонтиришга уринган. Т.Мальтус аҳолининг кўпайишини чекловчи муайян чора-тадбирлар қўлланилмаса, инсоният очарчиликка дуч келади деб хулоса қилади ва бундай вазиятдан чиқишнинг икки йўлини таклиф этади: биринчиси – эпидемиялар, урушлар, касалликлар натижасида аҳолининг камайиши, бунда табиатнинг ўзи кишилар билан уларнинг яшаш воситалари ўртасида меъёрл нисбатнинг ўрнатилишига қисман ёрдам беради, иккинчи йўл – никоҳдан воз кечиш ёки кеч турмуш кўриш, туғилишни камайтириш.

Т.Мальтуснинг ёзишича, унинг китоби нашрдан чиққан кунгача биронта мамлакат ўз ҳудудида аҳоли зичлиги жуда ошиб кетганидан ўзини етарли ҳажмда истеъмол моллари билан таъминлаш имкониятига эга

бўлмаган. Энг аввало, табиий муҳит имкониятлари билан аниқланувчи иқтисодиёт ўзининг ишлаб чиқариш имкониятлари доирасидан четга чиқишга қодир эмас.

Т.Мальтус ўз назариясини асослаб беришда тупроқ унумдорлигининг пасайиб бориш концепциясидан фойдаланган. Агар битта ер участкасининг ўзига устма-уст меҳнат сарфланса, у худди шундай нисбатда ҳосилдорликнинг ўсишига олиб келмайди, чунки ҳосилдорлик фақат меҳнатга эмас, балки тупроқнинг табиий унумдорлигига ҳам боғлиқ бўлади. У бериши мумкин бўлган нарсадан ортиқчасини ундан олиб бўлмайди. Ҳисоблаб чиққач, Т.Мальтус хулоса қилади: инсоният қанча ҳаракат қилмасин, қишлоқ хўжалигидан у оладиган озиқ-овқат маҳсулотлари миқдори фақат арифметик прогрессияда ўсади (эслатиб ўтамиз, арифметик прогрессияда ўсиш 1,2,3,4,5 ... кўринишда, яъни ҳар бир кейинги сон олдингисидан бир хил абсолют миқдорга ошиб боради), аҳолининг сони эса геометрик прогрессияда ўсади ва 25 йилда икки баробар кўпаяди (эслатиб ўтамиз, геометрик прогрессияда ўсиш 1,2,4,8,16 ... кўринишда, яъни ҳар бир кейинги сон олдингисидан 2 баробар кўп бўлади). Агар ер аҳолиси аср бошида 1 млрд. бўлса, аср охирига келиб у 8 млрд. ташкил этади, яшаш воситалари эса тўртдан бирга кўпаяди.

Бу назария барча иқтисодий таълимотлар ичида энг қайғулиси, энг маъюси ҳисобланади. Т.Мальтусдан кейинги даврдаги иқтисодчилар унинг хулоса ва прогнозлари асоссиз эканлигини исботлаб бердилар. Бунинг учун одамларга тупроқ унумдорлигини ошириш, Т.Мальтус тасаввур қила олмаган озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш имконини яратиб берувчи фан-техника ютуқлари асос бўлди. Америка иқтисодчиси Ж.Л.Саймоннинг тасдиқлашича, инсоннинг ижодкорлиги ва унинг меваси – техник жараён планетадаги аҳолининг ҳар қандай ўсишини компенсациялаши ва унинг юқори ҳаёт даражасини таъминлаши мумкин.

Ижтимоий сиёсатга муносабат. «Нуфус қонуни тўғрисида тажриба» асарининг ёзилишига У.Годвиннинг «Ижтимоий адолат тўғрисида» очерки сабаб бўлган. Унда, даромадларнинг адолатсиз тақсимланиши – камбағалликнинг асосий сабабидир, деб кўрсатилган ва тақсимот механизмини такомиллаштириш таклиф этилган. Т.Мальтус эса ижтимоий сиёсатнинг ҳукумат ва бошқа жамият ташкилотлар томонидан олиб борилишига қатъий қарши бўлган. Унинг фикрича, камбағалларга бўлган хайрихоҳлик уларнинг аҳволини яхшилашга қодир эмас, балки фақат вазиятни кескинлаштиради. Аҳолининг қуйи табақаларига кўрсатиладиган молиявий ёрдам қисқа муддатли самара беради ва шу билан аҳолининг ўсишини рағбатлантиради. Аммо бу унга мувофиқ равишда озиқ-овқат маҳсулотларининг кўпайишига олиб келмайди. Демак, умуман олганда, жамият камбағаллашади. Т.Мальтуснинг фикрича, қашшоқликнинг асосий сабаби бошқарув ёки нотекис тақсимотга боғлиқ эмас, балки у «табиий қонунлар ва инсон эҳтирослари», табиатнинг хасислиги ва одамларнинг жуда тез кўпайиши билан боғлиқдир. Шу боис, «халқ ўз азоб-уқубатлари учун, биринчи навбатда, ўзини айблаши керак». Унга ҳеч қандай инқилоб ва

ижтимоий ислохотлар ёрдам бера олмайди. Шунинг учун аҳолининг ўсишини ва текинхўрликни рағбатлантирувчи ижтимоий ва хусусий хайрихоҳликдан воз кечиш зарур.

Ҳозирги замон иқтисодчилари Т.Мальтуснинг ижтимоий сиёсатнинг аҳамиятига берган баҳосига қўшилмайдилар. Меҳнатга яроқсиз ва кам таъминланган аҳолини қўллаб-қувватлаш ҳозирги замонавий жамият иқтисодий сиёсатнинг зарур қисмидир. Бундан ташқари, хайрия фаолияти ижтимоий ва сиёсий барқарорликни ушлаб туриш учун ҳам зарур: камбағалларнинг кўпайиши бундай барқарорликка хавф солиши мумкин. Бироқ бунда фаол ижтимоий сиёсатнинг салбий томонини ҳам ҳисобга олиш зарур: у меҳнатга ва тадбиркорлик фаолиятига бўлган қизиқишни сусайтиради.

Т.Мальтус ўзининг «Нуфус назарияси»ни тарихий материал ва фактлардан фойдаланган ҳолда асослаб беришга ҳаракат қилган. Аммо у унумдорликнинг пасайиши саволи бўйича ўз далилларида жамиятнинг ишлаб чиқариш имкониятларини муттасил кенгайтириб боровчи техника тараққиётининг аҳамиятини инкор этди. Масалан, XIX асрнинг иккинчи ярмида АҚШ аҳолиси деярли тўрт баробар кўпайди, лекин шу билан бирга жамият аъзоларининг ўртача даромадлари ҳам тўрт марта ўсди. Т.Мальтус аҳоли зич жойлашган мамлакатларга қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун табиий шароити яхши бўлган мамлакатлардан озиқ-овқат маҳсулотларини олиб келиш имконини берувчи транспорт воситаларининг тез ривожлана боришини кўра олмаган. Ниҳоят, инглиз олими ўлим даражасига эътибор бермаган (ўлим даражаси билан аҳолининг кўпайиш даражаси нисбатан бир хил) ва жамият фаровонлигининг ўсиши туғилишнинг камайишига олиб келишини ҳам ҳисобга олмаган.

Т.Мальтуснинг нуфус назарияси индустриал жамиятдан олдинги тараққиёт босқичлари учун тўғри келади, негаки унда ишлаб чиқаришдаги асосий ролни табиий ресурслар ўйнаган, техника тараққиёти эса тасодикий характерда бўлган. Саноат инқилоби инглиз олимининг аҳоли ўсиши ва фаровонлик даражасининг ошиши бирга мавжуд бўлмаслиги тўғрисидаги прогнозини йўққа чиқарди. Кишилар даромадларининг ошиб бориши аҳолининг ўсишини рағбатлантиради деган мальтусча концепциядаги марказий ғоялардан бирининг ҳам нотўғри эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди. Ривожланган мамлакатларда фаровонликнинг ўсишига қарамай, туғилиш даражасининг пасайиши кузатилмоқда. Масалан, XX асрда АҚШ реал маҳсулотлари 12 марта кўпайди, аҳоли сони эса фақат 3 марта ўсди. Демак, товар ва хизматлар миқдори аҳоли сонидан кўра 4 марта кўп ошган.

Ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпайишига бўлган мойиллик юқори эмас. Нимага? Бунинг асосий сабабларидан бири шундан иборатки, ҳозирги даврда ёш болалар ўлими даражасининг пасайиши кўп болалик бўлиш зарурлигини бекор қилади. Олдинги даврда ёш болалар ўлими кўп бўлганидан эҳтиёт шартдан уларнинг туғилиши кўп бўлган. Иккинчи асосий сабаби (Нобель мукофотининг соҳиби Г.Беккер фикрига асосан), кўпчилик

зиёли аёллар уйда бола боқиб ўтиришдан кўра, муайян мансабдаги ижтимоий иш билан шуғулланишни афзал кўрадилар. Оила маълум маънода иккинчи ўринга сурилади. Туғилишнинг камайишига таъсир этувчи учинчи сабаб урбанизация –жамиятнинг ривожланишида шаҳарнинг аҳамияти ошиб бориши ҳисобланади. Шаҳар ҳаёт тарзи кўп болали оилаларнинг кўпайишини келтириб чиқармайди. Агар қишлоқда бола ёшлигидан ёрдамчи ҳисобланса, шаҳарда эса ўз тарбияси учун катта маблағ ва вақт сарфлашни талаб қилувчи истеъмолчи ҳисобланади.

Аммо, қанча ажабланарли бўлмасин, XX асрнинг охирига келиб индустриал ривожланиш ижтимоий пессимизмнинг келажаги йўқлигига барчада ишонч туйғусини уйғотган бир пайтда, Т. Мальтуснинг кўплаб ғоялари яна фаоллашди. Реал ҳаётдан олинган баъзи бир фактларни кўриб чиқамиз.

Қаерда ишлаб чиқариш, айниқса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ёмон ташкил этилган бўлса, қаерда ҳосилдорлик паст, йиғиб олингани эса омборларнинг етишмаслигидан чираётган бўлса, ўша ерда Т.Мальтуснинг қайғули хулосалари ўз кучини сақлаб қолган. Буни бугунги кунда ҳам кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар халқлари ҳис этиб турибди. Шу нарсани ҳисобга олиш керакки, 83 % жаҳон истеъмоли 20 % аҳолига тўғри келади. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар фаровонлиги даражасидаги фарқ кучайиб бормоқда. XX аср 70-йилларнинг бошида очарчиликдан қийналганлар 400 млн. кишини ташкил этган бўлса, 80-йиллари – 500 млн., 90-йиллари эса 700 млн. кишидан кўпини ташкил этди. БМТ нинг маълумоти бўйича ҳозир дунёда 1 млрд. 200 минг киши камбағал. Кам ривожланган мамлакатлар турмуш даражасини «жаҳон андозаси»га «кўтариш» учун ресурслардан фойдаланишни 40 баравар кўпайтиришга тўғри келади.

9. Классик сиёсий иқтисодни яқунловчилардан бири – Ж.С.Милл

Жон Стюарт Милл (1806–1873) классик сиёсий иқтисодни яқунловчилардан бири ҳисобланади. Унинг отаси Жеймс Милл иқтисодчи, Д.Рикардонинг яқин оғайниси бўлиб, ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланган. Шунинг учун Миллга ўн ёшидаёқ жаҳон тарихини, грек ва латин адабиётларини кўриб чиқишга тўғри келган. Ўн уч ёшида у бир вақтнинг ўзида фалсафа, сиёсий иқтисод ва бошқа фанларни ўрганишни давом эттирган ҳолда Рим тарихини ёзиб чиққан.

Ж.С.Милл ўзининг биринчи сиёсий иқтисод бўйича «тажриба»сини 23 ёшида, яъни 1829 йил нашр этди. 1843 йили унга шуҳрат келтирган «**Мантиқ тизими**» номли фалсафий асари вужудга келди. Асосий асари «**Сиёсий иқтисод асослари...**» бўлиб, у 1848 йили чоп этилган. Бу асар бешта китобдан иборат: (1) “Ишлаб чиқариш”, (2) “Таксимот”, (3) “Айирбошлаш”, (4) “Жамият ривожланишининг ишлаб чиқариш ва таксимотга таъсири”, (5) “Давлатнинг бозор иқтисодиётига таъсири тўғрисида”. Бу асарнинг сўзбошида ёзилишича, Ж.С.Милл иқтисодий

билимлар даражасининг юксалиб боришини ва илғор замонавий ғояларни ҳисобга олган ҳолда А.Смитнинг “Одамлар бойлиги ...” ва Д.Рикардонинг “Сиёсий иқтисоднинг бошланиши”нинг янгиланган вариантыни яратишни ўзига мақсад қилиб қўйган. Асарнинг ушбу юқоридаги кўринишда тузилиши эса, муаллифнинг фикрича, Смит-Рикардо иқтисодий назарияларини изоҳлашда муайян тартиб ва аниқлик киритади. Ж.С.Милл нафақат иқтисодий билимларни тизимлаштирди ва оммавийлаштирди, балки унинг томонидан бир қатор қоидалар ривожлантирилди ва уларга аниқлик киритилди, хулоса ва яқун далиллар билан яна ҳам ишонарли қилиб асослаб берилди.

Ж.С.Милл сиёсий иқтисодни бойликнинг моҳиятини, уни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш қонунларини тадқиқот қилувчи фан сифатида таърифлайди. Шу билан бирга, унинг фикрича, тақсимот тарихий характерга эга бўлиб, ишлаб чиқариш қонунлари эса абадий ҳисобланади.

Кўпчилик мутахассисларнинг фикрига кўра, иқтисодий фаннинг методологиясини такомиллаштириш Ж.С.Миллнинг асосий хизмати ҳисобланади. У назарий хулосалар фақат муайян шароитда тўғри бўлишидан келиб чиққан ҳолда, ҳар қандай назарий схеманинг нисбийлигини доимо таъкидлаган ва кўп омилли таҳлилнинг зарурлигини кўрсатиб берган. Тадқиқот методи Ж.С.Миллнинг тавсиясига кўра, икки асосий нарсага асосланади: 1) хулоса ва яқун, одатда, фақат муайян шароитда тўғридир; 2) улар ҳар томонлама (универсал) бўлиши мумкин эмас. Иқтисодий ҳаётда битта эмас, балки жуда кўп сабаблар амал қилади. Уларни англаш, асосини ажратиб олиш жуда қийин, шунинг учун уларни чалкаштириб юбормаслик, сабаб ва оқибатни бир-биридан ажрата билиш лозим.

Ўзгариб турувчи шароитларни ва ўзаро алоқаларни ҳисобга олган ҳолда турли концепция ва қарашларни, ёндашув ва тавсияларни таққослаш, тўғри хулоса чиқара билиш иқтисодий билимларнинг мерос бўлиб қолишини таъминлайди.

Ж.С.Милл классик иқтисодий мактабни яқунловчилардан бири сифатида иқтисодий таълимотларнинг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшди. Биз унинг асосий иқтисодий назарияларини қуйида кўриб чиқамиз.

Унумли меҳнат назарияси. Ж.С.Миллнинг бу назарияси ўз моҳиятига кўра А.Смит назарияси билан ҳамоҳанг. Ж.С.Миллнинг таъкидлашича, *фақат унумли меҳнат* (натижаси кўриниб турадиган меҳнат) “*бойлик*” яъни “*моддий неъматлар*”ни *яратади*. Унинг назариясидаги янгилик шундан иборатки, мулкни муҳофаза қилувчи меҳнатни ва жамғармаларни кўпайтиришга имкон берувчи малакага эга бўлиш учун сарфланадиган меҳнатни ҳам унумли деб ҳисоблайди. Ж.С.Миллнинг тасдиқлашича, агар бу истеъмол “*жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларини қўллаб-қувватласа ва кўпайтирса*”, унумли меҳнатдан келадиган даромадлар унумли истеъмол ҳисобланади. Унингча, *унумсиз меҳнатдан келадиган ҳар қандай даромад бу–фақат унумли меҳнат билан яратилган даромаднинг оддий қайта тақсимланишидир*. Агар у ишчининг ва унинг оиласининг яшаши учун зарур бўлган воситалар минимумини таъминласа, ҳатто иш ҳақи истеъмоли унумли

ҳисобланади, унинг “зеб-зийнат” келтирадиган қисми эса унумсиз ҳисобланади.

Ж.С.Милл қиймат, алмашув қиймат, истеъмол қиймат тушунчаларини кўриб чиқади. Унингча, қиймат ишлаб чиқариш соҳасига эмас, балки муомала соҳасига хос ҳодиса ҳисобланади ва бир товарни бошқа товарга, шу жумладан, пулга айирбошлаш учун характерли бўлган ўртадаги нисбат ҳисобланади; бундай нисбат бозорда ўрнатилади. Қиймат (қиммат) нисбий тушунча бўлганлиги сабабли, у барча товарлар бўйича бирданига ошиши мумкин эмас. Алмашув қиймат (товар баҳоси) талаб ва таклиф мувозанатлашган нуқтада ўрнатилади, яъни талаб ва таклифга қараб ўрнатилади, ишлаб чиқариш харажатлари эса таклифни аниқлаб берувчи омил сифатида тавсифланади. Товар қийматнинг пулдаги ифодаси унинг баҳоси ҳисобланади. Баҳо бевосита рақобат асосида ўрнатилади. Рақобат эса харидор арзон олишга, сотувчи эса қиммат сотишга интилиши сабабли келиб чиқади. Эркин рақобатда бозор баҳоси талаб ва таклиф даражасига қараб ўрнатилади. Аксинча, «монополист ўз ихтиёрича хоҳлаган юқори баҳони ўрнатиши мумкин, фақат у харидор сотиб олиши ёки хоҳиши мумкин бўлган баҳодан юқори бўлмаса бас; аммо бунга у фақат таклифни камайтириш йўли билан эришиши мумкин».

Узоқ давр мобайнида товар баҳоси унинг ишлаб чиқариш харажатлардан паст бўлиши мумкин эмас, негаки ҳеч ким ўз зарарига ишлашни хоҳламайди. Шунинг учун талаб ва таклиф ўртасидаги барқарор мувозанат «қачонки буюмлар бир-бирига фақат уларнинг ишлаб чиқариш харажатларига мос равишда айирбошлангандагина ўрнатилади».

Капитал ва фойда назарияси. Ж.С.Милл жамғариш натижасида вужудга келадиган меҳнат маҳсулотлари захирасини капитал деб атаган. Ишлаб чиқариш фаолияти капитал миқдори билан чегараланади. Капиталнинг ҳар бир кўпайиши ишлаб чиқаришнинг кенгайишига олиб келади. Агар меҳнат қилишга қобилиятли кишилар топилса ва улар ейиши учун овқат бўлса, улардан қандайдир ишлаб чиқаришда доимо фойдаланиш мумкин. Чунки инвестициянинг асоси сифатида капиталнинг ташкил топиши иш билан бандлик доирасини кенгайтириш имконини беради ва агар «бойларнинг унумсиз харажатлари» ҳисобга олинмаса, ишсизликка барҳам бериши мумкин.

Аммо Ж.С.Миллнинг таъкидлашича, капиталнинг ривожланишига бошқа чекланишлар ҳам хос. Уларнинг бири – капиталдан келадиган даромадларнинг камайишидир. Уни Ж.С.Милл капиталнинг меъёрли унумдорлигининг пасайиши сабабли келиб чиқади, деб тушунтиради. Масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари миқдорини кўпайтириш ушбу миқдор эквивалентига нисбатан кўпроқ меҳнат сарфлаш эвазигагина бўлиши мумкин. Бошқача бўлиши асло мумкин эмас.

Умуман, фойда тўғрисидаги саволни тушунтириб беришда Ж.С.Милл Д.Рикардо қарашларига асосланади. Ўртача фойда меъёрининг вужудга келиши шунга олиб келадик, бунда фойда ишлатилаётган капиталга мутаносиб бўлади, баҳо эса – харажатларга. «Сарф-харажатлар, яъни ишлаб

чиқариш харажатлари бир хил бўлган жойда фойда ҳам бир хил бўлиши учун, нарсалар бир-бирига мутаносиб тарзда ишлаб чиқариш харажатлари бўйича айирбошланиши керак, ишлаб чиқариш харажатлари бир хил бўлган нарсалар бир хил қийматга эга бўлишлари керак, шунинг учун фақатгина бир хил харажатлар бир хил даромад олиб келади».

Ж.С.Миллнинг ёзишича, рентага ўхшаган, махсус кўринишга эга бўлган фойда ҳам амал қилади. Гап амалда нисбатан устунликка эга бўлган ишлаб чиқарувчи ёки савдогар тўғрисида боради. Модомики, унинг рақобатчилари бундай устунликка эга эмас экан, унда «у маҳсулот қийматини аниқлаб берувчи ишлаб чиқариш харажатларига қараганда кам харажат сарфлаб бозорга товар чиқариши мумкин. Бунда ... устунликка эга бўлган киши рента олувчига ўхшаб кетади».

Ж.С.Милл фойданинг вужудга келиш сабабини худди А.Смит ва Д.Рикардо каби тушунтиради: «Фойда айирбошлаш натижасида эмас..., балки меҳнатнинг унумдорлик кучи натижасида вужудга келади... Агар мамлакатдаги барча меҳнаткашлар томонидан яратилган маҳсулот, меҳнаткашлар иш ҳақи кўринишида истеъмол қиладиган маҳсулотдан 20 фоизга кўп бўлса, унда баҳонинг қандай бўлишидан қатъий назар, фойда 20 фоизни ташкил этади».

Пул, кредит ва савдо инқироzi назариялари. Пулнинг моҳиятини Ж.С.Милл пулнинг миқдорий назариясидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилади. У бу билан ўзини пулнинг миқдорий назарияси тарафдори эканлигини кўрсатади. Бу назарияга мувофиқ, пул миқдорининг кўпайиши ёки камайиши товарлар баҳосининг нисбий ўзгаришига таъсир кўрсатади. Аммо агар унинг миқдорининг кўпайиши олди-сотди миқдорининг кўпайишига (ёки ялпи даромадга) мувофиқ келса, фақат биргина пул миқдорининг кўпайиши баҳонинг ошишига олиб келмайди. Унингча, бошқа барча шароитлар бир хил бўлганда, *“пулнинг қиймати пул миқдорига тескари мутаносибликда ўзгаради: пул миқдорининг ҳар қанақасига кўпайиши унинг қийматини пасайтиради, пулнинг ҳар қанақасига камайиши эса, унинг қийматини бир хил мутаносибликда оширади... Бу – пулнинг махсус хусусияти”*. Қачонки пул механизми бузилса, фақат шундагина иқтисодиётда пулнинг аҳамияти сезила бошлайди.

Сўнгра Ж.С.Милл кредитнинг табиати ва унинг иқтисодиётдаги ўрнини тадқиқ қилишга ўтади. Бу ерда Ж.С.Милл ўзини А.Смит ва Д.Рикардо ғояларини оммавийлаштирувчи оддий истеъдод эгаси сифатида эмас, балки чуқур ўзига хос тадқиқотчи эканлигини намоён этади: «Кредит мамлакатнинг ишлаб чиқариш ресурсларини кўпайтирмайди, лекин кредит туфайли улар ишлаб чиқариш фаолиятида анча тўлиқ ишлатилади». Кредит манбаи айни чоғда унумли истеъмолда бўлмаган пул шаклидаги капитал ҳисобланади. Фоиз тўлаш эвазига кредит берувчи асосий инструмент сифатида депозитли банклар ташкил топади. Бунда банк кредити баҳога таклифнинг ўсиши қандай таъсир кўрсатса, худди шундай таъсир кўрсатади.

Кредит тўловга қобил талабни кенгайтиргач ва субъектларнинг истакларига таъсир кўрсатгач, савдо конъюнктурасини кескин ўзгартириб

юборади. Муайян товарнинг баҳоси ошиши кутилса, савдогарлар бундан фойда олишга бўлган ўз мойилликларини намойиш этадилар. Агар бунда баҳонинг ошиши юқори ва узоққа чўзиладиган бўлса, унда у бошқа чайқовчиларни ҳам ўзига тортади. Улар товарлар харидини кучайтирадилар, бу эса бериладиган ссуда миқдорини кўпайтиради, баҳони оширади. Бир оз вақт ўтгандан кейин баҳонинг ўсиши тўхтади ва товарларни ўз қўлларида ушлаб турганлар фойда олиш вақти келганини ҳис қиладилар ва уларни сотишга киришадилар. Баҳо пасая бошлайди, товар эгалари катта зарар кўрмаслик учун бозорга шошиладилар, бундай вазиятдаги бозорда харидорлар унчалик кўп бўлмаганлиги сабабли, баҳо олдин ошганига қараганда, анча тез пасайиб боради.

Шунга ўхшаган бир оз тебранишлар кредит бўлмаган пайтда ҳам бўлиб туради. Аммо пул миқдори ўзгармаган вақтда бир хил товарларга бўлган ажиотаж талаб бошқа товарларнинг баҳосини пасайтиради. Лекин кредитдан фойдаланилганда, иқтисодий субъектлар кўшимча пул манбаига эга бўладилар. Бундай вазиятда чайқовчилик барча товарларни бирданига қамраб олиши мумкин. Натижада савдо инқирози келиб чиқади.

Савдо инқирози учун «чайқовчиликнинг жонланиши таъсирида олдин ошган баҳоларнинг тез пасайиб бориши типик ҳол ҳисобланади. Баҳолар қайси нуқтадан ошишига бошлаган бўлса, шу нуқтагача пасайиши мумкиндек туюлади ёки истеъмол ва таклиф ўзини оқлайдиган даражагача пасаядигандек билинади. Аммо уларнинг пасайиши анча чуқур бўлади, негаки ҳар бир киши зарар кўраётган пайтда, кўпчилик эса банкротга учраган бир даврда, ҳатто ишончли ва атоқли фирмалар ўзлари ўрганиб қолган кредитни зўрға олишлари мумкин. Бундай вазият шунинг учун содир бўладики, ҳеч кимда қарзга берган маблағини ўз вақтида қайтариб олишга ишонч бўлмайди. Фавқулодда шароитда бунга ваҳимачилик келиб қўшилади. Пул қисқа муддатга деярли ҳар қандай фоиз тўлаш шарти билан қарзга олинади, товарларни сотишда эса, дарҳол нақд пулга харид қилувчилар шартларидан кўриладиган ҳар қандай зарарга эътибор берилмайди. Демак, савдо инқирози даврида баҳоларнинг умумий даражаси шу қадар пасаядики, олдинги инқирозгача бўлган чайқовчилик даври мобайнида оша бошлаган даражадан ҳам паст бўлади». Ўз моҳиятига кўра, бу иқтисодий фикрлар тарихида биринчи марта иқтисодиётнинг пасайиш динамикасининг пулли жиҳатларининг ифода этилишидир.

Бу ерда Ж.С.Милл С.Сисмонди таклиф қилган иқтисодий пасайиш (инқироз) тушунчасига қўшилмади. Унинг фикрича, инқироз умумий ортиқча ишлаб чиқариш натижаси ҳисобланади дейиш, катта хатодир. «Бу фақат ортиқча чайқовчилик харидининг оқибатидир... Унинг бевосита сабаби кредитнинг қисқариши ҳисобланади, бартараф қилиш воситаси эса – таклифни камайтириш эмас, балки ишончни тиклашдир». Бу маънода Ж.С.Милл Ж.М.Кейнснинг ўтмишдошидир.

Ж.С.Миллнинг тасдиқлашича, конвертациялашган қоғоз валюталар шароитида олтиннинг четга чиқиб кетиши юзага келиши сабабли баҳолар узоқ вақт ошиши мумкин эмас. Бироқ қоғоз пуллар конвертациялашмаганда

(уларни олтинга алмаштириш механизми йўқ) баҳоларнинг ошиши чайқовчилик шов-шув (бум)и нинг келиб чиқишига олиб келиши ва инқирозларни келтириб чиқариши мумкин. 1825 йилдаги инқироз бунга мисол бўла олади. Аммо кейинги 1847 йилдаги инқироз эса фоиз ставкасининг кескин ўсиши натижаси ҳисобланади. Савдо инқирозлари даврида «пул талабидан кўра, товарларнинг ортиқчалиги юзага келади, яъни пул таклифининг етишмаслиги келиб чиқади».

Иқтисодий тараққиёт назарияси. Иқтисодий тараққиёт, Ж.С. Милл таълимоти бўйича, фан-техника тараққиёти, шахснинг ва мулкнинг ривожланиши билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш ва жамғариш кўпаяди, солиқлар анча эркинлашади, кўпчилик кишиларнинг ишбилармонлиги ошади, кооперация такомиллашиб ва ривожланиб боради. Буларнинг барчаси самарадорликнинг ўсишига, яъни ишлаб чиқариш харажатларининг камайишига ва қийматнинг пасайишига олиб келади (озик-овқат ва хом ашё қийматидан ташқари).

Ж.С.Миллда капитал эвалюцияси Д.Рикардо назариясига ўхшаб кетади. Фойда меъёри пасайиб боради, аста-секин минимум даражага интилади, лекин бу ҳолат ҳали ҳам капитални жамғаришга ва жамғарилган воситалардан унумли фойдаланишга ундайди. Фоиз меъёрининг минимум даражасига бўлган интилишни четга капитал чиқариш ва экспортни кўпайтириш билан секинлаштириш мумкин. Бунда фойда меъёрини пасайтирувчи капиталнинг ортиқча қисми четга чиқиб кетади; бу ерда капитал йўқолмайди, балки у янги бозорларни ташкил этиш ва четдан арзон товарларни олиб келиш учун ишлатилади. Капиталнинг бир қисмининг четга чиқиб кетиши фойдани ва фоиз меъёрини ошириб, жамғармага бўлган янги интилишни келтириб чиқаради. У, шунингдек, фойда меъёрининг пасайиш мойиллиги давлат харажатларини оширишга қарши бўлган далилларни кучсизлантиради, деб ҳисоблайди.

Кўрилатган капитал ҳаракатнинг охириги натижаси – бу иқтисодий юксалиш учун кураш тўхтаган пайтдаги турғунлик ҳолати ҳисобланади. Аммо Ж.С.Милл, агар турғунлик ҳолати ишлаб чиқаришнинг юқори даражасида юзага келган бўлса, унга ижобий муносабатда бўлган «Фақат дунёдаги қолоқ мамлакатларда ишлаб чиқаришни кўпайтириш энг асосий вазифа ҳисобланади. Анча ривожланган мамлакатларда тақсимотни такомиллаштириш иқтисодий заруратга айланди». Унинг фикрига кўра, ҳеч ким камбағал бўлмаган, ҳеч ким бойликка интилмаган ва бировларнинг олдинга чиқиб олишга қилган ҳаракати туфайли бошқаларнинг орқага суриб ташланиши хавфи бўлмаган вазиятдаги жамият, одамлар учун энг яхши яшайдиган жамият ҳисобланади. Бундай турғунлик даврида маданиятнинг барча шакллари ривожлантириш учун, маънавий ва ижтимоий тараққиёт учун имкониятлар ҳеч чекланмаган бўлади.

Одам ўзи яратмаган нарсаларга унинг эгалик қилиш ҳуқуқини адолатсизлик деб ҳисобловчи хусусий мулк танқидига Ж.С.Милл қарши чиқди. Масалан, ишчилар фабрикада барча маҳсулотни яратади, лекин унинг кўпчилик қисми бошқа бировга тегади. «Бу эътирозга жавоб шундан иборатки, фабрикада меҳнат товар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган

шароитларнинг бири ҳисобланади, холос. Ишни материалларсиз, асбоб-ускуналарсиз ҳамда ишлаб чиқариш пайтида ишчиларни таъминлаш учун олдиндан тайёрланган яшаш воситалари захираларисиз бажариб бўлмайди. Бу нарсаларнинг ҳаммаси ўтган меҳнат маҳсули ҳисобланади. Агар ишчилар бу нарсаларга эга бўлганда, уларда маҳсулотни бошқа бировлар билан бўлишишга зарурат бўлмас эди. Аммо ишчиларда бу нарсалар бўлмаганлиги учун улар эквивалентнинг бир қанчасини (маҳсулотларнинг бир қисмини—муаллиф) ушбу нарсаларга эгалик қилувчи кишиларга бериши керак». Аммо хусусий мулк доирасидан ер чиқариб ташланиши лозим (чунки у меҳнат маҳсули ҳисобланмайди).

Ижтимоий масалалар. Кўпчилик классикларнинг концепциясида меҳнатнинг қиймати ишчининг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган нарсаларнинг қиймати билан аниқланади. Иш ҳақи талаб ва таклиф нисбатига боғлиқ ҳолда меҳнат қиймати атрофида тебраниб туради. Бу қонуннинг амал қилиши кишиларнинг хоҳишига боғлиқ бўлмайди ва шунинг учун ёлланма ишчиларнинг аҳволини яхшилаш учун йўналтирилган ҳар қандай ижтимоий чора-тадбирлар бефойда. Ишчиларнинг аҳволини яхшилаш иқтисодиётда капитал қўйилмасини кенгайтириш (меҳнатга талаб ошади) ёки аҳоли ўсишини камайтириш (меҳнат таклифи қисқаради) билан амалга оширилиши мумкин. Ж.С.Милл дастлаб ушбу тамойилларни ёқлаб чиққан бўлсада, аммо кейинчалик ундан воз кечади.

Социалистлар ғоясининг таъсири ва тақсимот қонунларининг тарихий характери тани олиши (тарихий бўлганидан уларни ўзгартириш мумкин), инглиз иқтисодчисини классик мактабнинг қатор қоидаларидан воз кечишга мажбур этди. У ижтимоий ислохотларнинг кенг дастурини илгари сурди ва ўз таклифларини билдирди. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Ишлаб чиқариш кооперациясини ривожлантириш йўли билан ёлланма меҳнатни тугатиш, Ж.С.Милл фикрича, меҳнатга бўлган қизиқишни йўқотади. Шунинг учун капиталистик корхоналар ўрнига кооператив бирлашмаларни ташкил этиш зарур, унда ишчилар бир вақтнинг ўзида мулк эгаси ҳам ҳисобланади. У касаба уюшмаларининг ривожланиши, капиталистик корхоналарнинг фойдасини тақсимлашда ишчиларнинг иштирок этиши тарафдори бўлган.

2. Ер рентасини ер солиғи ёрдамида умумлаштириш. Рента ёлланма меҳнат каби иқтисодий эркинлик тамойилларига зид. Рента ер эгасига эмас, балки жамоага (қишлоқ кооперативларига) ёки барча жамиятга тегишли бўлиши керак.

3. Ж.С. Милл майда ер эгаларини қўллаб-қувватлайди. Унинг фикрича, ўз ерида ишловчи кўпчилик деҳқонлар рента тўлашдан озод, улар мустақил ва ташаббускор, шунингдек, ёлланма ишчилардан фарқли равишда ҳаддан ташқари ўз оиласини кенгайтиришга мойил эмас.

Ж.С. Милл ўзининг ижтимоий ислохотлар дастурида «амалдаги индивидуал эркинлик билан Ер шаридаги табиий бойликларга эгалик қилишнинг умумийлигини ва меҳнат даромадларида барчанинг баравар иштирок этишини бирлаштириш»га ҳаракат қилди. Бунда у гўёки бир-бирига

қарши икки йўналиш: иқтисодий эркинлик принципи билан ижтимоий адолат принципини бирлаштирмоқчи бўлгандек туюлади. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти тажрибаси бунинг мумкин эканлигини кўрсатиб берди.

10. К.Маркс иқтисодий таълимотининг умумий тавсифи

Карл Маркс классик сиёсий иқтисодни яқунловчилардан бири сифатида иқтисодий таълимотлар тарихида ёрқин из қолдирди. У 1818 йил 5 майда Германиянинг Трир шаҳрида туғилган. Унинг отаси адвокат, яҳудий бўлиб, 1824 йилда протестантликни қабул қилган. Оиласи давлатманд, маданий оила бўлган. К.Маркс Трир шаҳрида гимназияни тамомлагандан сўнг, дастлаб Бонндаги, сўнгра Берлиндаги университетга кирди, юридик фанларни, тарих ва фалсафани ўрганди. 1841 йилда Эпикур фалсафаси тўғрисида университет диссертациясини топшириб, курсни битирди.

1842 йили К.Маркс Боннга кўчиб келди ва шу йилнинг октябрида «Рейн газетаси»нинг бош мухаррири бўлди ва Бонндан Кёльнга кўчиб ўтди. 1843 йили бирданига бир қанча воқеа содир бўлди: у мухаррирлик қилган газета ёпилди, немис баронининг қизи Женни Фон Вестфаленга уйланди, Парижга кўчиб ўтди.

Кейинги икки йил (1844–1845) К.Маркс учун иқтисодий назарияни, фалсафани ва **ижтимоий**огиани чуқур ўрганишнинг бошланиш даври бўлди. У Г.Гейне, П.Прудон, М.Бакунинлар билан танишди, Ф.Энгельс билан дўстлашди.

К.Маркс 1845–1848 йиллари Брюсселда бўлди. Ўша йиллари Ф.Энгельс билан ҳамкорликни давом эттирган ҳолда, «Немис идеалогияси» ва «Коммунистик партия Манифести»ни ёзди. У 1848 йили Германияга Кёльн шаҳрига келди ва «Янги Рейн газетаси»га раҳбарлик қилди. У ўзининг газетасида 1849 йили «Ёлланма меҳнат ва капитал» асарини чоп этди. Шундан сўнг Германиядан сургун қилинди ва бошқа бу ерга қайтиб келмади. К.Маркс аввал Парижга келди, у ерда бир оз вақт тургандан кейин Лондонга бориб, умрининг охиригача (1850-1883) шу ерда яшади. Айнан Лондонда яшаган даврларда К.Маркс ўзининг кўп сонли асарларини, жумладан, ҳаётининг мазмунини ташкил этган “Капитал”ни ёзди. К.Маркснинг иқтисодий концепциялари асосан унинг ушбу машҳур асарида берилган. Унинг бу асари тўрт томдан иборат бўлиб, биринчи том 1867 йили нашр этилди, иккинчи ва учинчи томлар К.Маркс ўлиmidан кейин Ф.Энгельс томонидан (иккинчи том 1885 йил, учинчи том 1894 йил) чоп этилди. Тўртинчи том тугалланмасдан қолиб кетди. Унда К.Маркс сиёсий иқтисод тарихини кўриб чиқмоқчи бўлган. Капитал ишлаб чиқариш жараёни «Капитал»нинг биринчи томининг мазмунини ташкил этади. Иккинчи томда капиталнинг муомала жараёни тадқиқот этилади. Учинчи томда яхлит олинган капиталистик ишлаб чиқариш жараёнига тавсиф берилади. Тўртинчи том («Қўшимча қиймат назарияси») иқтисодий таълимотлар тарихига бағишланган.

К.Маркс «Капитал»га ёзган сўзбошида: «Асаримнинг туб мақсади

ҳозирги замон жамияти, яъни капиталистик жамияти ҳаракатининг иқтисодий қонунини очиб беришдир», – дейди. Ушбу тарихий жиҳатдан муайян жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ва бу муносабатларнинг пайдо бўлишини, тараққий қилишини ва таназзулга юз тутишини кўрсатиб бериш К.Маркс иқтисодий таълимотининг мазмунидир. Капиталистик жамиятда товар ишлаб чиқариш умумий тус олган, шу сабабли К.Маркснинг тадқиқоти ҳам товарни таҳлил қилишдан бошланади.

Қиймат назарияси. Маркс таълимотига биноан, ҳар бир товарнинг қиймати уни ишлаб чиқаришга сарфланган *ижтимоий зарурий меҳнат билан ўлчанади*. Бир турдаги товарни ишлаб чиқариш учун турли миқдорда меҳнат сарфланади. Бунинг натижасида товарлар ҳар хил индивидуал қийматга эга бўлади. Лекин қиймат ўзида ижтимоий меҳнатни мужассамлаштирганлиги сабабли, унинг миқдори индивидуал меҳнат сарфлари билан эмас, балки ижтимоий зарур меҳнат билан ўлчанади, ижтимоий зарур иш вақти билан белгиланади. «Истеъмол қийматига эга бўлган қиймат миқдори, – деб ёзади К.Маркс, – уни ишлаб чиқариш учун керак бўлган *ижтимоий зарур меҳнат миқдори билангина*, яъни *ижтимоий зарур иш вақти билангина* белгиланади. Ҳар бир айрим товар ўз жинсидан бўлган товарларнинг фақат ўртача нусхаси сифатида аҳамиятга эгадир». *Ижтимоий зарур иш вақти* меъёрий ишлаб чиқариш шароитида ва муайян жамиятдаги *меҳнат малакаси ва интенсивлигининг даражаси ўртача бўлган шароитда бирон-бир товар тайёрлаш учун сарфланадиган вақтдир*. Ушбу тушунчалар ёрдамида қиймат қонуни шаклланади: алмашув жараёнида (эквивалент эквивалентга сингари) товарлар ўзининг қиймати бўйича айирбошланади (Уларда мужассамлашган ижтимоий зарур иш вақти бўйича). К.Маркснинг тасдиқлашича, ҳар қандай жамиятда қиймат қонунига амал қилмаган айирбошлашнинг бўлиши мумкин эмас. Қиймат эса, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, айти жамиятда ўртача меҳнат сарфлари билан ўлчанади. Бу айирбошланадиган товарларни таққослашнинг ягона ўлчови меҳнат эканлигини билдиради. Товарларнинг фойдалилиги бундай умумий ўлчов бўла олмайди, негаки улар миқдор жиҳатидан таққосланмайди.

К.Маркснинг қиймат назариясининг Д.Рикардонинг қиймат назариясидан фарқланишига эътибор бериш зарур. Д.Рикардо товарларнинг нисбий қиймати тўғрисида сўз юритади: А ва Б товарлар бир-бирига айирбошланади, чунки уларни ишлаб чиқариш тахминан бир хил меҳнат сарфларини тақозо этади. К.Марксда эса қиймат товарга хос объектив хусусиятдир.

Қўшимча қиймат назарияси. Қийматни аниқлаб ва қиймат қонунини таърифлаб бергач, К.Маркс қўшимча қийматни таҳлил қилишга ўтди. Бу унинг назариясида марказий тушунча ҳисобланади. Бу ерда асосий савол туғилади: агар «*эквивалентли айирбошлаш*» тамойили бўйича барча маҳсулотлар ўз қийматига олинса ва сотилса, унда қўшимча қиймат қандай ҳосил бўлади? Маркс таълимоти бўйича, у қуйидагича ишлаб чиқарилади.

Товар ишлаб чиқариш тараққиётининг маълум босқичида пул капиталга айланади. Товар муомаласининг формуласи Т-П-Т (товар-пул-товар), яъни

бошқа бир товарни сотиб олиш учун товар сотишдир. Капиталнинг умумий формуласи П-Т-П, яъни сотиш учун товарни сотиб олишдир. Т-П-Т мазмуни: одамлар ўртасида ҳар хил фойдалилик айирбош қилинади. П-Т-П доиравий айланишда мақсад фойда олиш ҳисобланади. Демак, $P' > P$ бўлиши керак. Бу ўсиш қаердан келади? (Маркс уни «қўшимча қиймат» деб атади). Қўшимча қиймат товарлар муомаласида пайдо бўлмайди, чунки товар эквивалентли айирбошланади, қўшимча қиймат баҳонинг устига қўшиб сотишдан ҳам келиб чиқмайди, чунки бундай бўлганда харидор ва сотувчиларнинг ўзаро ютуқ ва ютқизиклари бир-бирини қоплаган бўлар эди, ҳолбуки гап айрим ҳодиса устида эмас, балки оммавий, ўртача, ижтимоий ҳодиса устида боради. Қўшимча қиймат олиш учун «пул эгаси бозордан шундай бир товар топиш бахтига эришмоғи керакки, бу товар истеъмол қийматининг ўзи қиймат манбаи бўлишдек оригинал бир хусусиятга эга бўлсин», у шундай товар бўлиши керакки, бу товарни истеъмол қилиш жараёни айти пайтда қиймат яратиш жараёни ҳам бўлсин. Бундай товар – ишчи кучидир. Ишчи кучининг истеъмол қилиниши меҳнатдир, меҳнат эса қиймат яратади. Пул эгаси ишчи кучини унинг ўз қиймати бўйича сотиб олади. Ишчи кучи товарининг қиймати ишчининг ва унинг оиласининг яшаши учун зарур бўлган тирикчилик воситалари қиймати билан белгиланади. Ишчи ўз ишчи кучи қийматидан ортикча қиймат яратиш хусусиятига эга. Фараз қилайлик, ишчи кун бўйи 10 соат ишлайди. Ҳолбуки, ишчи 5 соат мобайнида (Маркс атамаси бўйича «зарур иш вақтида») ўз қийматига тенг қиймат яратади, кейинги 5 соат мобайнида («қўшимча иш вақтида») эса қўшимча маҳсулот ёки қўшимча қиймат яратилади. Капиталист бу қўшимча қийматни ҳақ тўламасдан ўзлаштириб олади. К.Маркс бўйича, капиталист томонидан қўшимча қийматнинг ўзлаштириб олиниши меҳнатнинг эксплуатация қилинишидир. К.Маркс ўзи ишлаб чиққан «формула» ёрдамида ушбу эксплуатация даражасини, яъни эксплуатация меъёрини кўрсатиб берди. Қўшимча қийматнинг ишчи кучи қийматига - ўзгарувчи капиталга бўлган нисбатини (машиналар ва хом ашёда ифодаланган доимий капитал эса ўз қийматини фақат янги маҳсулотга ўтказиши мумкин, лекин қўшимча қиймат яратмайди) у *қўшимча қиймат меъёри* деб атади. Унинг ёзишича, «қўшимча қиймат меъёри ишчи кучининг капитал томонидан, ёки ишчининг капиталист томонидан эксплуатация қилиниш даражасининг аниқ ифодасидир». Қўшимча қиймат меъёри янгидан яратилган қийматнинг капиталист билан ёлланма меҳнат ўртасида қандай тақсимланишини, шунингдек, иш кунининг қанча қисмида ишчи ўзи учун ва қанча қисмида капиталист учун ишлашини кўрсатиб беради.

Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, ишчи «зарур иш вақти»да ўз ишчи кучи қийматига тенг қиймат яратади, «қўшимча иш вақти»да эса қўшимча қиймат яратади, яъни капиталист учун ишлайди: капиталист қўшимча иш вақтини узайтиришга ҳаракат қилади. Унга эришишнинг икки йўли мавжуд: иш кунини узайтириш ва зарур иш вақтини қисқартириш. Иш кунини мутлақ узайтириш йўли билан олинадиган қўшимча қийматни К.Маркс «абсолют қўшимча қиймат» деб атади. «Абсолют қўшимча қиймат ҳосил

қилиш, – деб ёзади у, – иш кунини ишчи фақат ўз ишчи қийматининг эквивалентини ишлаб чиқара оладиган чегарадан нарига узайтиришдан ва бу қўшимча меҳнатни капиталнинг ўзлаштириб олишдан иборат».

Зарур иш вақтини қисқартириш ва шунга мувофиқ қўшимча иш вақтини узайтириш йўли билан олинадиган қўшимча қийматни К.Маркс *“нисбий қўшимча қиймат”* деб атади. Бу ерда шу нарсага эътибор бериш керакки, яъни қиймат қонунига ҳилоф иш қилмаслик учун, эквивалентли айирбошлашнинг бузилмаслиги учун капиталист ишчи кучи қийматига нисбатан иш ҳақини камайтириш ҳисобига зарур иш вақтини қисқартириши мумкин эмас. Аммо ишлаб чиқаришни яхши ташкил этиш ва самарали техника ва технологияни қўллаш туфайли меҳнат унумдорлигини ошириш йўли билан бунга эришиш мумкин.

Капиталист ўз фойдасини кўпайтириш мақсадида фан ва техника ютуқларидан ишлаб чиқаришда кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилади. Айрим капиталистлар томонидан фан-техника тараққиёти натижаларини амалиётда қўллаш ўртача ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга олиб келади, бу эса унга фойдани кўпайтириш имконини беради. Бу ерда *«ортиқча қўшимча қиймат»*

вужудга келади. Аммо рақобат қонуни асосида бошқа капиталистлар томонидан ҳам янгиликларнинг ишлаб чиқаришда қўлланилиши натижасида бозор баҳоси пасаяди ва ортиқча қўшимча қиймат йўқ бўлиб кетади. Демак, қўшимча қиймат ишлаб чиқариш тадбиркорларни янги техника ва технологияларни қўллашга ундайди.

Иш ҳақи. К.Маркс иш ҳақини, классик сиёсий иқтисод асосчиларига ўхшаб, меҳнат учун тўланадиган ҳақ деб эмас, балки *ишчи кучи учун тўланадиган ҳақ* деб талқин қилади. Унинг назариясига мувофиқ, иш ҳақи ишчининг ва унинг оиласининг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган товарлар миқдорига тенг бўлади. Иш ҳақи даражаси меҳнат унумдорлигига боғлиқ бўлиб, у, ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг механизациялашуви ва технологик жиҳатдан таъминланиши сабабли рўй беради. Бу ҳол пировард натижада иш ҳақининг ўсишига тўсқинлик қилади, негаки техник-иқтисодий тараққиёт ишчи кучининг доимий ортиқчалигини келтириб чиқаради. Ишчи кучининг ортиқчалиги эса, ишчилар билан капиталистлар ўртасидаги муносабатда кейингисига устунлик беради ва ишчи кучи ўз қийматидан паст баҳода сотилади.

Демак, К.Маркс бўйича, ишчи меҳнатини эмас, балки ишчи кучини сотди, бунда «ҳақ тўланмаган меҳнат»нинг (аниқлаш ва ўлчаш мумкин бўлган) иш ҳақиға алоқаси бўлмайди, «ҳақ тўланмаган ишчи кучи»ни эса аниқлаш мумкин эмас, негаки битим (келишув) бир бутун ишчи кучи қимматини айирбошлаш юзасидан тузилади. Капиталист иш ҳақини «битим» тузилгандан кейин эмас, балки меҳнат жараёни тугагандан кейин тўлайди. Ишчи ўз ишчи кучининг қийматини иш ҳақи шаклида олишдан аввал капиталистга маълум миқдорда меҳнат, шу жумладан, қўшимча меҳнат ҳам қилиши керак. Меҳнат сарфи эса, унинг назариясига кўра, иш вақти билан ўлчанади. Бинобарин, ишчи кучининг маълум муддат давомида унумли

меҳнат қилиши унинг қийматига ҳақ тўлаш шарти бўлиб қолади.

К.Маркс фикри бўйича, реал иш ҳақи «ҳеч қачон меҳнат унумдорлиги кучининг ошиши билан мутаносиб тарзда ўсмайди» ва натижада ишчиларнинг камбағаллик ва маънавий қашшоқлиги келиб чиқади. Лекин тажриба бундай қарашларнинг мутлоқ нотўғри эканлигини кўрсатиб берди. Капитализм нафақат технологиялар даражасини такомиллаштириб борди (буни Маркс тан олган) балки ижтимоий масалалар бўйича ҳам катта ютуқларни қўлга киритди.

Фойда ва фойда меъёри. К.Маркснинг фойда назариясининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, даромаднинг бу тури, тадбиркорларнинг ҳар қандай даромади сингари, ишчи кучини эксплуатация қилиш натижасида вужудга келадиган қўшимча қийматнинг ташқи, яъни ўзгарган шакли ҳисобланади. Бу ерда, Д.Рикардодан фарқли ўлароқ, гап нафақат фойда меъёри тўғрисида, балки унинг қўшимча қиймат меъёридан фарқи, ўзига хослиги тўғрисида боради. «Авансланган бутун капиталнинг маҳсули бўлиб кўринган қўшимча қиймат фойданинг ўзгарган шаклига киради».

«Капитал» I томининг мазмунига кўра, корхоналарда ёки иқтисодиёт тармоқларида ўзгарувчи капитал ва меҳнатнинг ҳиссаси қанча кўп бўлса, қўшимча қиймат миқдори шунча кўп бўлади, лекин капиталнинг узвий тузилиши қанча юқори бўлса, яъни корхоналарнинг механизациялашуви ёки тармоқларнинг машина ва асбоб-ускуналар билан қуролланиш даражаси юқори бўлса, қўшимча қиймат миқдори шунча кам бўлади. «Капитал» III томида эса, К.Маркс «*қўшимча қиймат меъёри*» ва «*фойда меъёри*» тушунчаларининг фарқини билишни тавсия этади. Агар биринчиси, унинг томонидан, қўшимча қийматнинг ўзгарувчи капиталга бўлган нисбати сифатида кўрилса, иккинчиси эса (гап қўшимча қийматнинг «ўзгарган шакли» тўғрисида борар экан) қўшимча қийматнинг жами капиталга, яъни ўзгарувчи ва доимий капиталга бўлган нисбати сифатида қаралади.

К.Маркс таълимотига биноан фойда меъёри пасайишга мойил. Бундай мойиллик, унингча, Рикардо-Милл кўрсатиб берганидек, демографик омиллар ва тупроқ унумдорлигининг пасайиши «қонуни» келтириб чиқарадиган ҳаётий зарурий маҳсулотлар баҳосининг ошиши сабабли эмас, балки капиталнинг узвий тузилишидаги умумий капиталда ўзгарувчи капитал ҳиссасининг пасайиши туфайли келиб чиқади.

Бундан ташқари, «қўшимча қиймат меъёри» ва «фойда меъёри» тушунчаларидан фойдаланган ҳолда, К.Маркс эркин рақобат шароитидаги бозор иқтисодиёти хўжалик механизми «сир-асрорларини» яхши тушунганлигини намоиш этди. Масалан, қўшимча қиймат назарияси «мантиғи» бўйича, иш куни қанча узун бўлса, қўшимча қиймат массаси ва эксплуатация меъёри шунча юқори бўлиши керак. Лекин «қўшимча иш вақтини» узайтириш йўли билан қўшимча қийматни кўпайтириш усулини К.Маркс яхши ва тўғри усул деб ҳисобламайди. «Абсолют қўшимча қиймат» олиб келувчи бундай усул, бошқа барча шароитлар бир хил бўлганда, ортиқча харажатларни келтириб чиқариши, ҳар бир иш соати унумини пасайтириши мумкин, ишчилар норозилигининг муқаррарлиги тўғрисида

гапирмаса ҳам бўлади. Бунинг устига, «Капитал» муаллифи, иш кунининг фақат охирги соатида капиталист учун фойда яратилади деган Н.Сениорнинг «охирги соат назариясини» қаттиқ танқид қилди. Унинг тасдиқлашича, зарурий иш вақтининг қисқаришига қарамасдан, меҳнат унумдорлигининг ошиши «нибий қўшимча қийматни» олиб келгач, бир вақтнинг ўзида қўшимча қиймат меъёрининг пасайиш тенденциясини кучайтиради. Шундай бўлсада, ҳар бир капиталист интуитив тарзда фойда меъёрини кўпайтиришга интилади. «Фойда меъёри, – деб ёзади К.Маркс, – капиталистик ишлаб чиқаришни ҳаракатлантирувчи кучдир; фойда олиб ишлаб чиқариш мумкин бўлган нарсагина ишлаб чиқарилади».

Фойда меъёри ҳамиша қўшимча қиймат меъёридан кам бўлади. Бунинг сабаби шундаки, уни ҳисоблаганда қўшимча қиймат бутун капиталга нисбатан олинади, қўшимча қиймат меъёрини ҳисоблаганда эса, қўшимча қийматнинг фақат ўзгарувчи капиталга бўлган нисбати олинади. Чунки қўшимча қиймат, К.Маркс таълимотига кўра, фақат ўзгарувчи капиталнинг функцияси ҳисобланади.

«Юқори узвий тузилишдаги» капитал (яъни доимий капиталнинг ўзгарувчи капиталдан кўплиги ўртача ижтимоий меъёрдан ошиқ бўлса) ўртачадан камроқ фойда меъёри беради. «Паст узвий тузилишдаги» капитал эса ўртачадан ошиқроқ фойда меъёрини беради. Капитал ўртасидаги рақобат, капиталнинг эркин суръатда бир тармоқдан иккинчи тармоққа (кам фойда берадиган тармоқдан юқори фойда берадиган тармоққа) оқиб ўтиши ҳар икки ҳолда ҳам ўртача фойда меъёрини келтириб чиқаради. Муайян жамиятдаги барча товарлар қиймати миқдори товарлар баҳосининг миқдorigа тўғри келади. Лекин айрим вазиятларда товарлар рақобат таъсири остида ўз қиймати билан сотилмайди, балки *ишлаб чиқариш баҳоси* билан сотилади.

«Ишлаб чиқариш баҳоси сарф қилинган капитал плус ўртача фойдани ўз ичига оладиган баҳодир».

Рента назарияси. К.Маркс рента тўғрисида назария яратди. Унингча, рента ерга бўлган мулкчиликни амалга ошириш шаклидир. Ер майдони чекланганлиги, унинг ер эгалари қўлида бўлганлиги сабабли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш баҳоси ўртача ердаги ишлаб чиқариш харажатларига қараб эмас, балки энг ёмон ердаги ишлаб чиқариш харажатларига қараб белгиланади. Бу баҳо билан яхши ердаги (ёки энг яхши шароитдаги) ишлаб чиқариш баҳоси ўртасидаги фарқ дифференциал рентани билдиради. К.Маркс дифференциал рентани таҳлил қилиб, бу рента айрим ер майдонларининг ҳосилдорлиги бир-биридан фарқ қилганда, ерга сарф қилинган капитал миқдори бир-биридан фарқ қилганда ҳосил бўлишини кўрсатиб берди. Дифференциал рента икки шаклда – дифференциал рента I ва дифференциал рента II шаклида мавжуд бўлади. Ижтимоий ишлаб чиқариш баҳосини белгиловчи энг ёмон ердаги маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш баҳоси билан энг яхши ва ўртача ердаги маҳсулотларнинг индивидуал ишлаб чиқариш баҳоси ўртасидаги тафовут дифференциал ер рента I нинг негизи ҳисобланади. Ерга қўшимча ишлов бериш эвазига олинadиган рента дифференциал рента II ни ташкил этади.

К.Маркс дифференциал рента билан бирга абсолют рентанинг ҳам амал қилишини кўрсатиб беради. У, абсолют рентанинг пайдо бўлишини қишлоқ хўжалигида капитал узвий тузилишининг анча паст бўлиши билан ва ерга бўлган хусусий мулкчилик билан боғлаб тушунтиради. Биринчи омил туфайли, унинг фикрича, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти қиммати унинг «ишлаб чиқариш баҳосидан» ҳамиша устун бўлади, иккинчи омил таъсир кучига кўра эса, фойда меъёрини ўртача даражага келтирувчи «капитал оқими» механизми қишлоқ хўжалигида амал қилиши мумкин эмас. Бинобарин, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ўз ишлаб чиқариш баҳоларидан (қўшимча қийматнинг ўртача фойдадан) ортиқчаси капиталистлар ўртасида тақсимланмайди (саноатдаги каби) балки деҳқончиликда қолади ва ер эгалари томонидан абсолют рента шаклида ўзлаштирилади. М.Блаугнинг ёзишича, марксча абсолют рента назарияси унинг қўшимча қиммат назарияси доирасидан ташқарида, қимматнинг (қийматнинг) баҳога айланиш зарурлиги келиб чиққан шароитда ҳеч қандай кучга эга эмас.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш схемаси. Ф.Кенэнинг «Иқтисодий жадвалига» юқори баҳо берган К.Маркс, ўзининг такрор ишлаб чиқариш схемасини ишлаб чиқди. А.Смит, Ж.Б.Сэй ижтимоий маҳсулотни даромадларга бўлиб (моддий сарфларни мавҳумлаштирган ҳолда) кўрсатган бўлса, К.Марксда эса ижтимоий маҳсулот уч қисмга бўлинади: доимий капиталга (с) – моддий сарфларга (амортизация, хом ашё, ёқилғи ва бошқалар қиймати), ўзгарувчи капиталга (v) – ишчи кучини сотиб олишга бўлган сарфлар ва қўшимча қийматга(m).

Такрор ишлаб чиқариш муаммосини ечиб беришда К.Маркс иқтисодиётни икки бўлинмага бўлади. I бўлинма ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш, II бўлинма истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш. Кейин у оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ўртасидаги фарқни кўрсатиб беради. «Оддий такрор ишлаб чиқариш» ўзгармас бўлиб, унда соф инвестиция нолга тенг. Оддий такрор ишлаб чиқариш бир хил ҳажмда, ўзгармас бўлиб қолиши учун қандай шартлар бўлиши керак? К.Маркс бунинг учун қуйидаги шартларни кўрсатиб беради. Оддий такрор ишлаб чиқаришда I бўлинманинг барча маҳсулоти ҳар иккала бўлинмадаги капитални қоплаш учун сарфланиши керак: $I (c+v+m) = Ic+Ic$. Шу билан бирга, II бўлинма маҳсулоти иш ҳақи фонди плус мулкдан келадиган даромадга – соф миллий маҳсулотга тенг (эквивалент) бўлиши керак: $II (c+v+m)=I (v+m)+II (v+m)$. Бу иккала тенгламадан натижада $I (v+m) = Ic$ келиб чиқади, яъни I бўлинманинг соф маҳсулоти II бўлинмада йил давомида истеъмол қилинган капитални қоплаш учун зарур бўлган талаб миқдорига тенг бўлиши керак. Агар $I (v+m)>Ic$ бўлса, унда доимий капитални қоплашга бўлган инвестиция сарфлари амортизация ажратмалари миқдоридан ошиб кетади, яъни соф инвестиция ижобий бўлади. Лекин амортизация жамғармалари истеъмол қилинган капитални қоплашга ишлатилмаслиги, албатта, ишлаб чиқаришнинг пасайишини келтириб чиқаради. Келтирилган далиллар анча пухта макроиқтисодий ўзаро

боғлиқлик борлигини тасдиқлайди.

Кейин К.Маркс кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таҳлил қилади. Унинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш схемасини фан-тарихидаги иқтисодий ўсишнинг биринчи математик модели ҳисоблаш мумкин. Лекин унинг камчиликлари йўқ эмас. Хусусан, «кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш»нинг бир текисда ривожланиб боришининг шартларини аниқ кўрсатиб берилмаган. Бундан ташқари, у суръат ўзгармаган иқтисодий ўсишни таҳлил қилади, бундай вазиятда эса, ўсиш Q (маҳсулот миқдори) да ҳеч қандай ўзгариш бўлишини тақозо этмайди. К.Маркс кўрсатиб берган иқтисодий ўсишнинг зарур бўлган шартлари: I бўлинманинг миллий даромади ушбу бўлинмадаги ишчи ва тадбиркорларнинг эҳтиёжларини қондириш учун II бўлинмадан сотиб олинадиган истеъмол буюмларидан кўп бўлиши керак – миллий даромаднинг бир қисми ишлаб чиқаришни кенгайтиришга кетади, яъни $I(v+m) > IIc$. Шундай қилиб, I бўлинманинг маҳсулоти йил бошидаги ҳар иккала бўлинманинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган талабидан кўп бўлиши керак, яъни $I(c+v+m) > IIc + IIv$. Шунга мувофиқ, жамиятнинг барча миллий даромади истеъмолга сарфланмайди, яъни $I(v+m) + II(v+m) > II(c+v+m)$.

Такрор ишлаб чиқаришнинг бундай талқини айрим масалаларга ойдинлик киритишда қўлланиши мумкин. Лекин у шу қадар чекланишларга асосланганки, бу ундаги барча далилларни кучсизлантиради. Ёпиқ иқтисодиёт: барча маҳсулотлар «меъёрл баҳода» сотилади; ҳар иккала бўлинмада капитал айланиш тезлиги бир хил; фақат капиталистлар жамғаради; техника тараққиёти йўқ; реал иш ҳақи доимий; бир ишчига бўлган реал маҳсулот доимий ва бошқалар. Бундан ташқари, икки бўлинмадан иборат бўлган модель ўзгарувчан реал иқтисодиётни таҳлил қилишда ишончли восита ҳисобланмайди. Капитал буюмларни ҳам истеъмол буюмларини ҳам ишлаб чиқарувчи кўпчилик тармоқлар – масалан, тош кўмир қазиб олиш, транспорт, химия – у ёки бу категория тушунчасига тўлиқ кирмайди. Бунинг устига, бундай тармоқлар ичида капитал ва истеъмол буюмларини категорияларга бўлиш вақти-вақти билан талаб структурасидаги ўзгаришга қараб ўзгариб туради. Натижада кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг марксча шартлари деярли ўз кучини йўқотади. Шундай бўлсада, тенглама К.Маркс тизимида алоҳида ўрин тутаяди. У иқтисодий ўсиш бир текисда бориши мумкин эмаслиги, ишлаб чиқаришнинг даврий бўлиши тўғрисида фикр юритишга имкон беради.

Иқтисодий цикллار. К.Маркс тугалланган, яхлит иқтисодий цикллار назариясини яратган эмас. Унингча, инқирозлар – бу «капитализмнинг асосий зиддиятларининг» намоён бўлишидир. Хўжаликдаги анархия ишлаб чиқариш структураси билан истеъмол структураси доимо мос келмаслигини келтириб чиқаради. Ривожланишнинг циклли характерда бўлиши, ортиқча ишлаб чиқариш инқирозининг муқаррарлиги капиталистик иқтисодиётга хос хислатдир. Марксча иқтисодий цикллار назарияси унинг капитал жамғарилиши таҳлили асосида кўрилган. Циклли жараён, К.Маркс бўйича, юксалишдан бошланади. Юксалиш даврида меҳнатга бўлган талаб

(жамғариш сабабли) унинг таклифидан ошиб кетади; ишсизлик тугатилади ва ишчи кучининг нисбатан етишмаслиги иш ҳақининг ошишига олиб келади; натижада фойда камаяди ва жамғариш секинлашади. Капитал жамғарилиши меъёрининг пасайиши ялпи талабнинг камайишига ва шунга мувофиқ бозор конъюнктурасининг пасайишига олиб келади. Бундай инқирозли вазиятда капитал қиммати қадрсизланади, ишсизлик эса қайтадан кўпаяди ва у иш ҳақининг пасайишини келтириб чиқаради. Бу ҳол ишлаб чиқаришнинг фойдалилигини қайта тиклайди, жамғаришни қайтадан бошлаш учун шароит яратиб беради; инқироз бир вақтнинг ўзида ҳам бузади, ҳам тузатади. Инқирозлар «хамма вақт мавжуд зиддиятларнинг фақат вақтинча зўрма-зўраки ҳал қилинишидан, зўрма-зўраки портлашлардан иборат бўлиб, улар бузилган мувозанатни бир лаҳзада тиклайди». Инқироз цикли тугаллайди ва янги навбатдаги цикл бошланади. Бу цикл даври мобайнида инновация ва янги иш жойларини ташкил этиш билан бирга иқтисодиёт таркибини қайта қуриш, жамғариш жараёнида фойда меъёрининг пасайиш тенденцияси ва капитал қимматининг қадрсизланиши, ишсизлар армиясининг кўпайиши ва иш ҳақининг пасайиши қайтадан келиб чиққунча ва инқирозли вазият юзага келгунча давом этади.

К.Маркс Сэй қонунини танқид қилади. Бу қонунга мувофиқ товарлар таклифи автоматик тарзда ўзига талабни келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, товарларни сотишдан тушган даромад уларни сотиб олиш учун харажатга айланади. К.Маркс товарларни сотиш (Т-П) ва сотиб олиш (П-Т) актлари макон ва замонда мос тушмаслигини кўрсатиб берди (товар қиймати пулда сақланади). «Ҳеч ким зудлик билан сотиб олишга мажбур эмас, чунки унинг ўзи ниманидир сотган». Демак, ялпи харажатлар ялпи даромадлардан кам бўлганда ортиқча ишлаб чиқариш инқироzi мумкинлиги келиб чиқади, яъни циклли ривожланишга олиб келади.

К.Маркснинг кўрсатиб беришича, иқтисодий цикллarning моддий асоси капиталнинг вақти-вақти билан янгиланиб туриши зарурлиги ҳисобланади (ҳар 5-10 йилда). Бунда техника тараққиёти асосий капиталнинг маънавий эскириши натижасида янгиланиб туриш муддатини қисқартириши мумкин. Техник кашфиётлар ва инновациялар даврийлигининг хўжалик жараёнига бўлган таъсири таҳлили циклл назариясининг кейинги ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Иқтисодий детерминизм. К.Маркснинг иқтисодий назарияси унинг ижтимоий қарашлари билан, айниқса, ижтимоий ривожланиш концепцияси билан бевосита боғлиқ. Кейингисининг шаклланиши жараёнида у уч асосий илмий манбага: Смит-Рикардонинг инглиз классик сиёсий иқтисодига, Гегель-Фейрбахнинг немис классик фалсафасига ва француз утопик социализмига асосланади. Марксча ижтимоий ривожланиш схемасида марказий ўринда иқтисодий детерминизм («тарихни материалистик тушунчаси») туради. К.Маркс ижтимоий ривожланишга ва унинг тарихига татбиқ этилган детерминизмнинг асосий қоидаларини «Сиёсий иқтисод танқидига доир» асарида қуйидагича аниқ ва тўлиқ ифодалаб беради:

«Кишилар ўз ҳаётларида ижтимоий жихатдан ишлаб чиқаришда

муайян, зарур ўзларининг иродаларига боғлиқ бўлмаган муносабатларда ишлаб чиқариш муносабатларида бўладилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиётининг муайян босқичига мувофиқ келади. Бу ишлаб чиқариш муносабатларининг йиғиндиси жамиятнинг иқтисодий тузилмасини, реал базисини ташкил этади, юридик ва сиёсий устқурма шу реал базис устига қурилади ҳамда ижтимоий онгнинг муайян шакллари шу базисга мувофиқ келади. Моддий ҳаётни ишлаб чиқариш усули умуман ҳаётнинг ижтимоий, сиёсий ва руҳий жараёнларига сабабчи бўлади. Кишиларнинг онги уларнинг борлигини белгиламайди, балки аксинча уларнинг ижтимоий борлиғи уларнинг онгини белгилайди. Жамиятнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари ўз тараққиётининг маълум босқичида мавжуд ишлаб чиқариш муносабатларига ёки – бунинг юридик ифодасигина бўлган – мулкчилик муносабатларига зид бўлиб қолади; улар шу пайтгача мазкур муносабатлар бағрида ривожланиб келган эди. Бу муносабатлар ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиш шаклларида уларнинг кишанига айланади. Ана шу вақтда ижтимоий инқилоб даври бошланади. Иқтисодий асос ўзгариши билан бутун бир ғоят катта устқурмада ҳам озми-кўпми тезлик билан туб ўзгариш юз беради... Айрим одам ҳақида унинг ўзи тўғрисидаги фикрига қараб хулоса чиқариш мумкин бўлмагани сингари, бундай ўзгариш даври тўғрисида ҳам шу даврнинг онгига қараб ҳукм чиқариш мумкин эмас. Аксинча, бу онгнинг сабабини моддий ҳаёт зиддиятларидан, ижтимоий ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида бўладиган ихтилофлардан топмоқ керак... Буржуа ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг сўнгги антагонистик шакли ҳисобланади,... лекин буржуа жамиятнинг бағрида ривожланаётган ишлаб чиқарувчи кучлари шу билан бирга бу антагонизмни ечиш учун моддий шароит яратади».

Демак, К.Маркснинг назарий концепциясида ишлаб чиқариш шакли ўзининг махсус хусусиятига, ўзининг ички мантиғига эга. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан янги муносабатлар келиб чиқади. Ишлаб чиқариш муносабатлари йиғиндиси жамиятнинг моддий базисини ташкил этади, унга жамият устқурмаси: ҳуқуқ, идеология, сиёсат, дин ва бошқалар боғлиқ бўлади. Ҳуқуқ, сиёсат, дин базис томонидан бошқарилиб турилади. Ишлаб чиқариш омиллари йиғиндиси жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларини ташкил этади. Индустиал тизими ишлаб чиқарувчи кучларининг муҳим элементи деб К.Маркс ишлаб чиқариш воситаларини, энг аввало, меҳнат қуроллари, машина ва асбоб-ускуналарни ҳисоблаган. Жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиши (яъни ҳозирги замон тушунчасида иқтисодий ўсиш) ишлаб чиқариш муносабатларининг (ёки ижтимоий-иқтисодий тузумнинг) такомиллашувини тақозо этади. У, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишига фаол акс таъсир кўрсатади, иқтисодий ўсишига имкон бериши ёки тўсқинлик қилиши мумкин. Ижтимоий организмнинг икки томони ўртасидаги ўзаро алоқа жуда мураккаб, кўп қиррали ва зиддиятлидир. Иқтисодиёт ягона аниқловчи омил ҳисобланмайди.

Жамиятда амал қилувчи ижтимоий қонунлар ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги ҳамда идеологик ва сиёсий устқурма билан базис ўртасидаги мувофиқлик тамойилни ифодалаб беради. Бундай мувофиқлик тамойилнинг амал қилиши иқтисодий ўсишга олиб келади, ишлаб чиқариш муносабатларининг иқтисодий ўсишига тўсқинлик қилиши эса бундай тамойилнинг бузилганлигини билдиради. Шу боис, К.Маркс фикрича, улар ижтимоий тараққиёт диалектикасига мувофиқ ўз ўрнини бошқа прогрессив ишлаб чиқариш муносабатларига бўшатиб бериши керак.

Ижтимоий формациялар назарияси. К.Маркснинг асосий илмий ютуқларидан бири шундан иборатки, у ижтимоий-иқтисодий формациялар, уларни ташкил этувчи элементлар, формацияларнинг алмашув сабаблари тўғрисида таълимот яратди. У уч йирик (ижтимоий-иқтисодий формацияни) ижтимоий тараққиёт босқичини кўрсатиб берди.

1. Архаик (бирламчи) формация: синфий жамиятгача бўлган жамоа.

2. Иқтисодий (иккиламчи) формация: синфий жамият; хусусий мулкчиликка асосланган антик, феодал ва капиталистик ишлаб чиқариш усули.

3. Коммунистик формация: кишининг киши томонидан зулм ва эксплуатация қилиниши муаммосини ҳал қилувчи синфсиз жамият.

К.Маркс таълимотига кўра, бир формациядан иккинчисига ўтиш ижтимоий инқилоб орқали амалга ошади, яъни «капитализм қобиғи портлайди», эски ишлаб чиқариш муносабатлари емирилиб, ижтимоий тизимнинг янги иқтисодий базиси шаклланади.

Агар индустриал жамиятнинг дастлабки босқичларида капиталистик муносабатлар иқтисодий ўсишни рағбатлантирса, кейинчалик бу муносабатлар иқтисодий ўсишнинг «кишанига» айланади, замон талабига жавоб бера олмайди. Унинг назариясига кўра капитализм ҳалокатга юз тутди. Чунки у ўзининг ички зиддиятларини ечишга қодир эмас.

Унингча, капитализм ўрнига долзарб муаммоларни еча оладиган, саноат цивилизацияси ютуқларидан унумли фойдаланиш имконини берадиган янги, анча такомиллашган жамият келиши керак. К.Маркс ортиқча ишлаб чиқариш, ишсизлик ва камбағалликни стихияли бозор иқтисодиётининг муқаррар ҳамроҳи ҳисобланган бўлса, келажакда бўладиган анча такомиллашган иқтисодиёт эса, ижтимоийлик асосида ташкил этилган бўлиши, ягона режа бўйича ишлаши керак. Унинг тасдиқлашича, бундай жамиятда «олдиндан онгли тарзда тузилган режа бўйича ижтимоий ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун имкон туғилади».

Шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, капитализмнинг муқаррар ҳалокати тўғрисидаги К.Маркс далилларида асосий нарса жамиятдаги синфлар ўртасида даромадлар тақсимотининг бозор тамойили бузилганлигида эмас, балки бу тизимнинг тўла иш билан бандликни таъминлай олмаслиги, мустамлакадаги эксплуатацияга ва уришларга бўлган мойиллиги ҳисобланади. У, социализм ва коммунизмни ижтимоий жиҳатдан идеал ҳисоблади, уларни ноантагонистик коммунистик жамиятнинг фазалари

деб атади. К.Маркс назариясига биноан, коммунизм – ишлаб чиқариш воситалари бир бутун умумхалқ мулки ҳисобланган, жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий жиҳатдан батамом тенг бўлган синфсиз тузум.

Аммо К.Маркснинг синфсиз жамият идеаллари тантанасига бўлган қатъий ишончи, энг аввало, классик иқтисодий мактабнинг синфлар назариясига асосланади. У ўзини классикларнинг давомчиси ҳисоблаган ҳолда, ҳақиқатан ҳам, иқтисодий ўсиш муаммоси билан, хусусан, фаровонликнинг ва даромадларнинг ўсиши ҳамда даромадларнинг меҳнат, капитал ва ер эгалари ўртасида, яъни синфлар ўртасида тақсимланиш муаммоси билан шуғулланди. Лекин унинг синфлар назариясидаги марказий ғоя синфий кураш ҳисобланади. «Ҳозирга қадар ўтган ҳамма жамиятлар тарихи, – деб ёзади К.Маркс, – синфлар кураши тарихидир. Хур ва кул, патриций ва плебей, помещик ва крепостной, уста ва халфа, қисқаси, золим ва мазлум ўртасида доим антагонизм бўлиб келди; улар ҳар доим гоҳ яширин, гоҳ очик бир-бирига қарши кураш олиб борди. Бу кураш ҳар сафар бутун жамиятни инқилоб асосда бошқатдан қуриш билан ёхуд курашувчи синфларнинг умумий ҳалокати билан тугади». Марксча, ўзининг кучайиб бораётган зиддиятлари билан капиталистик жамият ҳам истисно ҳисобланмайди: турмуш даражаси муттасил пасайиб бораётган саноат ишчилари синфи капитализм «гўрковига» айланиб боради. К.Маркснинг башорати тўғри чиқмаганлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатди. Капитализм янги реал ҳаётга мослаша билди ва анча юқори иқтисодий ўсишни таъминлай олди.

Умумий хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ж.С.Милл ва К.Маркс ижоди У.Петтидан бошланган классик иқтисодий мактабнинг яқунланганлигини билдиради. Мазкур мактабнинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат:

1. Инсон фақат ўз фойдасига, ўз аҳволини яхшилашга интилувчи киши сифатида кўрилади.
2. Иқтисодий битимда иштирок этувчи барча томонлар қонун олдида ҳам, шунингдек, узоқни кўзлаб иш юритишда ҳам эркин ва баробар.
3. Ҳар бир иқтисодий субъект ҳар қандай бозордаги баҳо, фойда, иш ҳақи ва рента тўғрисида тўлиқ маълумотга эга.
4. Бозор ресурсларнинг тўла ҳаракатини таъминлайди: меҳнат ва капитал бир зумда керакли жойга оқиб ўтиши мумкин.
5. Иш ҳақи бўйича ишчилар сонининг эластиклиги бирдан кам эмас. Бошқача қилиб айтганда, иш ҳақининг ҳар қандай ошиши ишчи кучи сонининг кўпайишига олиб келади, иш ҳақининг ҳар қандай камайиши эса, ишчи кучи сонининг камайишига олиб келади.
6. Капиталистнинг бирдан бир мақсади капиталдан келадиган фойдани максималлаштириш ҳисобланади.
7. Меҳнат бозорида пулли иш ҳақи мутлақ мослашувчан бўлади (унинг миқдори фақат талаб ва таклиф нисбати билан аниқланади).
8. Бойликни кўпайтиришнинг асосий омили капитал жамғарилиши ҳисобланади.

9. Рақобат такомиллашган бўлиши, иқтисодиёт эса давлатнинг ҳаддан ташқари аралашувидан эркин бўлмоғи керак. Бундай шароитда «кўринмас қўл» ресурсларнинг оптимал тақсимланишини таъминлайди.

10. Капитализм ўрнига долзарб муаммоларни ечиб беришга, саноат цивилизацияси ютуқларини энг яхши шаклда реализация қилишга имон берувчи жамият келади.

Таянч иборалар: классик сиёсий иқтисод; табиий баҳо; бозор баҳоси; физиократизм; қиймат назарияси; соф маҳсулот; унумли, унумсиз синфлар; дастлабки аванслар; йиллик аванслар; сарфли қиймат назарияси; «кўринмас қўл»; иқтисодий либерализм; «қиёсий устунлик»; «Сэй қонуни»; ишлаб чиқаришнинг уч омили; фойдалилик; «арифметик прогрессия»; «геометрик прогрессия»; «қўшимча қиймат»; «нисбий қўшимча қиймат»; «абсолют қўшимча қиймат»; «зарурий иш вақти»; «қўшимча иш вақти»; капиталнинг узвий тузилиши; иқтисодий цикл; “қўшимча қиймат меъёри”; “фойда меъёри”; “ишлаб чиқариш баҳоси”.

Такрорлаш учун саволлар

1. Петтининг бойлик назариясининг ўзига хос хусусияти нимада?
2. Қийматнинг меҳнат назариясини қандай тушунаси?
3. У.Петти бўйича иш ҳақи даражаси нимага боғлиқ?
4. Физиократлар таълимотига қандай хусусиятлар хос?
5. Ф.Кенэнинг табиий тартиб концепциясининг моҳияти нимада?
6. Ф.Кенэнинг “соф маҳсулот” тўғрисидаги таълимотининг моҳиятини очиб беринг?
7. Синфлар, капитал, унумли меҳнат тўғрисидаги Ф.Кенэнинг назарий қарашларининг ўзига хослиги нимада?
8. Ф.Кенэнинг такрор ишлаб чиқариш назариясидаги ижобий ва салбий томонларини кўрсатиб беринг.
9. А.Тюргонинг қиймат назариясининг ўзига хос томони нимада?
10. Физиократизмнинг тарихий аҳамиятини қандай тушунаси?
11. А.Смитнинг “кўринмас қўл” концепциясининг моҳияти нима?
12. Сарфли қиймат назарияси тушунчасини гапириб беринг?
13. А.Смит ўзининг меҳнат тақсимоли назариясида қандай қоидаларни асослаб беради?
14. А.Смит жамиятни қандай синфларга ажратиб кўрсатиб беради ва у физиократларнинг синфлар тўғрисидаги назариясидан нимаси билан фарқ қилади?
15. А.Смитнинг унумли ва унумсиз меҳнат назариясига бўлган сизнинг муносабатингиз?
16. А.Смитнинг иш ҳақи, пул, капитал тўғрисидаги назарий қарашларини тавсифлаб беринг?
17. Д.Рикардонинг қиймат, капитал, ер рентаси, назарияларидаги мулоҳазаларига баҳо беринг.

18. “Қиёсий устунлик” назариясининг моҳияти нима?
19. “Сэй қонуни”нинг моҳияти ва асосий қоидалари нимада?
20. Ишлаб чиқаришнинг уч омилли назариясидаги асосий қоидаларни кўрсатиб беринг?
21. Ж.Б.Сэйнинг қиймат назарияси қийматнинг меҳнат назариясидан нима билан фарқ қилади?
22. Т.Мальтуснинг “Нуфус қонуни”да қандай ғоялар илгари сурилади?
23. Ж.С. Милл ишлаб чиқариш ва тақсимот қонунларини қандай тавсифлайди?
24. Ж.С. Миллнинг “Сиёсий иқтисод асослари ...”да кўзда тутилган асосий мақсад нима?
25. Ж.С. Миллда “унумли меҳнат”, “қиймат” категориялари қандай талқин қилинади?
26. Пул, кредит ва савдо инқирозларининг ўзаро боғлиқлиги нимада?
27. Ж.С. Милл қандай ислохотларни илгари сурган?
28. К.Маркснинг базис ва устқурма концепцияларини қандай тушунаси?
29. К.Маркс “қиймат”, “қўшимча қиймат” категорияларини қандай талқин этади?
30. К.Маркс бўйича қўшимча қиймат ишлаб чиқариш механизминини кўрсатиб беринг?
31. К.Маркс абсолют рента деганда нимани тушунади?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Козырев В.М. Адам Смит и неоклассицизм в современной экономической теории // Вестн. Моск. гос. акад. делового администрирования. Сер. Экономика. – 2010. – № 2. – С. 77-87.
2. Мегилл, А. Карл Маркс: бремя разума : науч. моногр. / А. Мегилл. – М. : Канон+, 2011. – 335 с.
3. Адам Смит и современная политическая экономия. Под ред. Н. Цаголова. -М.: Изд-во МГУ, 1979.
4. Буагильбер П. Рассуждения о природе богатства, денег и налогов. Ц Горький: ГГУ им. Н.И.Лобачевского, 1973.
5. Мальтус Т. Опыт закона о народонаселении. // Антология экономической классики. В 2х т. -М.: Эконов, 1993, Т.II.
6. Милль Дж.Ст. Основы политической экономии. В 3-х т. -М.: Прогресс, 1980-1981.
7. Петти У. Трактат о налогах и сборах. // Антология экономической классики. В 2-х т. -М.:Эконов, 1993, Т.I.
8. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. // Антология экономической классики. В 2-х т. -М.: Эконов, 1993, Т.II.

9. Тюрго А. Избранные экономические произведения. -М.: Соцэкгиз, 1961.

10. Сэй Ж. Б. Начальные основания политической экономии, или Дружеские беседы о производстве, разделении и потреблении богатства в обществе. -М., 1828.

11. Исламов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи. –Т.: “Ўзбекистон”, 2003.

12. Гловели Г.Д. История экономических учений. - М.: Юрайт, 2012.

752

с.

5-МАВЗУ. МАРЖИНАЛИЗМ ВА ЯНГИ КЛАССИК ВАЗИЯТ

1. Маржинализм ва меъёрли фойдалилик назарияси

XIX асрнинг 70-йилларига келиб классик сиёсий иқтисод ўрнига иқтисодий фанда янги субъектив йўналиш келиб чиқди. Иқтисодий фан тараққиётида катта ўзгариш юз берди. Ўша даврда иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишга янгича субъектив ёндашув асосини солган (бир-биридан мустақил ҳолда) уч иқтисодчининг асарлари бирданига вужудга келди. Улар инглиз **Стенли Жевонс (1835–1882)**, австриялик **Карл Менгер (1840–1921)**, асосан Швейцарияда яшаган француз **Леон Вальрас (1834–1910)**. Уларнинг таҳлили асосида неъматларни ишлаб чиқариш жараёни (таклиф) эмас, балки талабнинг шаклланиши, товар ва хизматларнинг фойдалилиги тадқиқоти ётади. Субъектив йўналиш вакилларининг тадқиқотидаги асосий дастак – бу меъёрли (marginal) таҳлил бўлиб, мазкур мактабнинг номи ҳам (маржинализм) шундан келиб чиққан. Ф.Визер, Е.Бем-Баверк, А.Маршалл, К.Викселль ва кўплаб бошқа атоқли иқтисодчилар маржинализм методологиясидан фойдаланадилар ва уни ривожлантирадилар. Меъёрли таҳлил ханузгача иқтисодий фанда кенг қўлланиб келинмоқда.

Методология. Маржинализм назариясига иқтисодий жараёнларни субъектив – психологик метод асосида таҳлил қилиш хосдир. Иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар кишиларнинг психологияси, субъектив талқинга асосланиб тушунтирилиб берилади. Масалан, классиклар бўйича, товар қиймати кишиларнинг онги ва хоҳишига боғлиқ бўлмаган объектив миқдор ҳисобланса, маржиналистлар бўйича, қиймат субъектив талқин, истак, ҳиссиёт билан аниқланади. Маржинализмнинг асосий категориялари: меъёрли фойдалилик, меъёрли унумдорлик, меъёрли харажатлар ва бошқалар. Бу назария ишлаб чиқариш харажатларини, талаб, таклиф, нарх ва бошқаларни субъектив баҳо бериш асосида тушунтиради.

Бозор ҳўжалигида ишлаб чиқарувчи товар ишлаб чиқаришда турли ресурслардан ҳар бирининг меъёрли фойдалилигига баҳо берган ҳолда энг кераклисини танлайди. Истеъмолчи ўзининг чек-ланган даромадларини эҳтиёжларни кўпроқ қондирадиган қилиб товарларни сотиб олишга тақсимлайди. Демак, маржинализм назарияси марказида ўз фойдасини максималлаштиришга интилувчи фирма (ишлаб чиқарувчи) ва харид қилинган неъматлардан максимал фойдалилик олишга интилувчи алоҳида истеъмолчи туради.

Меъёрли фойдалилик назарияси ва буюмнинг субъектив қиммати. Асосий эътибор ишлаб чиқариш ва таклифни ўрганишга қаратилган классик иқтисодий назариядан фарқли ўлароқ, маржиналистлар, энг аввало, истеъмол ва талабни таҳлил қилдилар. Шу боис, улар иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишни кишиларнинг эҳтиёжини ўрганишдан, буюмнинг фойдалилик мезонини қидиришдан бошладилар. Буюмнинг қимматини аниқлашда маржиналистлар классикларга нисбатан бутунлай бошқача ёндашдилар. Агар классиклар товар қийматини (қимматини) уни ишлаб чиқаришга кетган

ҳаражатлар билан аниқлаган бўлсалар, маржиналистлар товар қиммати асосида икки омил – фойдалилик ва буюмларнинг камёблиги ётади деб ҳисобладилар. Бу билан А.Смитнинг буюмнинг қийматини (қимматини) фойдалилик билан аниқлаш мумкин эмас, негаки ҳаётда энг фойдали бўлган ҳаво ва сувнинг қиймати йўқ, деган «Смитча зиддият»га барҳам берилди. «Ҳеч бир нарса сувдан кўра фойдали эмас, – деб ёзади А.Смит, – лекин унга у – бу нарсани сотиб олиш амри маҳол... Бриллиант эса, аксинча, уни бевосита фойдаланиш нуқтаи назардан ниҳоятда қиммати кам, аммо унга жуда катта миқдордаги бошқа товарларни олиш мумкин». Маржиналистларнинг айтишича, ҳақиқатан ҳам, ҳаво ёки сувнинг умумий фойдалилиги бриллиантнинг умумий фойдалилигидан тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада кўп. Лекин ҳаво ва сувга қараганда қимматли тошлар анча камёб. Шунинг учун унинг қиммати анча юқори. «Қиммат, – деб ёзади Е.БемБаверк, нарсаларнинг айнан чекланган миқдорда бўлишини тақозо этади, қимматнинг йўқлиги эса, уларнинг мўл-кўллигини тақозо этади». Қиммат эса буюмнинг умумий фойдалилиги билан эмас, балки «охирги бирлик» фойдалилиги билан аниқланади.

Фойдалиликка асосланган бу назариянинг бошланғич нуқтаси – эҳтиёжларнинг тўйиниш қонуни (Госсеннинг биринчи қонуни)ни билдиради: инсон эҳтиёжининг тўйиниш даражаси ошиб бориши билан истеъмолдан бўлган қониқиш пасайиб боради ёки истеъмол қилинадиган товар миқдори кўпайиб бориши билан унинг фойдалилиги камайиб боради. Шунга мувофиқ истеъмол қилинадиган мазкур буюмнинг охирги қисмининг истеъмол учун бўлган фойдалилиги бошқа қисмларига насбатан анча паст. Буюмнинг охирги қисмининг фойдалилиги – бу *меъёрли* фойдалиликдир. Айнан у, маржиналистларнинг фикрига кўра, товар қиймати шаклланишининг асосини ташкил этувчи ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар хатти-ҳаракатини тартибга солиб турувчи куч ҳисобланади. Е.БемБаверкнинг ёзишича: «Меъёрли фойдалилик ғояси – бу иқтисодий ҳаётнинг энг мураккаб кўринишларини ечишга калит ва илмнинг энг чигал муаммоларини ҳал этишга имкон берувчи формула – «Очил дастурхондир».

Меъёрли фойдалилик назариясига биноан товарлар нархи асосида меҳнат сарфлари билан аниқланадиган қиймат эмас, балки ушбу буюмнинг фойдалилиги ётади. Меъёрли фойдалилик назарияси тарафдорлари товарда мужассамлашган меҳнат натижаси сифатидаги қийматга фойдалилик категориясини, одамнинг нарсага бўлган муносабатини ифодаловчи субъектив баҳолашни қарши қўяди.

Қийматнинг меҳнат назариясида меҳнат сарфларининг бевосита ўлчови иш вақти ҳисобланади. Товар қиймати индивидуал иш вақти билан эмас, балки ижтимоий зарурий аталмиш иш вақти билан ўлчанади. Ижтимоий зарурий иш вақти меъёрли ишлаб чиқариш шароитда, ўртача маҳорат ва меҳнат интенсивлигида муайян истеъмол қийматни ишлаб чиқаришга кетган вақт билан ифодаланади.

Қийматнинг меҳнат назариясига мувофиқ, фақат бозорда, айирбошлаш жараёнида ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари даражаси рўёбга чиқади.

Фақат бозорда қиймат алмашув қиймат шаклида намоён бўлади. Оддий қилиб айтганда, қиймат ишлаб чиқаришда яратилади, бозорда эса намоён бўлади. Мана шу ерда меъёрли фойдалилик назариячилари эътироз билдирадилар. Унинг маъноси нимадан иборат? Агар товар бозорда харид қилинган бўлса, бу жараён ўша товарни ишлаб чиқаришга кимдир сарфлаган ижтимоий зарурий меҳнат харажатларини баҳолаш учун амалга оширилмайди, балки бу товар харидор учун муайян фойдали самарага эга бўлганлиги учун, харидор бу товарнинг қадрқимматини билганлиги учун амалга оширилади. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида «қиймат» сўзи немисчадан айнан «*қиммат*» деб таржима қилиниши ҳам бежиз эмас эди. Қиммат – бу кўп жиҳатидан субъектив категория. Шунга мувофиқ, австрия мактаби таълимотига кўра, қиймат (қиммат) ҳеч қачон буюмга хос бўлган объектив хусусият бўлиши мумкин эмас. Фақат харидор кўз ўнгида қимматли бўлган нарсаларгина қимматга эга. Харидорнинг субъектив баҳоси яратилган буюмга қиймат хоссасини беради. Демак, қиймат фақат бозорда юзага келади, ундан ташқарида амал қилмайди.

Одамлар томонидан турли моддий ва маънавий бойлик ва хизматларнинг қимматига баҳо берилиши, бу уларни ишлаб чиқаришга ижтимоий зарурий меҳнат сарфлангани учун эмас, балки бу буюмларнинг фойдалиликка эга бўлгани сабабидандир. Одамлар фойдалиликка эҳтиёж сезганлиги учун ҳам у ёки бу товарни ишалаб чиқаришга меҳнат сарфларини амалга оширадилар. У ёки бу меҳнат сарфларининг ижтимоий зарурийлигини ким ёки нима аниқлаб беради. Оддий қилиб бозор десак – бу тўғри, лекин у жуда умумий тушунча, шунинг учун етарли эмас. Меъёрли фойдалилик назарияси тарафдорлари фикри бўйича, фақат товарнинг фойдалилиги меҳнат сарфларига ижтимоий зарурийлик характери бериши мумкин. Меъёрли фойдалилик назарияси намояндалари, қимматни фойдалиликдан келтириб чиқарар экан, фойдалиликни икки турга бўлиб кўрсатишни зарур деб ҳисоблайдилар.

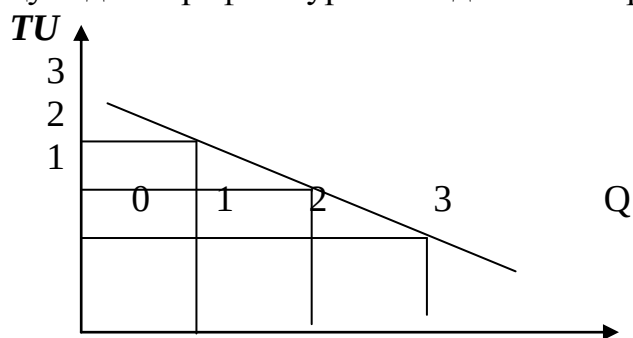
Биринчиси товарларнинг (дон, олмос, нефть) ўз хусусиятига кўра – умумий фойдалилиги. Иккинчиси истеъмолчи эҳтиёж сезадиган товарнинг конкрет фойдалилиги. Конкрет фойдалилик доимо бир хил бўлавермайди, у ҳар хил баҳоланади. Бу ердаги фарқ унга бўлган ёндашувда. Агар у ёки бу буюмларни эркин ва хоҳлаганча олиш мумкин бўлса, унда уларнинг фойдалилиги, чекланган миқдордаги бундай буюмларнинг фойдалилигичалик баҳоланмайди («Смитча зиддият»ни яна бир бор эсланг).

Буюмнинг умумий (ялпи) фойдалилиги билан конкрет (меъёрли) фойдалилиги ўртасидаги фарқ истеъмолчилар хаттиҳаракатини таҳлил қилиш учун зарур.

Меъёрли фойдалилик муаммосини тушуниш учун маржиналистлар кўрсатиб берган ўрмонда яшовчи қариядарвиш қўлидаги беш қоп донни мисол қилиб оламиз. Қария учун уларнинг аҳамияти қандай? Биринчи қопдаги дон очдан ўлмаслик учун керак, иккинчиси озиқ-овқат сифатини яхшилаш учун ишлатилади, учинчиси - уй паррандаларини боқиш учун, тўртинчиси - пиво тайёрлаш учун, бешинчиси эса вақтхушлик (тўти

қушларга овқат бериш) учун ишлатилади. Барча қоплар бир хил қимматга эга. Аммо лекин уларни қария учун фойдалилиги пасайиб бориш тартибида жойлаштирсак, унда биринчи қопдаги буғдой энг юқори қимматга эга: у қариянинг ҳаёт кечириши учун зарур. Қария учун охирги, тўтиқушларни боқиш учун мўлжалланган қоп энг кам қимматга эга. Агар унга айирбошлаш таклиф қилинса (айтайлик, бир қоп дон болтага) у айнан шу бешинчи қопнинг фойдалилигига қараб иш тутати.

Шундай қилиб, истеъмол қилинадиган товар (дон) нинг миқдори кўпайиб бориши билан унинг охирги, меъёрли фойдалилиги пасайиб боради (меъёрли фойдалиликнинг пасайиш қонуни). Мазкур товар миқдорининг кўпайиб бориши билан меъёрли фойдалиликнинг (TU) пасайиб боришини қуйидаги график кўринишида акс эттириш мумкин (1-расм).

1-расм

Демак, хулоса қилиш мумкинки, меъёрли фойдалилик миқдори мазкур товар миқдорига ва унга бўлган истеъмол даражасига боғлиқ. Ҳар бир алоҳида буюм (товар)нинг меъёрли фойдалилиги конкрет ва шу билан бирга субъективдир. Биринчи кўзадаги сувнинг фойдалилиги жуда юқори: агар чанқовни қондиришга бошқа биронта кўзада сув бўлмаса. Бешинчи ёки олтинчи кўзадаги сувнинг фойдалилиги анча кам: у гулларга сув қуйиш ёки пол ювишга ишлатилади. Ўнинчи кўзага келсак, у умуман ортиқча бўлиши мумкин. Уй жавонида унинг эгасига, мисол учун, етти жуфт этик етарли; қолганлари жавонда фақат жойни банд қилади ва уларни кийиб улгурмасданок модадан чиқиб қолиши мумкин.

Фойдалиликнинг пасайиб бориши буюмнинг ҳақиқий қиммати нима билан (унинг энг кўп, ўртача ёки энг кам фойдалилиги билан) аниқланишини тушунишда ёрдам беради. Австрия мактаби вакиллари назариясига кўра, конкрет қиммат энг кам ёки меъёрли фойдалилик билан аниқланади.

Харидор ўзи учун ягона бўлган, бир жуфт этик учун еттинчи этикка қараганда кўп ҳақ тўлашга тайёр. Унга биринчи жуфт этикка қараганда, еттинчисининг фойдаси анча кам. Демак, фойдалиликка субъектив баҳо берилади, товар миқдори кўпайиб борган сари фойдалилик пасайиб боради ва бу миқдорнинг камайиб бориши билан фойдалилик ошиб боради. Бозорнинг товарлар билан тўйиниш даражасини ўрганаётган ишлаб чиқарувчи ҳам ушбу хусусиятни ҳисобга олган ҳолда иш юритади.

2. Буюмни тақсимлаш, айирбошлаш ва буюмнинг ижтимоий меъёрли фойдалилиги

Хар хил эҳтиёжларни қондириш учун буюмлар қандай тақсимланиши керак? Фараз қилайлик, битта Z буюмнинг ўзи учта – A , B ва C эҳтиёжларни қондириши мумкин. Бу ерда A анча муҳим эҳтиёж, C эса унчалик аҳамиятли бўлмаган эҳтиёж. Демак, эҳтиёжларнинг ҳар бирини қондириш учун Z буюми бирлигининг меъёрли фойдалиликлари ҳар хил (мазкур схема «Менгер жадвали» дейилади, 1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

A	B	C
4		
3	3	
2	2	2
1	1	1

Фақат битта Z буюм бирлигига эга бўлгач, одам уни A эҳтиёжни қондириш учун фойдаланади, негаки бу вазиятда унинг меъёрли фойдалилиги энг юқори – 4 шартли бирликка тенг. Агар кишида 6 та буюм бирлиги бўлса, унда уларнинг учтасини у A эҳтиёжни қондиришга ишлатади, иккитасини – B эҳтиёжга, биттасини эса – C эҳтиёжга ишлатади. Бунда эҳтиёжларнинг умумий қониқиши 16 шартли бирликка тенг (барча меъёрли фойдалиликларнинг йиғиндиси). Бу ерда шу нарсани билиш қийин эмаски, буюмларнинг бошқача тақсимланиши инсон учун анча кам қимматли бўларди. Шундай қилиб, қандайдир бир буюм бирликлари ҳар хил эҳтиёжлар ўртасида рационал тақсимланганда меъёрли фойдалиликлар бараварлашади:

$$MU_a = MU_b = MU_c$$

Бозорда товарларни харид қилишда умумий фойдалиликни максималлаштириш учун уларнинг нархини ҳам ҳисобга олиш керак. Бунда харидор қиммат товар ўрнига арзонроқ товарлардан кўпроқ сотиб олиши ва бу билан у харид қилинган товарларнинг ҳар бирига сарфланган ҳар бир пул бирлигидан бир хил қониқиш ҳосил қилиши мумкин. Госсеннинг иккинчи қонуни меъёрли фойдалиликларнинг бараварлашувини ифодалайди, яъни бу қонунга мувофиқ бир пул бирлигига олинган ҳар бир товарнинг меъёрли фойдалиликлари тенглиги амал қилиши керак. Бошқача айтганда, гўшт ёки балиқ сотиб олишга сарфланган ҳар бир охирги пул бирлиги, ўз фойдалилиги бўйича, макарон ёки картошка сотиб олишга сарфланган охирги пул бирлигига тенг бўлиши керак.

Истеъмол мувозанатининг бундай шартини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} = \dots = \frac{MU_n}{P_n},$$

бу ерда: MU – айрим товарларнинг меъёрли фойдалилиги;

P – уларнинг нархи.

Шундай қилиб, турли товарларнинг меъёрли фойдалиликлари тенглашади. Агар 1 кг апельсин 100 сўм, 1 кг ананас эса 300 сўм турса, унда ананаснинг фойдалилиги апельсиннинг уч карра кўпайтирилган фойдалилигига тенг. Шундай таққослашга мувофиқ бозорда алоҳида товарларнинг нархлари ўрнатилади, нисбатлар шаклланади, нисбий нархлар ташкил топади. Натижада пул бирлигига олинадиган ҳар бир товарларнинг меъёрли фойдалиликлари тенглиги келиб чиқади.

Ижтимоий меъёрли фойдалилик. Бозорда ҳар бир субъект ўзига керагидан ортиқча товарларини (субъект учун меъёрли фойдалилиги нисбатан катта бўлмаган) сотиш ва ўзи эҳтиёж сезган товарни (унинг меъёрли фойдалилигига нисбатан юқори) сотиб олиш юзасидан иш юритади. Кишиларнинг манфаатлари тўқнашади ва истеъмолчилар билан сотувчиларнинг субъектив баҳолаши ягона ижтимоий қийматни келтириб чиқаради. Агар бозорда фақат битта сотувчи (унинг учун сотилаётган товарнинг меъёрли фойдалилиги, масалан, 100 пул бирлигига тенг) ва битта (300 пул бирлигига тенг) харидор бўлса, унда нарх 100 дан 300 гача бўлган чегарада тебраниб туради. Лекин бозор иштирокчилари қанча кўп бўлса, бозор қиймати чегараси имкониятлари шунча кам бўлади (Эджуорт теоремасига мувофиқ).

Е.Бем-Баверк ўнта харидор ва саккизта сотувчи қатнашадиган от бозорини мисол қилиб келтиради. Ҳар бир харидор ўзининг юқори нарх чегарасига эга («ундан қимматига олмайман»), ҳар бир сотувчи эса қуйи нарх чегарасига («ундан камига сотмайман»). 2-жадвалга қаранг. Бир от учун белгиланган нарх 120 пул бирлик бўлганда бозорда 10та харидор ва 2 тагина сотувчи қолади. Бунда талаб таклифдан ошиб кетади ва нарх, албатта, кўтарилади (харидорлар ўртасида рақобат натижасида).

Харидорлар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Қиммат бўлмасин (пул бирлигидан)	300	280	260	240	220	210	200	180	170	150
Сотувчилар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Арзон бўлмасин (пул бирлигидан)	100	110	150	170	200	215	250	260		

Агар нарх, масалан, 250 пул бирлиги даражасида ўрнатилса, унда бозорда 7 та сотувчи ва 3 тагина харидор қолади. Таклиф талабдан ошиб кетади. Энди сотувчилар ўртасида рақобат келиб чиқади, улар нархни пасайтира

бошлайдилар. Нарх 215 пул бирлигидан сал пастга тушиши биланок, бу ерда сотувчилар билан харидорлар сони тенглашади (олтитага олтита).

Шундай қилиб, бундай бозорда бир отнинг нархи 210 ва 215 пул бирлиги ўртасида ўрнатилади. Ана шу нарх, фараз қилайлик, 212,5 пул бирлиги, мазкур бозордаги пул бирлигига нисбатан отнинг меъёрли фойдалилигини ифодалаб беради: бу нархдан камига ҳеч ким сотмайди, бу нархдан юқорисига ҳеч ким олмайди. Ана шу ижтимоий меъёрли фойдалиликдир.

3. А.Маршалл ва янги классик вазият

Маржиналистлар, давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслик қоидаси бош мезон ҳисобланган иқтисодий фанда янги классик йўналишнинг бошланишига асос солдилар. Янги классикларнинг тасдиқлашича, бозор механизми хўжалик жараёнларини ўзи тартиблашга, ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасида мувозанат ўрнатишга қодир, эркин бозорнинг ўзаро таъсири асосида шаклланадиган муносабатларга давлатнинг аралашуви эса, мувозанатнинг бузилишига, иқтисодий самарадорликнинг пасайишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун янги классик йўналиш вакиллари хусусий тадбиркорлик ва бозор имкониятларидан тўла фойдаланиш учун курашдилар. А.Смит анъаналарини давом эттирган ҳолда, янги классиклар универсал иқтисодий қонуниятларни келтириб чиқаришга ҳаракат қилдилар. Улар маржинализм методологиясига суянган ҳолда, иқтисодий фаннинг асосий бўлимларини ўз ичига олувчи бир бутун назарий тизим яратдилар. Хусусан, фирма даромадларни тақсимлаш, бозор мувозанати назариялари анча такомиллаштирилди, истеъмол танлови, умумий (барча бозорлар учун) мувозанат назариялари яратилди. Ўша даврдаги янги классикларнинг илмий қарашлари унинг атоқли вакилларида бири, Кембриж мактабининг раҳнамоси **Альфред Маршаллнинг (1842–1924) «Экономикс принциплари» (1890)** китобида анча тизимлаштирилган кўринишда ифодаланган. Мазкур асар биринчи катта дарслик вазифасини ўтаган. Унда талаб ва таклиф тўғрисидаги концепциялар бирлаштирилган ва айрим бозорларни ўрганиш учун математик дастаклар кенг қўлланилган. А.Маршалл ва унинг ҳамфикрлари хизмати туфайли янги классик назария XX асрнинг 30 - йилларигача иқтисодий фанда етакчи ўринни эгаллаб келди.

А.Маршалл маржинализм ғояларини мустақил (Жевонсга боғлиқ бўлмаган ҳолда) ва ўзига хос услубда ривожлантирди. Классик мактаб (Смит, Рикардо, Милл) ва маржинализм (Менгердан Вальрасгача) ютуқларини бирлаштирувчи назарий тизим яратди.

Қиймат (қиммат) ва нархнинг шаклланиши назарияси. Иқтисодий фикрлар тарихида энг қийин ва мураккаб муаммолардан бири – қиймат муаммоси ҳисобланади. А.Маршаллнинг асари вужудга келгунга қадар товар қиймати муаммосига бўлган икки хил ёндашув мавжуд бўлган: қиймат ё ишлаб чиқариш харажатлари билан, ёки товарнинг фойдалилиги ва ноёблиги билан аниқланган. Биринчи ёндашувга мувофиқ, бойликнинг ўсиши ё

ресурслар (меҳнат, капитал ва ер)нинг унумдорлиги натижаси ёки ишлаб чиқариш омиллари эгаларининг келгусида даромадларни кўпайтириш мақсадида бугунги неъматлардан воз кечиши оқибатидир. Иккинчи ёндашувга (меъёрли фойдалилик назарияси) кўра, қийматнинг асосида бозор қатнашчилари томонидан буюмнинг фойдалилигига берилган субъектив баҳо ётади. Бу борада турли ёндашув вакиллари ўртасидаги баҳслар кўпинча абстракт, беҳуда, самарасиз бўлган.

Кўпчилик мутахассисларнинг фикрига кўра, А.Маршалл бу баҳсларга нукта қўйди ва замонавий микроиқтисодий таҳлил асосини яратди (иқтисодий фикрлар тарихи бўйича баъзи китобларда эса, хатто фандаги «*маршалл инқилоби*» тўғрисида ҳам гап юритилади). Унинг хизмати шундан иборатки, у қийматнинг биринчи (асосий) сабабини қидиришни таҳлил қилишдан талаб ва таклифнинг шаклланиш ва ўзаро таъсир кўрсатиш қонуниятларини ўрганишни таҳлил қилишга ўтишнинг зарурлигини асослаб берди. Бошқача сўз билан айтганда, А.Маршалл қиймат назариясини баҳо назарияси (ёки бозор мувозанати назарияси)га турлантирди.

А.Маршалл маржиналистлар ютуғига юқори баҳо берган ҳолда, уларнинг классик мактабни ва Д.Рикардонинг харажатлар назариясини бир томонлама танқид қилганини кўрсатиб ўтди. Маржиналистлар қийматни ишлаб чиқариш харажатлари билан боғлаб тушунтиришни рад этгач, товар қийматининг (қиммат) асосини унинг фойдалилиги ташкил этади деб, мазкур муаммога бир томонлама ёндашдилар (улар қимматни фақат меъёрли фойдалилик билан тушунтирдилар). А.Маршалл меъёрли фойдалилик назариясини талаб ва таклиф назарияси билан ва ишлаб чиқариш харажатлари назарияси билан бирлаштирди. А.Маршаллнинг тасдиқлашича, ишлаб чиқариш харажатлари тамойиллари ва меъёрли фойдалилик – талаб ва таклиф қонунининг таркибий қисмларидир. Уларнинг ҳар қайсисини «қайчининг тиғларидан бирига қиёслаш мумкин. Агар бир тиғ қўзғалмас бўлиб ва қирқиш иккинчисининг ҳаракати туфайли амалга оширилаётган бўлса, биз бепарволик билан лўнда қилиб, иккинчиси қирқаяпти деб айтишимиз мумкин...». Маржиналистларнинг хатоси талаб ва таклиф симметриясига етарлича баҳо бермасликдан иборат, ютуғи эса уларгача четда қолиб кетган талаб муаммосига эътиборни қаратганлигидадир.

Ўз моҳиятига кўра, А.Маршалл бўйича, реал қиймат – бу талаб ва таклиф таъсирида шаклланадиган мувозанат баҳо. Бунда талаб ҳам, таклиф ҳам тенг ҳуқуқли омил сифатида амал қилади. А.Маршалл ё таклифни (классик назария), ёки талабни (меъёрли фойдалилик назарияси) ҳал қилувчи омил сифатида кўрсатишга бўлган уринишларнинг ҳар иккаласи нотўғри эканлиги кўрсатиб берди. Шу асосида А.Маршалл олдинги қиймат назарияларидан энг муҳим қоида ва концепцияларни олиб бир бутун тамойилга бирлаштирди. Масалан, сарфли қиймат назарияси бозор таклифининг шаклланиш қонуниятларини тушунтириб бериш учун фойдаланилди, меъёрли фойдалилик назарияси эса бозор талабининг шаклланиш қонуниятларини тушунтириб бериш учун ишлатилди.

А.Маршалл товар қиймати (баҳоси)ни аниқлашда меъёрли фойдалилик ва ишлаб чиқариш харажатларини синтезлаштирди. А.Маршалл бўйича, товар қиймати (баҳоси) икки омил: фойдалилик ва ишлаб чиқариш харажатлари билан аниқланади.

4. Талаб ва таклиф мувозанати ва вақт омили

А. Маршалл талаб ва таклиф қонунини ва шунга мувофиқ баҳони таҳлил қилишга алоҳида эътиборни қаратди. У таҳлилни талабдан бошлади: «Сотилиши кўзда тутилган товар миқдори қанча кўп бўлса, унга қўйиладиган баҳо шунча паст бўлиши керак, негаки у ўз харидорларини топа олсин... Баҳо пасайганда талаб қилинадиган товарлар миқдори кўпаяди, баҳо ошганда эса – камаяди. Бунда баҳонинг пасайиши билан талабнинг ошиши ўртасида қатъий ўрнатилган бир хил нисбат бўлмайди».

Ўз моҳиятига кўра А.Маршалл меъёрли фойдалиликлар тенглиги қонунига асосланган ҳолда, фойдалилик функциясида талаб эгри чизигини келтириб чиқарган биринчи иқтисодчи ҳисобланади. У қуйидаги кўринишда акс эттирилади:

$$MU_x/P_x = MU_y/P_y = \dots MU_e,$$

бунда MU_x – x товарнинг меъёрли фойдалилиги, P_x – ўша товарнинг баҳоси, MU_e – пулнинг меъёрли фойдалилиги. Бу қонунни уч хил эквивалентли шаклда ифодалаш мумкин. Истеъмолчи ўз эҳтиёжини қондиришни максималлаштиради, агар у 1) харид қилинган барча товарларнинг меъёрли фойдалиликларини тенглаштира; 2) истеъмол қилинадиган ҳар бир жуфт товарнинг меъёрли фойдалиликлари нисбатини ва баҳолар нисбатини тенглаштира; 3) муайян бозор нархида сотиб олинган ҳар бир товарни пул қийматининг меъёрий фойдалилигини тенглаштира.

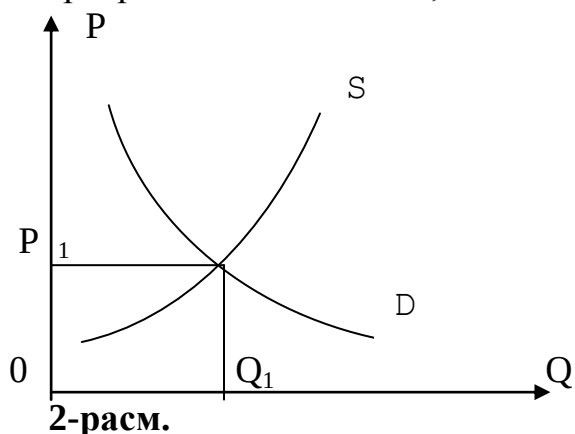
Истеъмолчи мувозанатга эришди, P_x баҳоси эса пасаймоқда, деб фараз қилайлик. Унда $MU_x > P_x MU_e$ ва мувозанатни қайтадан тиклаш учун, MU_x миқдорини камайтириш мақсадида x товарни кўпроқ сотиб олиш керак бўлади. Ҳақиқатан ҳам, товарнинг баҳоси пасайса, истеъмолчи уни сотиб олишни кўпайтиради, негаки бундай товарнинг баҳоси пасайганда истеъмолчи бир сўмга ҳар қандай бошқа товарга қараганда ушбу x товардан кўпроқ фойдалилик олади. x товарнинг хариди кўпайган сари меъёрли фойдалиликнинг пасайиши MU_x пасайишини кафолатлайди. Демак, истеъмолчи ўзининг чекланган даромадлари ва жорий нарх доирасида ўз эҳтиёжини доимо максимал даражада қондиришга интилан шароитда талаб эгри чизигининг тескари нишаблиги келиб чиқади.

Бу далил – исботлар шу нарсани кўзда тутадик, x товарнинг нархи пасайиши натижасида индивиднинг даромади кўпаймайди, бунинг натижасида MU_x нинг миқдори уйғунлашиш жараёни давомида доимийлиги сақланиб қолади. Лекин индивид ўзининг барча харажатларининг меъёрли

фойдалилигини яна тенглаштириши биланок, унинг реал даромади ошади. Бу сақланаётган пул маблағларининг меъёрли фойдалилигини пасайтиради ва шу билан барча товарларнинг, жумладан x товарнинг ҳам харидининг кўпайишга олиб келади. Бунда даромад самараси ижобий ҳисобланади ва биз x га тескари нишабли талаб эгри чизиғига ва даромадга боғлиқ бўлган ижобий талабга эга бўламиз.

Бундан ташқари, бу ерда фойдалилик функцияларининг аддитивлиги¹ тақозо этилади: индивид сотиб олаётган ҳар бир товарнинг фойдалилиги бошқа товарларнинг фойдалилигига боғлиқ бўлмайди. Ҳақиқатда эса уларнинг ўртасида боғлиқлик амал қилиши мумкин, бундай боғлиқлик натижасида U – миқдори кўпайганда MU_x кўпаяди ёки камаяди. Бу таҳлилни яна ҳам мураккаблаштиради.

Агар юқорида айтилганларни график кўринишида ифодаласак, унда координатларда (баҳо, товар миқдори) Маршалл «крести» келиб чиқади: пастга йўналтирилган D талаб эгри чизиғи билан юқorigа йўналтирилган S таклиф эгри чизиғининг кесишиши (2-расм). D эгри чизиғи истеъмолчи учун мазкур товарнинг меъёрли фойдалилигининг пасайиш қонунини ифодаласа, S эгри чизиғи меъёрли харажатларнинг ошиб боришини ифодалайди. Уларнинг кесишган нуқтаси мувозанат баҳони билдиради ва ушбу баҳо харидорлар сотиб олишни, сотувчилар эса сотишни хоҳлайдиган товар миқдорини аниқлаб беради. Бу икки миқдор фақат мувозанат баҳо пайтида бир бирига тўғри келади. Агар таклиф баҳоси талаб баҳоси билан тенглашса, мувозанат баҳо вужудга келади. Расмдаги P_1 – мувозанат баҳо. Ушбу баҳода сотувчилар бир хил Q_1 миқдордаги товарни сотишни хоҳлайдилар, харидорлар эса сотиб олишни;

Агар баҳо мувозанат баҳодан юқори бўлса, сотувчилар кўп миқдорда товар сотишга тайёр, лекин харидорлар шунча миқдорда товар сотиб олмайдилар ва натижада баҳо пасаяди. Агар баҳо мувозанат баҳодан паст бўлса, унда харидорлар сотиб олишни хоҳлайдиган ҳажмдаги товарни сотиш сотувчилар учун фойдаси йўқ ва натижада баҳо пасаяди. Бу жараён сотиш баҳоси мувозанат баҳога тенг бўлганда тугалланади. Аввал кўриб

¹ Аддитивлик (лат), объектнинг миқдор хоссаси: уни қандай бўлишдан қатъий назар, бир неча бўлақларга бўлганда, шу бўлақлар қийматлари йиғиндисига тенг бўлади. Масалан, A нинг ҳажми унинг бўлақлари ҳажмларининг йиғиндисига тенг.

чиққанимиздек, бозор қиймати меъёрли фойдалилик ва меъёрли харажатлар билан аниқланади.

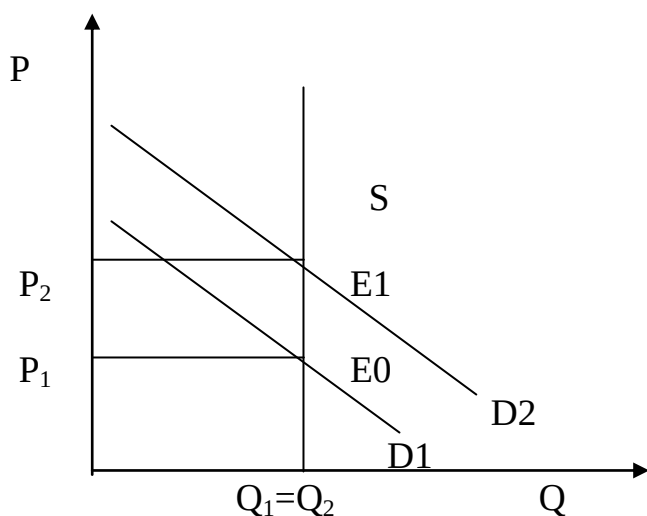
Демак, Д талаб эгри чизиғи тескари нишабликка эга, негаки баҳо ошиб бориши билан, одатда, товарга бўлган талаб камаяди. Лекин қандай даражада камаяди? А.Маршалл бу саволга жавоб бериш учун баҳо бўйича талаб эластикаси тушунчасини киритади. Баҳо бўйича талаб эластикаси (ТЭ) баҳо муайян даражада пасайганда, талаб қандай миқдорда ўсишини ёки баҳо муайян даражада ошганда талаб қандай миқдорда пасайишини ифодалайди. $ТЭ=1$ бўлади, агар баҳо 1 % га пасайганда сотиш 1 % га ошса; $ТЭ=2,5$ бўлади, агар баҳонинг 1 % га пасайиши сотишни 2,5 % оширса ва ҳоказо.

Агар талаб эгри чизиғининг муайян бир участкасида $ТЭ=1$ бўлса, унда ушбу участкада баҳонинг ҳеч қанақа ўзгириши мазкур товарни сотишга таъсир кўрсатмайди. Агар шу участкада $ТЭ<1$ бўлса, унда сотиш миқдорининг анча камайиб кетишдан кўрқмасдан баҳони пасайтириш мумкин, агар $ТЭ>1$ бўлса, унда баҳонинг бир оз пасайиши сотиш миқдорини анча кўпайтириши мумкин. Бошқача айтганда, талаб ноэластик бўлганда фойда баҳонинг ўсиши ҳисобига кўпайиши мумкин, талаб эластикаси пайтида эса баҳони пасайтириш ҳисобига фойдани ошириш мумкин.

Талабнинг эластиклиги истеъмолдаги товарларнинг бирбирларининг ўрнини осонгина боса олишига боғлиқ. Шунинг учун оммавий истеъмол товарларига бўлган талаб кам эластик бўлади.

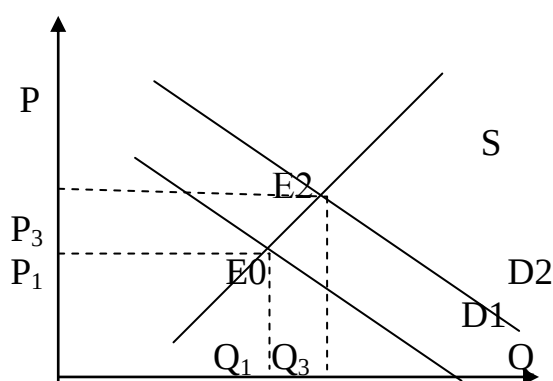
Аммо бу билан талаб ва таклиф қонуни таҳлили тугаши мумкин эмас, негаки талаб ва таклифга вақт тушунчаси ҳам ўз таъсирини кўрсатади ва шу боис уни таҳлил қилиш тақозо этилади. Текширилаётган давр қанча қисқа бўлса, талабнинг қийматга бўлган таъсири шунча кучли бўлади, бу давр қанча узок бўлса, ишлаб чиқариш харажатларининг қийматга бўлган таъсири шунча кучайиб боради.

Шу сабабли А.Маршалл **бир зумли, қисқа муддатли** ва **узок муддатли** мувозанат турларини ажратиб кўрсатиб беради. Бир зумли мувозанатда таклиф ўзгармайди. Бундай шароитда кескин ошган талаб қондирилиши мумкин эмас (банд бўлмаган қувватлардан фойдаланиш ёки янги қувватларни ишга тушириш учун вақт керак бўлади). Бу вақт ичида танқис (дефицит) маҳсулотларни ишлаб чиқараётган тадбиркор баҳони ошириш ҳисобига қўшимча даромад олиши мумкин. Масалан, тирик балиқ бозорида балиққа бўлган талаб ошди дейлик. Баҳо кўтарилди, лекин ўша куни сотувчилар таклифни кўпайтира олмайдилар (янгисини олиб келишга улгурмайдилар). Шунинг учун таклиф эгри чизиғи тўғри чизиқ (S) кўринишида бўлади. Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, баҳо ошади (P_1 дан P_2 га, 3-расм).

3-расм.

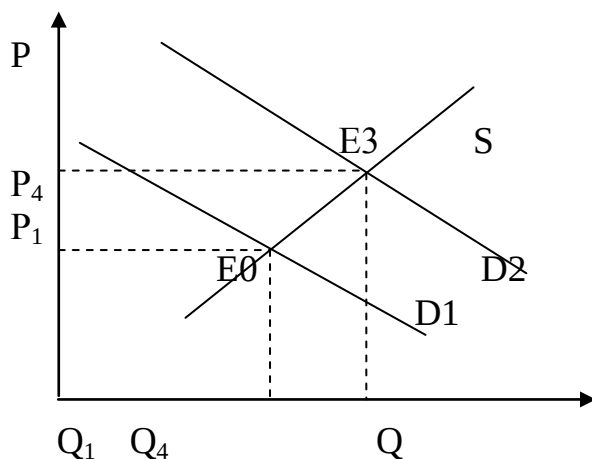
Қисқа муддатли мувозанат амал қилиб турган ишлаб чиқариш қувватлари ҳисобига ўсган талабни қондириш учун таклифни кўпайтириш имконини беради. Агар бозорда балиққа бўлган талаб бир неча кун давомида анча юқори бўлса, унда балиқчилар қўшимча ишчи кучи, ортиқча тўр ва бошқа анжомлар ҳисобига балиқ тутишни кўпайтиришга ҳаракат қиладилар. Натижада таклиф Q_1 дан Q_3 га ошади (4-расм). Баҳо қандай бўлади? У пасайишга интилади ($P_3 < P_2$) (3, 4-расмларга қаранг).

4-расм.

Узоқ муддатли мувозанатда таклиф талабнинг ошишига мослаша олади, негаки унинг учун вақт етарли бўлади. Бу давр ичида ишлаб чиқариш қувватини, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш услубини ўзгартириш, янги корхоналарни очиш, янги технологияларни қўллаш мумкин. Сотувчиларга устама фойда келтирувчи юқори талаб (D_2 эгри чизиги) ва шунга мувофиқ юқори нарх (P_4) узоқ муддат сақланиб турган

шароитда балиқчилар ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадида ишлаб чиқариш қувватини кучайтиришга киришадилар (янги балиқ тутиш кемалари, омборхоналар ва бошқалар қурилади). Бу тармоққа юқори даромад туфайли янги ишлаб чиқарувчилар кириб келади. Таклиф (Q_3 дан Q_4 га) кўпаяди, баҳо эса (P_3 дан P_4 га) пасаяди (4, 5-расмларга қаранг).

5-расм.

Бу ерда А.Маршалл шундай хулосага келади: қисқа муддатли даврда баҳони шакллантирувчи асосий куч талаб (негаки таклиф ўзгарувчан эмас), узок муддатли даврда эса таклиф ҳисобланади. Товар қиймати қисқа муддатли даврда, ҳақиқатан ҳам, энг аввало харидорларнинг хатти-ҳаракати билан аниқланади (маржинализм). Лекин узок муддатли давр мобайнида баҳо ўртача ишлаб чиқариш харажатлари миқдориға яқинлашади ва тахминан бир хил даражада бўлади (классик мактаб). Классикларнинг бу назарияси фақат узок муддатли давр мобайнида тўғри амал қилишини уларнинг ўзлари ҳам яхши англамаганлар ва бу ҳақда ўз тадқиқотларида қайд қилиб ўтмаганлар.

Таянч иборалар: меъёрли таҳлил; меъёрли фойдалилик; қиммат; субъектив баҳолаш; Госсен қонуни; ишлаб чиқариш харажатлари; «Маршалл крести»; эластик талаб; эластик таклиф.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маржинализмнинг асосий ғояси нима?
2. “Госсен қонуни”нинг мазмунини тушунтириб беринг?
3. Меъёрли фойдалилик деганда нимани тушунасиз?
4. Маржиналистлар назариясига кўра, товар баҳоси асосида қандай омил ётади?
5. Маршалл бўйича, товар қиймати қандай аниқланади?
6. Маршаллнинг бир зумли, қисқа муддатли, узок муддатли мувозанат турларини қандай тушунасиз?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Агапова И.А. История экономических учений. – М., 2011.
2. Бартенев С.А. История экономических учений. - М., 2010.
3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М., 1994.
4. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ. - Пг., 1929.
5. Всемирная история экономической мысли: В 6 т. - М., 1989.
6. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. - М., 1995.
7. История экономических учений: Учебник / Под ред. В.С. Автономова. – М., 2009.
8. История экономических учений (современный этап) / Под ред. А.Г. Худокормова. – М., 2011.
9. История экономических учений: Учебник / Под ред. Г.А. Шмарловской. - М., 2005.
10. Кларк Дж.Б. Распределение богатства. - М.; Л., 1934.
11. Корниенко О.В. История экономических учений: Курс лекций. - Ростов-н/Д., 2005.
12. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т. - М., 1993.
13. Пшиканова Н.И. История экономических учений. – Майкоп, 2011.
14. Современные экономические теории Запада. - М., 1996.
15. Сурин А.И. История экономики и экономических учений. - М., 2005.
16. Экономическая теория: Хрестоматия. - М., 1995.
17. Ядгаров Я.С. История экономических учений. - М., 2010.

6-МАВЗУ. КЕЙНСЧИЛИК ВА ЯНГИ КЕЙНСЧИЛИК

1. Ж.М.Кейнснинг иқтисодий таълимоти

Жон Мейнард Кейнс (1883–1946) ҳозирги замоннинг буюк иқтисодчи олими. Унинг дунёқараши ўзи олдин билим олган, кейин ўқитувчилик қилган Кембриж университетида шаклланди. У бу ерда иккинчи бир атоқли олим – Кембриж иқтисодий мактабининг асосчиси А.Маршалл кўлида таълим олди. Аммо унинг изидан бормади, ўзига хос йўналишда назария яратди.

Биринчи Жаҳон уруши даврида ва урушдан кейинги йилларда у пул муомаласи муаммосига алоҳида эътиборни қаратди ва олтин стандартни тартибланадиган валюта билан алмаштириш ғоясини илгари сурди. Бундай тадбирнинг амалга оширилиши давлатнинг макроиқтисодий жараёнга таъсир кўрсатиш дастагига эга бўлиш имконини беради. Ж.М.Кейнс пул бирлигини мустаҳкамлашнинг ашаддий тарафдори бўлган. У шундай ёзади: «Ульянов Ленин капиталистик тизимни йўқотишнинг энг яхши усули – бу инфляция воситасида унинг валютасини обрўсизлантириш ва кучсизлантириш деб тасдиқлаган эди. Ленин мутлақ ҳақ бўлган. Амал қилиб турган жамиятни тўнтаришнинг бундан нозик ва тўғри усул йўқ».

Инглиз иқтисодчиси инфляция келтириб чиқарадиган «инфляция солиғи» (пул қадрсизланганда унинг эгаси ўз жамғармаси қийматининг бир қисмини йўқотади) ва унинг салбий оқибатларни кўрсатиб берди. Сурункали инфляция шароитида ишлаб чиқариш фаолияти билан, айниқса, узок муддатли инвестиция лойиҳалари билан шуғулланиш, оддий қилиб айтганда, бефойда: пул жуда секин айланади ва ўзининг сотиб олиш қобилиятини йўқотади. Шунинг учун чайқовчилик фаол тадбиркорлик фаолияти соҳасига айланади. У турли бозорларда баҳолар ўртасидаги фарқ ҳисобига фойдани кўпайтиришга имкон беради.

Ж.М.Кейнс ўз тадқиқотлари асосида бир қатор асарларни нашр этди. Улар **«Эхтимоллар тўғрисида трактат» (1921), «Эркин тадбиркорликнинг тугатилиши» (1926), «Пул тўғрисида трактат» (1930)** ва бошқалар. Унинг **«Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси»** номли асосий асари 1936 йили чоп этилди.

Ж.М.Кейнс илмий ишлар билан бирга фаол амалий ва сиёсий фаолият билан ҳам шуғулланди. У йирик суғурта компаниясининг раиси, инвестиция компаниясининг бошқарувчиси, «Иқтисодий журнал» муҳаррири, давлат амалдори, молия вазирлигининг иқтисод бўйича маслаҳатчиси лавозимларида ишлади.

Буюк турғунлик даврининг бошидан бошлаб Ж.М.Кейнс иқтисодий инқироз ва иш билан бандлик саволлари билан яқиндан шуғуллана бошлади. 1929 йили у ишсизлик муаммолари бўйича иқтисодий кенгаш раиси этиб тайинланди. Иккинчи Жаҳон уруши йиллари (1940) у Британия хазиначилиги маслаҳатчиси қилиб тайинланди. 1941 йили у АҚШ ҳукумати билан лендлиз келишуви бўйича материалларни ва бошқа молиявий ҳужжатларни тайёрлаш учун инглиз ҳукумати делегацияси таркибига киритилди. 1942 йилда Англия

банки директорларидан бири этиб тайинланди. Ж.М.Кейнс 1944 йилда Халқаро валюта фонди ва Халқаро тикланиш ва ривожланиш банкни ташкил этиш режасини ишлаб чиққан Бреттон-Вуд валюта конференциясига ўз мамлакатининг бош вакили қилиб тасдиқланди. Кейин эса ушбу халқаро молиявий ташкилотларининг бошқарув аъзоларидан бири этиб тайинланди.

Буюк турғунлик ва иқтисодиёт фанининг ривожланиши. Саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларни ларзага солган 1929–1933 йиллардаги буюк турғунлик даври иқтисодиёт фанининг ривожланишида катта аҳамият касб этади. 1929 йилдан 1933 йилгача АҚШда ишсизлик даражаси 3 фоиздан 25 фоизгача ошди. 1941 йилга қадар у 14,3 фоиздан (1937 йил) пастга тушмади. 1937–1938 йилларда янги иқтисодий пасайиш кузатилди ва у II Жаҳон урушига келиб тўхтатилди. Фақат 1942 йили ишсизлик даражаси 5 фоиздан пастга тушди. Бундай ҳолатни дунё ҳали кўрган эмас.

Европада ҳам инқироз жуда катта салбий оқибатларга олиб келди. Фаол иш фаолиятининг пасайиши, тахминан, 1929 йил август ойидан бошланди, сентябрдан эса у фонд бозорида ўзининг салбий таъсирини кўрсатди. Октябрда фонд бозори ҳалокатга учради. Бу вазият банк ваҳимасига, ўз активининг асосий қисмини қимматли қоғозларда сақлаб турган банкларнинг оммавий банкротликка учрашига олиб келди ва натижада муомалада пул массасининг кескин камайиши келиб чиқди. Буларнинг ҳаммаси иш фаолиятининг пасайишини анча кучайтирди. Ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми кескин пасайди.

Буюк турғунлик нафақат эркин рақобатга ва давлатнинг пассив ролига асосланган эски иқтисодий тизимни ҳалокатга олиб келди, балки янги классик макроиқтисодий назарияни ҳам инқирозга учратди. Иқтисодиётда вужудга келган бундай кескин вазият чекланган ресурслар шароитида танлов муаммосини эмас, балки уларнинг нисбий ортиқчалигини (оммавий ишсизлик, фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш қувватлари) муаммосини келтириб чиқарди. Бу зиддиятли вазиятдан чиқиш учун кенг қамровли “умумий назария” ишлаб чиқарилиши зарурлигини Ж.М.Кейнс яхши тушунган. У иқтисодиётни тартиб солишнинг янги назариясини яратди, унга кўра *бозор иқтисодий муносабатлари такомиллашган, ўзини-ўзи тартибловчи тизим ҳисобланмайди, фақат давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви юқори иш билан бандликни, иқтисодий ўсишни таъминлаши мумкин.*

Ж.М.Кейнс ва унинг издошлари тавсия этган давлатнинг иқтисодиётга аралашуви чора-тадбирлари иқтисодиётда алоҳида йўналиш сифатида – кейнсчилик деб аталади.

1929–1933 йиллардаги буюк турғунлик даври классикларнинг бозор иқтисодиёти ўзини-ўзи тартибловчи иқтисодиёт деган ғояси айни шароитда нотўғри эканлигини кўрсатди. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг зарурлиги ва унинг ёрдамида иқтисодиётни тартибга солиш мумкинлигини Ж.М.Кейнс илмий жиҳатдан асослаб берди. Унинг 1936 йили чоп этилган «Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асари

иктисодиётни макро даражада таҳлил қилишда инқилобий тўнтариш ясади. Кўпчилик иқтисодчиларнинг айтишича, Ж.М.Кейнснинг бу асари XX аср иқтисодий фанида бурилиш ясади ва кўп жиҳатдан ҳозирги даврда ҳам айрим мамлакатлар иқтисодий сиёсатни ифодалайди.

Ўрганиш предмети ва услуги. Ж.М.Кейнсгача бўлган иқтисодий назарияда хўжалик жараёнларини таҳлил қилишнинг микроиқтисодий ёндашуви ҳукмронлик қилиб келган. Фирмаларнинг самарали амал қилиши бир бутун иқтисодиётнинг самарали амал қилиши билан деярли бир нарса деб қаралган. Хўжалик фаолиятини миллий иқтисодиёт даражасида таҳлил қилиш фақат пул массаси ва баҳонинг умумий даражасининг ўзаро алоқаси муаммосигагина келиб тақалган, холос. Бунинг устига, эътибор фақат узоқ муддатли жиҳтларга қаратилган. Ж.М.Кейнс биринчи бўлиб макроиқтисодий услубни қўллади, яъни халқ хўжалиги ялпи миқдорлари (ижтимоий маҳсулот, ялпи жамғарма, ялпи инвестиция, ялпи истеъмол харажатлари ва б.) ўртасидаги боғлиқлик ва нисбатларни тадқиқот қилди. Макроиқтисодий услуб айрим фирмаларнинг ривожланиш шароитлари бир бутун иқтисодиётнинг ривожланиш шароитлари билан мос тушмаслигини тақозо этади.

Ўрганиш предмети ва услубий жиҳатдан Ж.М.Кейнс иқтисодий таълимотидаги новаторлик, биринчидан, ана шу микроиқтисодий ёндашувдан кўра макроиқтисодий таҳлилга устунлик беришида, иккинчидан, «психологик қонунга» асосланган ҳолда «самарали талаб» (талабнинг давлат томонидан рағбатлантирилиши) концепциясини асослаб беришида ўз аксини топади.

Ж.М.Кейнс ўз таҳлилининг бошланғич нуқтаси қилиб иш билан бандлик муаммосини танлади. Чунки ишсизлик ўша пайтда ниҳоятда кўпайган эди. У юқори ривожланган бозор иқтисодиётида ҳаётий зарур муаммолар (шу жумладан иш билан бандлик муаммоси) ечимини тақлифдан эмас, балки *талабдан* қидириш керак деган хулосага келди. Айнан истеъмол буюмларига ва ишлаб чиқариш ресурсларига бўлган талабнинг камлиги баҳонинг пасайишини ва тақлифнинг қисқаришини келтириб чиқаради, бу эса иш жойларининг камайишига олиб келади. Ялпи талабнинг ялпи тақлифдан орқада қолиб кетиши – бу капиталистик жамиятнинг сурункали касаллигидир. Ялпи талаб ҳаракати ва ижтимоий маҳсулот миқдорининг ўзгариши ўртасидаги боғлиқлик кейнсчилик тадқиқотининг марказий объектини ташкил этади.

Агар ялпи талаб камайса, унда у ишлаб чиқаришнинг пасайишига ва меҳнатга бўлган талабнинг қисқаришига олиб келади. Бунинг натижасида мажбурий ишсизлик вужудга келади. Нега талаб тақлифдан орқада қолиб кетади, жами харажатлар ва жами даромадларнинг доимий мувофиқлигини таъминловчи Сэй қонуни амал қилмайдими? Ж.М.Кейнс “Сэй қонуни”нинг догматик қоидалари тарафдорларини кескин ва далиллар асосида танқид қилди.

Бу борада у шундай ёзади: «Сэй ва Рикардо давридан бошлаб иқтисодчи – классиклар ўргатдилар: тақлиф ўзи талабни келтириб

чиқаради... маҳсулотнинг барча қиймати бевосита ёки билвосита маҳсулот сотиб олишга сарфланган бўлиши керак». Ж.М.Кейнс классикларнинг бу тезисини танқид қилиб, у фақат иқтисодий ҳаётда пул ҳеч қандай мустақил роль ўйнамайдиган натурал айирбошлаш шароитида амал қилиши мумкинлигини кўрсатиб берди. Шунинг учун, унинг таъкидлашича, «Сэй қонуни... тўла иш билан бандликка эришишда ҳеч қандай тўсиқ йўқ деган тахмин билан бир нарсадир».

Ж.М.Кейнс ўзининг ўша даврдаги «инқилобий» методологик тадқиқотида асосланган ҳолда ўтмишдошларидан фарқли ўлароқ ва ҳукмронлик қилиб турган иқтисодий қарашларга зид тарзда давлат ёрдамида ишсизликни камайтиришнинг асосий шарти сифатидаги иш ҳақини пасайтиришга йўл қўймасликнинг зарурлигини, шунингдек, инсоннинг жамғармага бўлган мойиллиги туфайли даромадлардан кўра истеъмолнинг анча секин ўсишини тасдиқлаб берди.

2. Самарали талаб

Ж.М.Кейнс «Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асарида ўз тадқиқотларини классиклар назариясини, жумладан, Сэй қонунини танқид қилишдан ва самарали талаб назариясини исботлаб беришдан бошлади. Сэй қонуни классиклар ўртасида тўғри деб эътироф этилган ва унга амал қилиб келинган. Бу қонунга кўра таклиф автоматик тарзда ўз талабини юзага келтиради. Ж.М.Кейнс эса унга қарши ялпи талаб ўз таклифини юзага келтириш ғоясини илгари суради ва ўзининг самарали талаб назариясини ишлаб чиқади.

Нега самарали талаб ҳал қилувчи омил эканлигини тушунтириб бериш учун Ж.М.Кейнс *ялпи таклиф* ва *ялпи талаб* тушунчаларини киритди. Ялпи таклиф ялпи харажатлар ва ялпи маҳсулот (ёки бандлик) ҳажми ўртасидаги нисбат билан аниқланади. Қисқа вақт ичида бу нисбат ўзгармайди. Маълумки, тадбиркор муайян маҳсулотни сотгандан кейин даромад олиш мумкин. Ялпи талаб кутилаётган даромадлар (жамият миқёсида) ва ялпи маҳсулот (бандлик) ўртасидаги нисбатни акс эттиради. Бу нисбат ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун ялпи маҳсулот, бандлик динамикаси ялпи талаб омилларига боғлиқ бўлади.

Ялпи талаб бу истеъмол талаби ва инвестиция талабини (ишлаб чиқариш воситаларига бўлган талаб) ўз ичига оладиган талаб ҳисобланади. Ж.М.Кейнс бўйича, иш билан бандлик ва миллий даромад ишлаб чиқариш, унинг динамикаси таклиф омиллари (ишлатилаётган меҳнат, капитал миқдори, уларнинг унумдорлиги) билан эмас, балки талаб омиллари билан аниқланади. У ўз тадқиқоти марказига талаб муаммосини қўяди. Унинг бу назарияси самарали талаб назарияси дейилади.

Ялпи талаб истеъмолчилар, корхоналар, ҳукумат сотиб олишга рози бўлган миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми билан нархлар даражаси ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Бу тўловга қобил талаб билан таъминланган товар ва хизматлар суммаси. Нархлар билан миллий маҳсулот

ишлаб чиқариш ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд.

Ялпи таклиф ва ялпи талаб кесишган нукта нарх даражасининг мувозанатлашганлигини, миллий ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмининг мувозанатлашганини билдиради, шунингдек, бандлик даражасини тавсифлаб беради. Ж.М.Кейнс уни самарали талаб нуктаси деб атади. Самарали талаб бу – бандлик даражасини ифодаловчи ялпи тўловга қодир талаб.

Бу ерда ялпи талабни қандай рағбатлантириш асосий муаммо ҳисобланади. Ж.М.Кейнс XX асрнинг 30-йиллари кўпчилик мамлакатларда ялпи талабнинг (истеъмол талаби ҳам, инвестиция талаби ҳам) самарали бўлмаганлигини асослаб берди:

а) истеъмолга бўлган талабнинг етарли даражада самарали бўлмаслигига асосий сабаб, иш ҳақи ошганда кишилар истеъмолининг ошиб бориши пул даромадининг ўсиш суръатидан доимо орқада қолади, бу ҳолат “асосий психологик қонун”нинг амал қилиши билан боғлаб тушунтирилади, *бу қонунга кўра, инсон даромадлари ошиб борганда олдингига қараганда даромадларнинг кўпроқ қисми жамғарила борилади;*

б) инвестицияга бўлган талаб иккита сабабга кўра самарали бўлмаган:

– ўша “асосий психологик қонуннинг” амал қилиши туфайли истеъмолчининг сарфлаган инвестициясига фойда ололмай қолишдан кўрқиши;

– кредит учун юқори ссуда фоизининг амал қилиши.

Ж.Кейнс юзага келган вазиятдан чиқиш учун давлат ва ҳукуматнинг қуйидаги фаолият йўналишларини таклиф қилади:

– давлат унча юқори бўлмаган истеъмол талабини давлат ҳужжатларини ва истеъмолини кўпайтириш орқали компенсациялаши керак;

– ҳукумат ссуда фоизини илмий асосда тартибга солиш йўли билан хусусий инвестицияни рағбатлантириш сиёсатини юрғазиши керак;

– бозордаги вазиятга қараб, айрим ҳолларда, аҳоли жамғармасининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида, аҳолидан олинадиган солиқларни кўпайтириш зарур; шу мақсадда вақти-вақти билан иш ҳақи даражасини музлатиб қўйиш ўринли ҳисобланади;

– макроиктисодий даражада қарор қабул қилишда “мультипликатор”дан фойдаланиш зарур.

3. Инсоннинг психологик мойиллиги

Ж.М.Кейнс очиб берган психологик қонунга кўра, инсон даромадлари ошиб бориши билан истеъмол ва жамғармани кўпайтириб боришга мойил. Шунинг учун истеъмол ва жамғарманинг миллий даромадга боғлиқлиги, уларнинг нисбати муҳим аҳамият касб этади. Бу нисбат истеъмолга бўлган меъёрли мойилликни тавсифлаб беради. Нега “меъёрли”? Чунки гап қўшимча даромад (Y) ва унинг истеъмолга (C) ва жамғармага (S) тақсимланиши тўғрисида боради, шунингдек, гап қўшимча (меъёрли) ортиб боровчи истеъмол тўғрисида ҳам боради. «Асосий психологик қонун, – деб ёзади Ж.М. Кейнс, – шундан иборатки, кишилар, одатда, даромадлари ортиб

бориши билан ўз истеъмолини кўпайтиришга мойилдирлар, лекин бунда истеъмол даромад ортган даражада ошмайди».

Бу ҳол шу нарсани билдирадики, агар даромад ўзгарса, истеъмол ҳам шу йўналишда ўзгаради, лекин истеъмол ўзгариши даромад ўзгариши даражасидан паст бўлади. Ж.М. Кейнс истеъмол ўзгариши билан ушбу ўзгаришни келтириб чиқарган даромад ўзгариши ўртасидаги нисбатни истеъмолга бўлган меъёрли мойиллик деб атади ва уни қуйидаги формула билан ифодалади:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

Истеъмол ва умумий даромад ўртасидаги нисбатни эса, у истеъмолга бўлган ўртача мойиллик деб атади:

$$APC = \frac{C}{Y}$$

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, Ж.М. Кейнс ўз назариясида истеъмолга бўлган мойиллик тушунчаси билан бирга жамғармага бўлган мойиллик тушунчасини ҳам илгари сурди. Жамғармага бўлган меъёрли мойиллик – бу жамғарма миқдори ўзгариши билан даромад ўзгариши ўртасидаги нисбатдир:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y}$$

Жамғармага бўлган ўртача мойиллик эса жамғарманинг умумий даромадга бўлган нисбати билан ифодаланади:

$$APS = \frac{S}{Y}$$

Бу ерда шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, агар умумий даромад ошса, унда кишилар ушбу ошган даромаднинг бир қисмини истеъмолга сарфласалар, иккинчи қисмини жамғарадилар. Шунинг учун жамғарма ва истеъмол ўзгаришлари йиғиндиси даромад ўзгаришига тенг, яъни:

$$\Delta C + \Delta S = \Delta Y$$

унда, $\Delta C / \Delta Y + \Delta S / \Delta Y = 1$

Масалан, даромад 3 минг сўмга кўпайди, бунда истеъмол 2100 сўмга, жамғарма эса 900 сўмга ортди дейлик. Унда $MPC = 2100 : 3000 = 0,7$, $MPS = 900 : 3000 = 0,3$. Бу қўшимча ҳар бир сўмлик даромаднинг 70 тийини истеъмолга, 30 тийини эса жамғармага сарфланаётганини бирдиради.

Даромадларнинг кўпайиб бориши билан истеъмолнинг ҳам, жамғарманинг ҳам умумий миқдори кўпайиб боради, лекин истеъмолнинг нисбий ҳиссаси камайиб боради, жамғарманинг ҳиссаси эса ошиб боради. Масалан, $MPC + MPS = 0,7 + 0,3 = 1$; бир оз вақт ўтгандан кейин $0,6 + 0,4 = 1$ келтириб чиқариши мумкин. Ж.М. Кейнс даромадлар кўпайиб бориши билан истеъмол харажатлари ҳиссасининг нисбатан пасайиб боришини инсон хатти-ҳаракатидаги сабабларга боғлаб тушунтиради. Бундай сабаблар ҳаммаси бўлиб саккизта – хасислик, эҳтиёткорлик, тежаб-тергаб сарфлаш ва б. Натижада, истеъмолга бўлган меъёрли мойиллик жамиятда пасайиб боради. Истеъмол талаби айнан ўша меъёрли мойилликка боғлиқ. Кўпайиб

бораётган жамғарма миқдорининг инвестиция товарларига бўлган талабга айланиши қийинлашади.

Бу айтилганлар шу нарсадан далолат берадики, Ж.М. Кейнснинг тадқиқот методологиясида иқтисодий омиллар - давлат (ишлаб чиқариш воситаларига ва янги инвестицияларга бўлган истеъмол талабни рағбатлантирувчи сифатида) ва одамларнинг психологияси (хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзаро муносабатларини олдиндан белгилаб берувчи сифатида) ҳам иқтисодий ўсишда муҳим аҳамият касб этади.

4. Жамғармаларнинг инвестицияларга айланиши муаммоси ва инвестицияларга таъсир этувчи бошқа омиллар

Ж.М. Кейнс назариясида юқори иш билан бандликни таъминлашда, миллий даромадни кўпайтиришда инвестицияларнинг ролига катта эътибор берилади. Инвестициялар муаммоси асосий муаммо ҳисобланади. Инвестициялар муаммоси бу – жамғармаларнинг инвестицияларга айланиши муаммосидир.

Агар инвестициялар ҳажми жамғармалар ҳажмидан ортиқ бўлса, у ҳолда ялпи талаб таклифдан ортиқдир ва миллий даромад ўсиш тамойилига эга бўлади. Агар инвестициялар жамғармалардан кам бўлса, у ҳолда ялпи талаб таклифдан камдир ва даромад камая боради. Ва ниҳоят, агар инвестициялар жамғармаларга тенг бўлса, ялпи талаб таклифга тенг ва миллий даромад даражаси ўзгармай қолади (Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма. В 2-х т.: Пер. с итальянского. М.: «Прогресс», 1976, 628-629 с.).

Жамғармалар жиддий тўсиқларсиз инвестицияларга айланиши учун нима қилиш керак?

Ж.М. Кейнс классикларнинг тежамкорлик, жорий истеъмолдан ўзини тийиш иқтисодий ўсишнинг асоси деган тушунчасини инкор этади ва асосий эътиборни «тежамкорлик уддабуронликсиз бўлиши мумкин эмас», «тежамкорлик уддабуронликдан ошиб кетиши биланок, у охиригисининг жонланишига ҳалақит беради» деган қоидага қаратди. Ҳақиқатан ҳам, жамғармаларнинг кўпайиши инвестицияларнинг кўпайишидан устун бўлиши билан боғлиқ бўлган иқтисодий ривожланиш эртами-кечми тўхтайдиган самарали талаб ялпи таклифдан орқада қолади ва ортиқча ишлаб чиқариш вужудга келади.

Ж.М. Кейнс бўйича, жамғарма ва инвестициялар, янги классиклар ҳисоблаганларидек, молия бозорида автоматик тарзда тенглашмайди. Жамғармалар ва инвестициялар динамикаси ҳар хил омилларга боғлиқ бўлади. Жамғармалар даромад ўсишига қараб кўпайиб боради. Инвестициялар капитал қўйилмаларидан келадиган фойдага ва фоиз ставкасига боғлиқ. Бу билан Ж.М. Кейнс бозор тизимининг энг заиф бўғинини кўрсатиб беради: инвестор иқтисодиётда келажакда бўладиган вазиятни мўлжаллаб қарор қабул қилади, жамғарувчи қўлга киритилган

даромад даражасидан келиб чиққан ҳолда, яъни иқтисодиётнинг аввалги ҳолатига қараб иш юритади.

Жамғарма микдори фоиз ставкасига қараб эмас, балки ялпи даромаднинг ўсишига қараб ўзгариб туради.

Инвестициялар ҳажми, Ж.М. Кейнс бўйича, капитал қўйилмаларидан келадиган даромад микдорига ёки уларнинг меъёрли унумдорлигига ва фоиз меъёрига боғлиқ бўлади (кутиладиган даромад қанча юқори ва фоиз ставкаси қанча паст бўлса, кредит олиш ва инвестициялар ҳажмини кўпайтириш шунча фойдали). Тадбиркорлар капитал қўйилмасининг меъёрли фойдалилиги фоиз меъёридан пасайиб кетмагунча инвестициялар жараёнини давом эттирадилар. Агар фоиз меъёри юқори бўлса, жамғарма эгалари ўз маблағларини инвестицияларга, капитал қўйилмасига сарфламайдилар. Негаки пулни қарзга бериш, облигацияларни сотиб олиш йўли билан анча осон даромад топиши мумкин.

Инвестициядан келадиган фойда даражасининг пасайиши ва фоиз меъёрига яқинлашиб бориши кузатилаётган вазиятда инвестицион фаолият тўхтатилади, турғунлик келиб чиқади. Фоиз меъёри бўлажак инвестициялар фойдасининг қуйи чегарасини аниқлаб беради. Фоиз меъёри қанча паст бўлса, инвестиция жараёни шунча жонли бўлади ва аксинча.

5. Мультипликатор

Ж.М. Кейнс инвестицияларнинг кўпайиши билан миллий даромаднинг кўпайиши ўртасидаги боғлиқликни таҳлил қилди. Унинг кўрсатиб беришича, инвестицияларнинг кўпайиши миллий даромаднинг ўсишига олиб келади ва у қуйидаги формула кўринишида ифодаланади:

$$K = \Delta Y / \Delta I,$$

бу ерда, K – мультипликатор, ΔY – миллий даромаднинг ўсиши, ΔI – инвестицияларнинг ўсиши.

Инвестицияларнинг кўпайиши ва унинг натижасида миллий даромад ва аҳолининг иш билан бандлигининг ўсиши мақсадга мувофиқ иқтисодий самара сифатида кўрилади. Ана шу иқтисодий самара иқтисодий адабиётларда мультипликатор самараси деб аталади. Мультипликатор – бу сон коэффиценти бўлиб, даромад ўсиши билан, ушбу ўсишни юзага келтирган инвестициялар ўсими ўртасидаги нисбатни ифодалаб беради. Мультипликатор атамасини биринчи марта инглиз иқтисодчиси Р.Кан 1931 йили ишлатган. Унда иш билан бандлик соҳасидаги мультипликатор самараси тўғрисида сўз юритилади. Р.Каннинг «иш билан бандлик мультипликатори» инвестициялар билан бевосита боғлиқ бўлган тармоқларда иш билан бандликнинг кўпайиши ўртасидаги нисбатни ифодалаб беради.

Ж.М.Кейнснинг «Инвестициялар мультипликатори» назариясига кўра, «қачонки инвестицияларнинг умумий суммаси ўсса, унда даромадларнинг

кўпайиши инвестициялар ўсимидан К марта ортиқ бўлади». Ж.М.Кейнснинг таъкидлашича, бундай ҳолатнинг сабаби «психологик қонундан» келиб чиқади, унга кўра «реал даромаднинг ўсиб бориши билан жамият доимо унинг камайиб боровчи қисмини истеъмол қилишни хоҳлайди».

Мультипликатор самараси, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, инвестицияларнинг кўпайиши даромаднинг ортишига олиб келишини кўрсатади ва бу ортган даромад (жамғармани чиқариб ташлагандан кейин) ялпи талабнинг бир қисмига айланади. Даромадларнинг мультипликациялашуви жараёни тўхтамагунча шундай давом этиб бораверади. Бу ерда шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, кишиларнинг жамғармага бўлган мойиллиги қанча кўп (шунга мувофиқ МРС миқдори кам) бўлса, мультипликаторнинг аҳамияти шунча кам бўлади. Тўла иш билан бандлик шароитида мультипликатор амал қилмайди, негаки бўш турган ресурсларнинг бўлмаганлиги сабабали ишлаб чиқаришини ортиқча кенгайтириб бўлмайди. Реал ижтимоий маҳсулот кўпаймаган ҳолда ресурсларни фақат тармоқлараро қайта тақсимлаш юзага келади. Мультипликациялашган истеъмолнинг кенгайиши баҳоларнинг ўсишида ифодаланади.

6. Ликвидлик устунлиги, пул массаси ва фоиз ставкаси назариялари

Одамлар ўзида нақд пул бўлишини хоҳлаши тушунчасини Ж.М. Кейнс *“ликвидлик устунлиги”* деб атаган. Агар янги классикларда пул захирасини жамғариш нораціонал ҳисобланса, Ж.М. Кейнс бўйича эса, бундай жамғарма бўлажак хўжалик вазиятини прогнозлаштириб бўлмаслиги, хўжалик хатари мавжудлигининг муқаррар натижасидир. Ўз ишларининг юришмай қолишидан хавотирланиш, келажакка ишонмаслик кишиларни нақд пул сақлашга ундайди. Бундан ташқари, юқори ликвидлик молиявий активлар молия бозоридаги «ўйинда» муайян устунлик бериши мумкин: қимматли қоғозларнинг курси пасайганда уларни тезда сотиб олиш учун нақд пуллар асқотади.

Кишиларнинг ўз уйларида нақд пул захираларини ушлаб туриши, Ж.М.Кейнс бўйича, қуйидаги сабабларга боғлиқ:

- харид қилиш зарурлиги (трансакцион мотив);
- кутилмаган вазият учун (эҳтиёт шартдан);
- чайқовчилик сабаби (мотиви).

Биринчи иккита сабабни пулнинг миқдорий назариясининг Кембриж варианты тарафдорлари кўрсатиб ўтган. Ж.М. Кейнс бўйича биринчи иккита сабабдан бошқа, чайқовчилик мотиви ҳам нақд пулга бўлган талабни кучайтиради. Одамлар қимматли қоғозларни сотиб олиш учун уларнинг курси пасайишини кутади. Бундай вазият одамларни ўз қўлларида анча ликвидли маблағ – нақд пулларни ушлаб туришга ундайди.

Фоиз ставкаси паст бўлганда қимматли қоғозлар курси юқори бўлади. Фоиз ставкаси кўтарилиши билан облигациялар курси пасайди. Демак, чайқовчилик функцияси ликвидлиги фоиз меъёрига боғлиқ. Фоиз меъёри

қанча паст бўлса, чайқовчилик мотиви бўйича нақд маблағларга талаб шунча юқори бўлади. Фоиз меъёри қанча юқори бўлса, нақд пулга талаб шунча паст бўлади (юқорида кўрсатилган сабабга кўра).

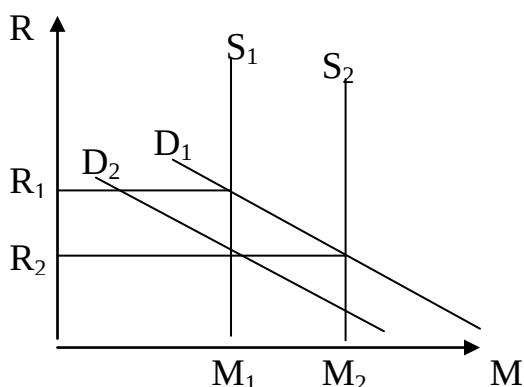
Шундай қилиб, пулга бўлган ялпи талаб икки қисмдан ташкил топади: а) олди-сотди (сделка) учун талаб (миллий даромад даражасидан келиб чиқадиган функция), б) чайқовчилик учун талаб (фоиз ставкаси функцияси):

$$D_m = f(Y, R)$$

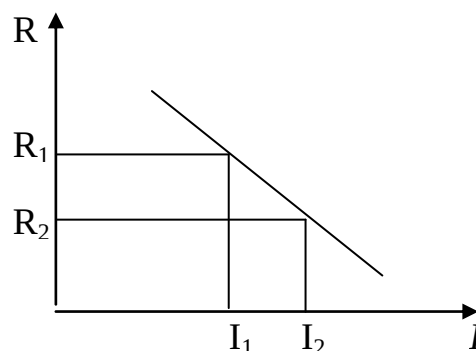
Эҳтиёткорлик ҳам ликвидлик устунлигини келтириб чиқарувчи сабаблардан бири ҳисобланади. Қимматли қоғозлар – жамғарма тўплашнинг хатарли шаклидир. Шунинг учун одамларга активлари бехатар ҳисобланган нақд кўринишдаги ўзига хос суғурта фонди зарур.

Пул массаси ва фоиз ставкаси. Кейнсча моделда баҳолар ўзгарувчан эмас. Шунинг учун пул массасининг кўпайиши ишлаб чиқариш даражасига баҳоларнинг ўсиши орқали эмас, балки фоиз ставкаси орқали таъсир кўрсатади. Агар янги классиклар пул массаси макроиктисодий жараёнларга фақат «тўғри» таъсир кўрсатиш механизмини, Викселль - ҳам «тўғри» ҳам «эгри» механизмларини тадқиқот қилган бўлсалар, Ж.М.Кейнс эса эътиборни фақат «эгри» механизмга қаратди.

Фоиз ставкаси иккита сабабга кўра ўзгариши мумкин: ё ўз активларининг бир қисмини пул шаклида ушлаб турган кишиларнинг психологик кайфиятидаги ўзгаришлар оқибатида (пулга бўлган талаб эгри чизигининг силжиши), ёки пул массасининг ўзгариши натижасида (пул таклифи эгри чизигининг силжиши). Агар фоиз ставкаси R_1 даражада ўрнатилган бўлса (3-расмга қаранг), унда унинг R_2 даражага пасайиши фақат пулга бўлган талаб эгри чизиги чапга (D_2) силжигандагина ёки пул таклифи эгри чизигининг ўнгга (S_2) силжиши натижасида содир бўлади.

6-расм.

7-расм.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиб, пул таклифи миқдори фоиз ставкасига ва демак, инвестициялар ҳажмига ҳам таъсир кўрсатади дейиш мумкин. Масалан, муомаладаги пул миқдорининг M_1 дан M_2 га ўсиши фоиз ставкасини R_1 дан R_2 га пасайтирди ва инвестициялар даражасини I_1 дан I_2

га оширди (4-расмга қаранг).

Бу ерда бир муаммо бор. Уни Ж.М. Кейнс “ликвидлик тузоғи” деб атаган. Унинг мазмунига кўра, пул массаси кўпайиб боради, лекин муайян (фоиз жуда паст) даврга келиб фоиз меъёрининг пасайиши тўхтайди. Пулни кўпайтириш фойдасиз бўлиб қолади.

Ж.М. Кейнс асарида ликвидлик тузоғининг икки сабабини кўриш мумкин. Биринчидан, фоиз ставкаси паст бўлганда (ва демак, облигация қиймати юқори бўлганда) қимматли қоғозлар бозори иштирокчилари унинг ошишини кутадилар (облигациялар қийматининг пасайишини). Шунинг учун улар бугунги кунда қиммат облигацияларни сотиб олмайдилар ва ўз активларини ликвидли шаклда сақлайдилар (чайқовчилик сабаби). Иккинчидан, паст фоиз ставкаси пулни қимматли қоғозлар кўринишида сақлаш хатарини қопламайди ва эҳтиёткорлик сабабидан келиб чиққан ҳолда одамлар ўз жамғармаларини хавфсиз бўлган нақд пул кўринишида ушлаб туришни афзал кўрадилар.

7. Иқтисодиётни давлат томонидан тартиблашнинг чора-тадбирлари

Ж.М.Кейнс таълимотидаги асосий ютуқлардан бири шундан иборатки, унда иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиб туришнинг зарурлиги кўрсатиб берилди. Бу ерда шу нарсани айтиб ўтиш жоизки, Ж.М.Кейнсдан олдинги иқтисодчилар (Д.Рикардо, А.Пигу, К.Викселл) ҳам бу борада назария яратганлар. Аммо Ж.М. Кейнс назарияси унинг ўтмишдошлари ва замондошлари назарияларидан шу билан фарқ қиладики, у ишсизлик ва ортиқча ишлаб чиқариш инқирозлари тасодифий, ўзўзидан юага келадиган ҳодисалар эмас, балки бозор механизми ҳаракати туғдирадиган ҳодисалар эканлигини исботлагани ҳолда, биринчи марта иқтисодиётни давлат томонидан мунтазам, узлуксиз равишда тартибга солиб туриш зарурлигини кўрсатиб беради. Ж.М.Кейнс бу билан классиклар томонидан ишлаб чиқилган ва ўша пайтда ҳукмрон бўлиб турган тартиблашнинг микроиқтисодий ёндашувини рад этди. Фирманинг (микроиқтисод) ривожланиши шароити бир бутун миллий иқтисодиётнинг (макроиқтисодий) ривожланиш шароитини белгилаб беролмаслигини кўрсатиб берди.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартиблашнинг кейнсча назарияси уч асосий ҳолатни ўз ичига олади: биринчидан, ўз-ўзидан ҳаракатга келадиган бозор механизмига баҳо берилади; иккинчидан, иқтисодиётнинг бошбошдоқлик асосида ривожланиши жараёнида бўладиган қийинчилик ва зиддиятларнинг сабаблари талқин қилинади; учинчидан, камчиликларни бартараф қилиш мақсадида иқтисодиётни тартиблаш тадбирлари тизими белгиланади.

Ж.М. Кейнс классикларнинг иқтисодиётнинг ўзини-ўзи тартиблаш механизмини танқид қилиб, бозор иқтисодиётида бундай механизм амал қилмаслигини, иқтисодиётни давлат ёрдамида тартиблаш мумкинлигини кўрсатиб, «давлат истеъмолга бўлган мойилликка ўзининг раҳбарлик таъсирини қисман тегишли солиқ тизими йўли билан, қисман фоиз

меъёрини белгилаш йўли билан ва эҳтимол, бошқа усуллар билан ўтказиши лозим бўлади», деб ёзади.

Ж.М.Кейнс фикрига кўра, иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибланишининг самарадорлиги давлат инвестициялари ёрдамида воситаларни кидиришга, аҳолининг тўла иш билан бандлигига эришишга, фоиз меъёрини пасайтириш ва белгилашга боғлиқ. Унинг таъкидлашича, давлат инвестициялари улар етишмай қолган шароитда қўшимча пул чиқариш билан кафолатланиши (бюджет камомадидан кўркмаган ҳолда) керак, камомад эса иш билан бандликнинг ўсиши ва фоиз меъёрининг пасайиши билан бартараф этилади. Бошқача айтганда, Ж.М.Кейнс концепцияси бўйича, ссуда фоизи қанча паст бўлса, инвестицияларга бўлган қизиқиш шунча юқори бўлади, бу, ўз навбатида, иш билан бандликни оширади, ишсизликни тугатишга олиб келади.

8. Янги кейнсчилик

50-йилларнинг иккинчи ярмида Ж.М.Кейнс назарияси асосида янги кейнсчилик шаклланди. Унинг анча кўзга кўринган вакиллари амеркалик Э.Хансен (1887–1975), П.Самуэльсон (1915 й. туғилган), Е.Домар (1914), С.Харрис (1897–1974), Р.Солоу (1924 й. туғилган), инглиз Р. Харрод (1900–1978) лар ҳисобланади.

Янги кейнсчиликнинг асосий тадқиқот объекти макроиқтисодий миқдорларнинг (ялпи талаб, ялпи таклиф, ялпи, жамғарма) ўзаро таъсири ҳисобланди. Масалага бундай ёндашув цикли ишсизлик, инфляция, иқтисодий ўсиш муаммосини таҳлил қилишга ёрдам беради.

Янги кейнсчилар (Е.Домар, Р.Харрод) иқтисодий ўсиш назариясини ишлаб чиқдилар. Ундаги асосий муаммо – реализация муаммоси ҳисобланади. Бу назарияга мувофиқ, иқтисодиёт динамик мувозанат ҳолатда бўлади, агар талаб ишлаб чиқариш ресурсларидан тўла фойдаланиш имконини берса. Талаб боғлиқ бўлган миллий даромаднинг кўпайиши, уларнинг фикрига кўра, фақат капитал жамғарилиши функцияси ҳисобланади, капиталга бўлган талаб эса, фақат миллий даромаднинг ўсиш суръати билан аниқланади.

Иқтисодий ўсишнинг янги кейнсчилик моделида истеъмол ва жамғарма ўртасидаги ўзаро миқдорий боғлиқлик, «мультипликатор-акселератор» тизими асосий ўринда туради. Инвестиция (капитал жамғармаси меъёри) ва ишлаб чиқаришнинг капитал сиғими (капиталнинг ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбати) иқтисодий ўсишнинг асосий омиллари ҳисобланади.

Янги кейнсчилар индустриаллаштириш пайтида капитал сиғимининг ўсиш мойиллигини ва «етук иқтисодиёт» даврида пасайишини пайқадилар. Иқтисодиётда жамғарманинг инвестициялардан ортиб кетиши корхоналарнинг тўла қувват билан ишламаслигига ва ишсизликка олиб келади. Инвестицияларга бўлган талабнинг жамғармадан ортиб кетиши баҳоларнинг ўсишини келтириб чиқарди.

Янги кейнсчилар иқтисодий ётти билвосита ва бевосита тартиблаш чора-тадбирларини ишлаб чиқдилар. Билвосита таъсир кўрсатиш усулига солиқ сиёсати, бюджет орқали молиялаштириш, кредит сиёсати, тезлаштирилган амортизациялар киради.

Ж.М.Кейнс томонидан таклиф қилинган ссуда фоизини тартиблаш кенг қўлланилади. Асосий капиталга капитал қўйилмасини рағбатлантириш учун фоиз меъёрини ўзгартириш, биринчи навбатда узоқ муддатли кредитлашга нисбатан олиб борилади. Давлат кредити ишлаб чиқаришнинг тармоқ тузилишини ўзгартиришда, экспорт тармоқларини рағбатлантиришда, иқтисодий ётнинг колоқ бўғинларини қўллаб-қувватлашда, инфратузилмани ривожлантиришда, техника тараққий ётини жадаллаштиришда муҳим роль ўйнай бошлайди.

Янги кейнсчилар мультипликатор принципини акселератор (жадаллаштириш) принципи билан тўлдирдилар. Мультипликатор принципи бўйича инвестиция иш билан бандликни таъминлаб даромадни оширади. Акселератор принципига кўра даромадларнинг ўсиши конкрет шароитда инвестициянинг кўпайишига олиб келиши ҳам мумкин. Бунинг маъноси шундан иборатки, даромадларнинг кўпайиши ялпи талабнинг ошишига олиб келади, ялпи талабнинг ошиши эса, ишлаб чиқаришнинг кенгайтирилишини тақозо этади ва демак, янги инвестицияларга бўлган талаб келиб чиқади. Акселератор даромад ўсиши билан келгуси инвестициялар ўсими ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди.

Таянч иборалар: «психологик қонун»; «самарали талаб»; иқтисодий ётти тартибловчи – давлат; истеъмолга бўлган мойиллик; жамғармага бўлган мойиллик; фоизни тартиблаш; жамғарма; инвестиция; мультипликатор; акселератор.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ж.М. Кейнснинг ўрганиш услубининг ўзига хослигини тавсифлаб беринг?
2. Ж.М. Кейнснинг “психологик қонуни”нинг моҳияти нима?
3. Самарали талаб деганда нимани тушунаси?
4. “Мультипликатор инвестицияси” қандай маънони билдиради?
5. Ж.М. Кейнс иқтисодий ётти давлат тартиблашнинг қандай чора-тадбирларини илгари суради?
6. “Ликвидлик устунлиги” деганда нимани тушунаси?
7. Е.Домар ва Р.Харрод янги кейнсчилик иқтисодий ўсиш назариясининг моҳияти нима?

Тавсия этиладиган адабий ётлар рўйхати

1. Исламов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Т.: «Ўзбекистон», 2003.

2. Раззоков А. ва б. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Т.: “Молия”, 2002.
3. Классики кейнсианства: в 2х т. -М.: ОАО "Издательство "Экономика", 1997.
4. Кейнс Дж. М. Конец laissez-faire. // Истоки. Вып.3./Редкол.: Я. И. Кузьминов (гл.ред.), В.С. Автономов, О. И. Ананьин и др. -М.: ГУ ВШЭ, 1998.
5. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. -М.: Прогресс, 1978.
6. Кейнс Дж.М. Избранные произведения. -М.:Экономика, 1993.
7. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. // Антология экономической классики. -М.: "ЭКОНОВ", "Ключ", 1992.
8. История экономических учений (современный этап) / Под ред.
9. А.Г. Худокормова. – М., 2011.
10. 10.История экономических учений: Учебник / Под ред. Г.А. Шмарловской.
11. - М., 2005.
12. 12.Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: В 2 т. - М., 1992.
13. 13.Селмгмен Б. Основные течения современной экономической мысли. - М.,
14. 1968.
15. 14.Современные экономические теории Запада. - М., 1996.
16. 15.Соколов Р.Е. История экономических учений. - М., 2007.
17. 16.Сурин А.И. История экономики и экономических учений. - М., 2005.
18. 17.Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. - М., 1959.
19. 18.Харрод Р.К. К теории экономической динамики. - М., 1959.
20. 19.Экономическая теория: Хрестоматия. - М., 1995.

7-МАВЗУ. МОНЕТАРИЗМ

1. Монетаризм концепцияси ва унинг асосий қоидалари

Монетаризм иқтисодий таълимотлар тарихида кенг тарқалган машҳур ва нуфузли оқимдир. Бу оқимнинг атоқли намояндаси Чикаго университетининг профессори, иқтисодий соҳасида Нобель мукофоти соҳиби **Милтон Фридмен (1912)** ҳисобланади. Монетаризм (monetary – пул) – бу иқтисодиётдаги тебранма ҳаракатда пул ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб тасдиқловчи иқтисодий фандаги оқим. Монетаризм – нафақат пул тўғрисидаги таълимот. Бу мактаб вакилларининг диққат марказида пул категорияси, пул-кредит дастаклари туради; аммо уларни пул механизми, банк тизими, пул-кредит сиёсати, валюта муносабатлари шунчаки қизиқтирмади. Монетаристлар уларни пул массаси билан ишлаб чиқариш ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш учун тадқиқ қилдилар. Монетаризм кейнсчилар таълимотига муқобил тарзда юзага келган бозор иқтисодиётида пулни олқишловчи назариядир.

Бозор механизми устунлигига асосланган М.Фридмен назариясига кўра, эркинлик ва хусусий тадбиркорлик ўртасида ички боғлиқлик мавжуд. Фақат хўжалик эркинлиги шароитида сиёсий эркинликка, иқтисодий самарадорликка ва тенгликка эришиш мумкин. Иқтисодиётда нима қилиш кераклигини миллионлаб кишилардан кўра давлат амалдорларининг яхши билиши даргумон, дейди М.Фридмен. Давлатнинг хўжалик жараёнларга аралашуви иқтисодиётнинг ўзини-ўзи тартиблаш тизимини бузишга олиб келади. Шунинг учун давлат пул ва ишлаб чиқариш барқарорлигини таъминлаган ҳолда, пул муомаласини назорат қилиш билан чекланмоғи лозим.

Монетаризмнинг асосий қоидалари. М. Фридмен концепциясини тасаввур қилиш учун, унинг тарафдорлари у ёки бу даражада қўллаб-қувватлаган асосий қоидаларни кўриб чиқамиз.

Биринчи қоида – *бозор хўжалигининг барқарорлигини тан олиш.* Монетаристлар фикрича, бозор иқтисодиёти ўзининг ички хусусиятига кўра барқарорликка, ўзини ўзи тартиблашга интилади. Бозор рақобати тизими мустаҳкам барқарорликни таъминлайди. Мабодо мувозанат бузилса, баҳолар уни тузатишнинг бош воситаси бўлиб хизмат қилади. Номутаносибликларнинг вужудга келиши, одатда, ички сабаблар натижасида эмас, балки ташқаридан бўладиган арашувлар, давлат тартиблашидаги хатолар натижаси ҳисобланади.

Бозор хўжалигининг барқарорлиги тўғрисидаги ушбу қоида Ж.М. Кейнснинг иқтисодиётига давлат аралашувининг зарурлиги тўғрисидаги тасдиғига қарши қаратилгандир.

Иккинчи қоида – *пул омилининг муҳимлиги.* Иқтисодиётга таъсир кўрсатувчи турли дастаклар ичида пул дастаклари устун қўйилади. Айнан улар (маъмурий, баҳолар дастаклари эмас, солиқ тизими эмас) иқтисодиётни

аъло даражада барқарорлаштиришга қодир.

Агар Ж.М.Кейнс бюджет сиёсатини анча аниқ, тезкор ва натижасини олдиндан билиш мумкин бўлган дастаклар сифатида баҳолаган бўлса, М.Фридмен ундан фарқли равишда, пул-кредит сиёсатини ана шундай тавсифлайди. Унингча, (Кейнсга қараганда), пул-кредит сиёсати иқтисодий фаолликни анча кучайтиради. У пулни ишлаб чиқариш, иш билан бандлик ва баҳоларни аниқлашда ягона бош омил сифатида қарайди.

Пулнинг асосий хусусияти унинг ликвидлигида. Пулни хоҳлаган пайтда алмаштириш, унга ҳар қандай товарни сотиб олиш мумкин. М. Фридмен пул ҳаракати (пул массасининг ўсиш суръати) ва ялпи ички маҳсулот ўртасида ўзаро чамбарчас боғлиқлик амал қилишига асосланади. Пул массасининг ўсиш суръатининг тезлашуви ёки секинлашуви фаол иш юритишда, ишлаб чиқаришнинг цикли тебранишида акс этилади.

Учинчи қоида – *тартиблаш жорий вазифаларга эмас, балки узоқ муддатли вазифаларга мўлжалланган бўлиши керак*. Гап шундаки, пул массасидаги ўзгаришлар натижаси асосий иқтисодий параметрларда бирдан акс эттирилмайди, балки биров вақтдан кейин таъсири билинади. Одатда, лаг (вақтинча ўзилиш) бир неча ойни ташкил этади. У шу нарсани билдирадики, пул массасидаги ўзгаришлар ялпи ички маҳсулотга бирдан эмас, балки бир оз вақтдан (ойдан) кейин таъсир кўрсатади. Шунинг учун пул сиёсати жорий тартибдаги самарага ва қисқа муддатли ўзгаришларга мўлжалланган бўлмай, балки узоқ муддатли характерга эга.

2. Айирбошлаш тенгламаси

М. Фридмен концепцияси гарчи ўзига хослиги билан ажралиб турса ҳам, у пулнинг миқдорий назариясига асосланади. Пулнинг миқдорий назариясига кўра, пул миқдори билан баҳолар даражаси ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд, баҳолар муомаладаги пул миқдори билан аниқланади, пулнинг сотиб олиш қобилияти эса баҳо даражасига боғлиқ. Пул массаси кўпайса, баҳолар ўсади, ва аксинча, пул массаси камайса, баҳолар пасаяди, яъни бошқа барча шароитлар бир хил бўлганда товарларнинг баҳолари пул миқдorigа мутаносиб тарзда ўзгаради.

Товар айланишини таъминловчи нақд пул тахминан бир йиллик даромаднинг ўндан бир қисмини ташкил этади, деб фараз қилайлик. Бошқача айтганда, пул йилига ўн марта айланади. Пул бир йилда 10 марта айланса, унда мисол учун 10 млн. сўмлик бир йиллик даромадни (маҳсулотни) сотиш учун муомалада 1 млн. сўм бўлиши керак. Агар муомаладаги пул миқдори 1 млн. сўмдан 2 млн. сўмга ортса, унда (бошқа шартлар ўзгармаган ҳолда) баҳолар ҳам икки баробар ошади.

Бундай боғлиқлик, яъни муомаладаги пулнинг миқдори билан мамлакат доирасида сотилган товар ва хизматларнинг умумий миқдори ўртасидаги боғлиқлик Ирвинг Фишернинг **айирбошлаш тенгламасида** ифодаланади:

$$M \cdot V = P \cdot Q,$$

бу ерда, M – пул миқдори; V – муомаладаги пулнинг айланиш тезлиги; P – баҳолар даражаси; Q – ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг миқдори.

Тенгламанинг чап томонидаги $M \cdot V$ жами ишлаб чиқарилган товарни сотиб олишга кетган харидорларнинг умумий сарфларини ва пулнинг айланиш тезлигини билдирса, ўнг томонидаги $P \cdot Q$ эса, ушбу айирбошланадиган товарлар миқдори ва баҳолар даражасини билдирди. Агар $M \cdot V$ бир йилда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларга сарфланган умумий харажатлар бўлса, унда у номинал соф миллий маҳсулотга (СММ) тенг бўлиши керак, яъни $СММ = P \cdot Q$.

Айирбошлаш тенгламаси функционал боғлиқликларни анча аниқ тасаввур этишга имкон беради. Агар пул массаси ортса ё (P) баҳолар, ё (Q) ишлаб чиқариш миқдори ўзгаради.

Классиклар муомаладаги пулнинг айланиш тезлиги (V), ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори (Q) пул массаси (M) ўзгаришига боғлиқ эмас деб ҳисоблаганлар. Уларнинг фикрига кўра, ишлаб чиқаришнинг реал миқдори давлатнинг меҳнат ресурслари ҳолати билан, ишлаб чиқариш қувватлари билан аниқланади, пулнинг айланиш тезлиги эса ишчиларга ҳар йили тўланадиган иш ҳақи миқдорига ўхшаш омиллар билан ифодаланади.

Монетаристлар жуда кўп амалий материалларга асосланган ҳолда (бу ҳақида юқорида айтиб ўтилди) пул таклифи номинал СММ ишлаб чиқаришда ҳал қилувчи омил ҳисобланади, деб хулоса қиладилар.

3. Пулга бўлган талаб ва таклиф

Киши бозор иқтисодиёти шароитида ўз бойликларини ҳар хил шаклларда (пул, қимматли қоғозлар, ер участкаси, кўчмас мулк ва бошқа кўринишларда) сақлаши мумкин. Ҳар ким ўз бойлигини кўпайтиришга ва айнан қайси шаклда сақлаш мақсадга мувофиқ келишига интилади.

Бойликнинг бир қисмини пул шаклида ушлаб туриш мақсадга мувофиқ. Негаки пул ликвидли, унга ҳар қандай товар сотиб олиш мумкин.

М.Фридмен бўйича, пулга бўлган талаб нафақат молиявий активлардан келадиган даромадларга, балки даромад келтириши мумкин бўлган бошқа бойлик шаклларига ҳам боғлиқ.

М.Фридмен бойликнинг бешта асосий шакллари ажабланиб кўрсатиб беради: пуллар, облигациялар, акциялар, моддий неъматлар, инсон капитали. Бир шаклдаги бойликнинг қиммати ошиши, иккинчисининг пасайиши мумкин. Шу боис, бойлик шакллариининг алмаштириб турилиши, улрани сотиш ва сотиб олиш операциялари доимо бўлиб туради. Одамлар ўз бойликларини анча ликвидли актив – пул шаклларида ушлаб туришга ҳаракат қиладилар. Пулга эгалик қилиш ўз-ўзидан даромад олиб келмайди. Пул захираси, бир томондан, кундалик харажатлар учун керак бўлса, иккинчи томондан, активларни пул шаклида сақлаш муқобил даромад олиш имкониятини йўқотади. Ёстиқнинг тагида, сандиқнинг тагида ётган пуллар

уларнинг эгаларини облигацияларни сотиб олиш, тадбиркорликка пул қўйиш ва бошқа йўллар билан даромад топишдан маҳрум этади.

Кейнсчилардан фарқли равишда, монетаристларнинг тасдиқлашича, пулга бўлган талаб асосан айирбошлаш эҳтиёжлари, бошқача айтганда, трансакцион сабаблар билан аниқланади. Савол туғилади: одамлар ўз активларининг қанча қисмини ликвидли шаклида ушлаб туришлари керак? М.Фридмен бўйича, товар ва хизматларни сотиб олиш учун зарур бўлган қисмини. Касса захирасисиз бўлиши мумкин эмас, лекин кассада камроқ пул сақлаш мақсадга мувофиқдир. Агар кассада пуллари кўпайиб кетса, одамлар уларни кўпроқ фоиз ёки фойда келтирадиган активларга айлантирадилар.

Агар баҳоларнинг (инфляция) ошиши кутилса, пулга талаб камаяди, аксинча, баҳоларнинг пасайиши кутилса, пулга бўлган талаб кучайди. Пулга бўлган талаб фоизга ҳам боғлиқ. Фоиз ошганда пулга талаб пасаяди. Лекин пулга бўлган талаб нафақат фоиз ставкасига, балки М.Фридмен бўйича, бошқа активларнинг даромадларига нисбатан пулнинг меъёрли фойдалилиги ҳам боғлиқ. Унинг меъёрли фойдалилига қанча юқори бўлса, пул талаби ҳам кўпаяди.

Пулнинг муомаладаги миқдори унинг таклифини билдиради. Пул таклифи анча ўзгарувчан бўлади, у иқтисодий омиллар билан аниқланмайди, балки ташқи таъсирдан юзага келади. Пул таклифи марказий банк томонидан, тижорат банклари берадиган кредитлар миқдори, қимматли қоғозлар олди-сотдиси билан тартибга солиниб турилади. Пулга бўлган талаб ва пул таклифи монетар мувозанатни юзага келтирувчи асосий воситалар ҳисобланади. Бунда мувозанат ажралган ҳолда шаклланмайди. Пул секторидаги мувозанат товар секторида бўладиган жараёнлар билан узвий боғланган.

Пул таклифидаги ўзгаришларнинг ЯИМ бўлган таъсирини монетаристлар ва кейнсчилар ҳар хил тушунтиради. Кейнс бўйича, пул-кредит сиёсати (пул миқдорининг ўзгариши) асосида фоиз ставкаси ётади, у инвестицияга ва ялпи талабга таъсир этувчи асосий омил сифатида қаралади. Шу билан бирга у фоиз ставкаси ролини жуда ошириб юбормаслик кераклигини қайд қилиб ўтади. Бундан ташқари, фоиз ставкасининг пасайиши инвестицион талабнинг доимо ўсишини келтириб чиқармайди (“инвестицион тузоғи” сабабли), пул массасининг кўпайиши эса фоиз ставкасининг пасайишини келтириб чиқармаслиги мумкин (“ликвидлик тузоғи” сабабли).

Монетар назарияда пул талаби ва таклифи асосий ҳисобланади. Улар товарларга ва инвестицияларга бўлган талабни пул оқими (пул миқдори массаси)га боғлаб тушунтиради. Пул массасининг бир оз кўпайиши товар ва хизматларга бўлган талабни оширади, лекин пул талабининг меъёрдан ошиб кетиши баҳоларнинг ошиб кетишига олиб келади. Шунинг учун иқтисодий тартибловчи дастак сифатидаги баҳо механизмнинг амал қилишига ҳалақит бермаслик керак.

4. Пул массаси ва иқтисодий циклар

М. Фридмен, Анна Шварц билан бирга ёзган «Кўшма Штатларнинг монетар тарихи (1867–1960 йил)» асарида катта ҳажмдаги материаллар ёрдамида пул массасининг кучайиши билан иқтисодий цикл фазалари ўртасида боғлиқлик борлигини кўрсатиб берди. У пул массаси ўсишнинг тезлашуви ёки секинлашувини кузатиб, деярли 100 йил мобайнида АҚШ нинг барча хўжалик динамикаси пул массаси ҳаракати билан аниқланиб келинган, деган хулосага келган. Пул массасининг ўсиш суръатининг ўзгариши ижтимоий маҳсулот ўсишида ўзгариш келтириб чиқаради. Пул массасининг юқори ўсиш чўққиси ишлаб чиқаришнинг ўсишини, пул массасининг қуйи нуктаси ишлаб чиқаришнинг пасайишини келтириб чиқаради. Шундай қилиб, пул массаси (муомаладаги пул миқдори) иқтисодий ҳаётга истеъмолчилар ва фирмалар сарф-харажатлари орқали бевосита таъсир кўрсатади.

Пул таклифи ўсиши унинг «арзонлашувига» олиб келади (фоиз ставкаси пасаяди). Кредит олиш фойдали ҳисобланади, инвестиция товарларига бўлган талаб кенгаяди. Капитал қўйилмасининг ортиши билан ялпи ички маҳсулот кўпайиб боради, иш билан бандлик ҳам ошади.

Пул таклифининг кўпайиши билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар фақат миқдор кўрсаткичларида ўз ифодасини топмайди. Пулнинг айланиши ва маҳсулотлар миқдори доимий бўлганда пул таклифининг ўзгариши баҳога тўғри таъсир кўрсатади: пул таклифи кучайганда унинг харид қобилияти пасаяди, яъни баҳо ошади. Агар пул таклифининг кўпайиши ЯИМ кўпайиши билан бирга олиб борилса, баҳолар ошмайди.

Баҳоларнинг ўзини-ўзи тартиблаб туриши ва пулларнинг сотиб олиш қобилиятининг тенглашуви натижасида пул сектори билан товар сектори ўртасида зарурий алоқа ўрнатилади.

Монетаристлар пулнинг бош функцияси – иқтисодий ривожланишнинг молиявий асоси ва муҳим ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қилади деган қоидага асосланади. Пул массасини тартиблаш (кўпайтириш) банклар тизими орқали ресурсларнинг тармоқлар ўртасида тақсимланишига таъсир кўрсатади, техника тараққиётига «ёрдам беради», иқтисодий фаолликни қўллаб-қувватлашга имкон беради.

Пул дастакларидан ниҳоятда эҳтиёткорлик билан фойдаланиш керак. Пул массаси билан иқтисодий ўсиш ўртасида мувозанат бўлиши зарур. Шу боис, М. Фридмен монетар қоидаларни қонун йўли билан белгилаш таклифи билан чиқди, унга кўра реал ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши бир йилда 3 фоизни ташкил этганда (АҚШ учун) пул массасининг ўртача ўсиш суръати 3–5 фоиз миқдорида белгиланиши лозим. Бу иқтисодиётда фаолликни келтириб чиқаради. Агар пул таклифининг кўпайиши йилига 3–5 фоиздан ошиб кетса, инфляциянинг кучайишига олиб келади, агар пулнинг кўпайиши 3–5 фоиздан паст бўлса ЯИМ ўсиши пасаяди.

М. Фридмен фикри бўйича, Буюк турғунлик даври қийинчиликлари, энг аввало, федерал резерв тизимининг (ФРТ) иқтисодиётда пул миқдорининг камайиб кетишини бартараф этишга қурби етмаганлиги билан боғлиқ (фонд бозорининг синиши ва банкларнинг хонавайрон бўлиши

сабабли). Пул массасининг етишмаслиги эса талабга салбий таъсир кўрсатди, реал ишлаб чиқариш ҳажми эса пасайиб борди. Бу ерда шу нарсани айтиш керакки, монетаристларнинг танқиди беҳуда бўлгани йўқ, у кейинчалик ўз фойдасини кўрсатади. 1987 йил 19 октябрда жаҳон миқёсида фонд бозори синиши кузатилди. Аммо ФРТ ва бошқа марказий банкларнинг қатъий хатти-ҳаракати тезда ўз самарасини берди. Рағбатлантирувчи пул сиёсати амалга оширилди. Фоиз ставкаси пасайди, бу банк ишидаги саросимани тўхтатди.

Монетар концепциясининг кейнсчиликдан фарқи. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, пул сиёсати пул талаби ва унинг таклифи ўртасида нисбат ўрнатишга йўналтирилган бўлиши керак. Пул таклифининг ўсиши (пулнинг ўсиш фоизи), баҳолар барқарорликни таъминлайдиган даражада бўлиши лозим. М. Фридмен фикрига кўра, бундай даражани аниқлаш жуда мураккаб. Марказий банк прогнозларида хатолар тез-тез учраб туради. Иқтисодий ривожланишга айнан қайси омиллар таъсир кўрсатаётганлигини аниқлаш қийин ва ҳатто мумкин эмас. Қабул қилинаётган қарорлар кечиккан бўлиши ва баъзида қарама-қарши натижаларни келтириб чиқариши ҳам мумкин: масалан, баъзан ишлаб чиқаришнинг ўсишини рағбатлантириш кўзда тутилганда, пасайиш келиб чиқади, яъни қабул қилинган қарор ўсишга тўсқинлик қилади.

«Агар молия–кредит соҳасини кўриб чиқадиган бўлсак, – деб ёзади М. Фридмен, – кўпчилик ҳолларда тўғри қарорлардан кўра, нотўғри қарорлар қабул қилинади, негаки қарор қабул қилувчилар фақат чекланган соҳаларини муҳокама қиладилар ва умуман барча сиёсий оқибатлар йиғиндисини эътиборга олмайдилар». Марказий банк қисқа муддатли тартибланишнинг конъюнктурали сиёсатдан воз кечиши ва иқтисодиётга ўзоқ муддатли таъсир кўрсатиш, пул массасини аста секин кўпайтириб бориш сиёсатига ўтиши керак. Пул массаси номинал ЯИМ га таъсир кўрсатади.

Монетар концепция ва монетар тавсиялар кейнсчиликдан фарқ қилади, баъзан эса унга қарама-қаршидир. Шу билан бирга иқтисодиётни тартиблаш муаммосидаги бу икки ёндашув ўртасига катта чегара қўйиш ҳам нотўғри. Ҳар иккала назария, энг аввало, бозор иқтисодиёти шароитида қўлланишга қурилган. Маълум маънода ҳар иккала назария бирбирини ўзаро тўлдириб туради (умумий даромадни аниқлаш назариясини ташкил этади). Ж.М.Кейнс даромадларининг харажатларга миқдорий боғлиқлигини асослаб берди, М.Фридмен эса даромадларнинг пулга боғлиқлигини кўрсатиб берди. Шу билан бирга, Ж.М. Кейнс ва М.Фридмен ёндашувлари ўртасида айрим фарқлар мавжуд. Уларнинг баъзиларини умумий схемали кўринишда акс эттириш мумкин:

Кейнс	Фридмен
Давлатнинг бозор ҳўжалигига аралашуви зарур	Бозор ўзини ўзи тартиблашга қодир
Иш билан бандлик ялпи талабга боғлиқ	Иқтисодиёт ўзи ишлаб чиқариш ва иш билан бандлик даражасини ўрнатади
Пул массаси ишлаб чиқаришга	Пул массаси – баҳоларнинг ўсиши

нисбатан холис (ёмон ҳам, яхши ҳам таъсир этмайди)	ва конъюнктуранинг ўзгариши сабабчисидир
Асосий муаммо - ишсизлик	Асосий муаммо – инфляция
Ўзгарувчан пул сиёсати лозим	Барқарор пул сиёсати зарур
Бюджет камомади – талабни рағбатлантириш воситаси	Бюджет камомади – инфляция сабабчиси

Монетаризм ҳам, Кейнсчилик ҳам иқтисодий тартиблаш зарурлигидан келиб чиқади. Уларнинг назарий тавсиялари муайян бир даврда қўл келса, бошқа даврда иш бермайди. Шу боис, иқтисодий вазият ва шароитларга қараб улардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Таянч иборалар: монетаризм; пулга бўлган талаб; пул таклифи; бойлик шакллари; «айирбошлаш тенгламаси»; ликвидли активлар; “ликвидлик тузоғи”; фоиз ставкаси; барқарор пул сиёсати.

Такрорлаш учун саволлар

1. Монетаризмнинг асосий қоидаларининг ўзига хослиги нимада?
2. Айирбошлаш тенгламасининг моҳиятини тушунтириб беринг?
3. М.Фридмен бўйича, пулга бўлган талаб қандай омиллар билан аниқланади?
4. Пул таклифи деганди нимани тушунаси?
5. Ж.М.Кейнс ва М.Фридмен бўйича, пул массаси билан ЯИМ ўртасидаги ўзаро боғлиқлик қандай механизмлар орқали тушунтириб берилади?
6. М.Фридменнинг пул қоидасининг моҳияти нима?
7. Монетаризм ва кейнсчилик назарияларининг ўхшашлиги ва ўзига хослиги.

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: “Ўзбекистон”, 1998.
2. Бартенев С.А. История экономических учений. -М.: «Экономист», 1996.
3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. -М.: «Дело Лтд», 1994.
4. Исламов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи -Т.: «Ўзбекистон», 2003.
5. Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. -Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2005.
6. Костюк В.Н. История экономических учений. -М.: «Центр», 1998.
7. Титова Н.Е. История экономических учений. -М.: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 1997.

8. Фридмен М. Количественная теория денег. -М.: “Эльф – Пресс”, 1996.
9. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки (THESIS). Т.: II. Вып. 4. 1994 г.
10. Ядгаров Я.С. История экономических учений. - М., 2010.
11. Автономов В., Ананьин О., Макашева Н. История экономических учений. - М.: Инфра-М, 2013. - 784 с.
12. Гловели Г.Д. История экономических учений. - М.: Юрайт, 2012. - 752 с.

8-МАВЗУ. ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ

1. Институционализмнинг келиб чиқиши ва ундаги янги раҳнамолар

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида юзага келган конкрет-тарихий шароит таъсирида АҚШ ижтимоий-иқтисодий жихатдан дунёда энг ривожланган мамлакатга айланди. Айнан Америкада биринчи бўлиб эркин рақобатга асосланган иқтисодиётнинг монополистик иқтисодиётга ўтиши билан боғлиқ бўлган муаммолар анча кескин шаклда намоён бўла бошлади. Бу АҚШда илк бор антимонопол чора-тадбирларнинг ишлаб чиқилишига, уларнинг XIX асрнинг охирида мамлакатда қўлланилишига асосий сабаблардан бири бўлди. Кейинчалик дунёдаги барча ривожланган мамлакатлар бундай чора-тадбирлардан кенг қўллана бошлади.

XX асрнинг бошида АҚШ иқтисодчи-олимлари иқтисодиётда кучайиб бораётган монополистик тенденцияларни таҳлил қилгач ва ўз мамлакатининг «антитрест» сиёсатига таъсир кўрсатгач, иқтисодиёт устидан ижтимоий назорат қилиш концепциясига асос солди. Уларнинг назарияси ҳозирги кунда иқтисодий фанда ижтимоий институционал ёки оддий қилиб айтганда институционализм деб аталувчи янги йўналишни бошлаб берди.

«Институционализм» атамаси асосида «институт» тушунчаси ётади. Институт институционалистлар томонидан жамиятнинг ривожланишда асосий куч сифатида кўрилади. Институционализм тарафдорлари «институт»ларга ҳар хил категория ва тушунчаларни масалан, давлат, оила, тадбиркорлик, монополиялар, хусусий мулкчилик, касаба уюшмалари, ҳуқуқий қоидалар, дин, ахлоқ ва шу кабиларни киритадилар.

Институционализм – бу маълум маънода *иқтисодий назариядаги янги классик йўналишга муқобил назариядир*. Агар янги классиклар А.Смитнинг бозор ҳўжалиги механизмининг такомиллашганлиги ва иқтисодиётнинг ўзини-ўзи тартиблаши тўғрисидаги тезисига ва «соф иқтисодий фан» га амал қилсалар, *институционалистлар эса моддий омиллар билан бирга иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб рухий, маънавий, ҳуқуқий ва бошқ омилларни ҳам ҳисоблайдилар*. Бошқача айтганда, институционализм ўзи таҳлил қиладиган предмет сифатида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ҳам иқтисодий, ҳам ноиқтисодий муаммоларни илгари сурди. Бунда тадқиқот объекти институтлар – бирламчи ёки иккиламчи турларга ажратилмайди ва бир-бирларига қарши қўйилмайди.

Т.Веблен – институционализм асосчиси. Институционализмнинг ватани АҚШ, унинг асосчиси **Торстейн Веблен (1857–1929)** ҳисобланади. Замонавий институционализм йўналишининг дастлабки кўринишлари Т.Вебленнинг «**Бекорчи синф**» назарияси асарида изоҳлаб берилган.

Мазкур китоб муаллифининг фикрига кўра, иқтисодий назария билан иқтисодий реаллик ўртасида жуда катта узилиш мавжуд. Биринчиси, гармонияга (мувозанатга) асосланади, иккинчисида узлуксиз эволюция содир бўлади, яшаш учун кескин кураш кетади. Буюмнинг фойдалилиги ва унга эришишнинг қийин ва мушкуллигини доимо таққослаб борувчи «иқтисодий

одам» модели шак-шубхасиз эскирди. Ҳақиқатда эса инсоннинг хатти-ҳаракати жуда кўп омилларга кўпинча ички қарама-қаршиликларга боғлиқ. Тақлид қилишга ва рақибликка бўлган туғма мойиллик билан бирга, унинг хатти-ҳаракатига анъана, ахлоқ, урф-одат, шунингдек, обрўга бўлган интилиш жуда кучли таъсир кўрсатади. Шунинг учун иқтисодий таҳлил қилишда ҳар хил «институтларни» (улар юқорида кўриб чиқилди) ҳисобга олиш зарур.

Т.Вебленнинг фикрига кўра, алоҳида субъектларнинг хатти-ҳаракатини эмас, балки касаба уюшмаларининг, сиёсий партияларнинг иш ҳаракатини ўрганиш керак. Иқтисодий назария билан иқтисодий субъектларнинг асосий унсурлари (ер эгалари, ишчилар, капиталистлар ва инженер - техник ишчилар) ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодиётда уларнинг роли ҳар хилдир.

Бозор хўжалиги амал қилишининг дастлабки босқичида ҳокимият ва мулк тадбиркорлар қўлида бўлади. Олдин ягона бўлган бу синф кейинчалик капитал эгаларига ва ишлаб чиқаришни ташкил этувчиларга ажралади. Капитал эгаларини фақат ўз капиталларига келадиган фойда қизиқтиради, улар ўз капиталларини ишлаб чиқаришга қўймайдилар, балки фақатгина кредитга берадилар. Уларнинг даромад манбаи бўлиб реал сектор эмас, балки молия соҳасида айланиб турувчи қимматли қоғозлар ҳисобланади. Бу маънода капитал эгалари *бекорчи синфни* ташкил этади. Ишчилар, шунингдек, ишлаб чиқаришни ташкил этувчилар ва техник мутахассислар *унумли синф* ҳисобланадилар, улар ўз капиталларига эга эмас ва бекорчи синф кредитга қўйган воситалардан фойдаланиб иш юритадилар.

Бекорчи синфнинг ҳукмронлик мавқеи бутун бир иқтисодиётнинг амал қилишида кредит ролининг ҳаддан ташқари ошиб кетишига олиб келади. Капиталнинг анчагина қисми чайқовчилик мақсадларга фойдаланилади ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга йўналтирилмайди. Кредит инфляцияси вужудга келади, унинг орқасидан ссудани зудлик билан қоплаш талаби зарурлиги келиб чиқади. Натижада оммавий банкротлик ва турғунлик юзага чиқади, улар ўзининг давом этиши муддати бўйича иқтисодий юксалиш давридан анча ортиб кетади.

Бекорчи синф билан унумли синф ўртасидаги антагонизмнинг ечилиши шунга олиб келадики, ҳокимият технократлар қўлига ўтади. Капиталга бўлган мулкчилик акционерлик шаклини олади ва шу билан хусусий мулк бўлишдан тўхтади.

Институционализмдаги раҳнамолар. Институционализм йўналишига янги ҳаёт бағишлаган Америка иқтисодчилари **Жон Коммонс (1862–1945)** ва **Уэсли Митчелл (1874–1948)** ҳисобланади.

Ж.Коммонс ўзининг «Институционал иқтисодиёт» китобида хўжалик жараёнларга таъсир этувчи ҳар хил ноиқтисодий (аввало ҳуқуқий) омилларни тадқиқ қилди. У Америка ишчилар ҳаракатини, касаба уюшмаларининг ва тадбиркорлар иттифоқининг ташкил топиш тарихини ўрганди, меҳнат ҳуқуқини таҳлил қилди. Ж.Коммонс фикрига кўра, жамиятнинг ҳуқуқий тизими хўжалик ҳаётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Унингча, битим - (яъни

ҳуқуқий акт) иқтисодий тизимнинг бош бўғини ҳисобланади. Битим ўз табиатига кўра унинг иштирокчилари манфаатлари ихтилофлилигини, ушбу ихтилофли манфаатларнинг ўзаро боғлиқлилигини билдиради. Битим иштирокчилари сифатида кўпроқ индивидлар эмас, балки касаба уюшмалари ва тадбиркорлар иттифоклари қатнашадилар. Жамият вужудга келадиган қарама-қаршиликларни ечиб берадиган ҳуқуқий механизмни ишлаб чиқиши лозим. Масалан, ёлланма ишчилар билан тадбиркорлар ўртасида келиб чиқиши мумкин бўлган қарама-қаршиликлар касаба уюшмалари ва тадбиркорларнинг мақсадга мувофиқ ўзаро таъсири, самарали меҳнат ҳуқуқи ва махсус ҳукумат ҳайъати фаолияти туфайли ечилиши мумкин.

Ж.Коммонс ўзининг ижтимоий ҳаётга бўлган қарашларини тажрибада амалга ошириш мақсадида Америка меҳнат федерацияси билан фаол ҳамкорликда иш юритди. 1935 йили унинг таъсири асосида АҚШда пенсия таъминотида асос солган «Социал ҳимоя тўғрисида акт» қабул қилинди.

У.Митчелл фикрига кўра, кишилар фаолиятида асосий ҳаракатлантирувчи куч – пул ҳисобланади. Айнан молиявий институтлар инсон хатти-ҳаракатининг характерини аниқлаб беради. *У иқтисодий (молия, кредит, пул муомаласи) ва ноиқтисодий (психологик, ижтимоий, ахлоқ, ҳуққ, феъл-атвор) омилларининг ўзаро боғлиқлилигини ва ўзаро таъсирини кўрсатиб берди.* Маданий ва ижтимоий-психологик омилларни ҳисобга олган ҳолда давлатнинг пул, кредит ва молия соҳаларига аралашувини зарур деб ҳисоблади.

У.Митчеллга катта шухрат келтирган унинг иқтисодий цикл назарияси ҳисобланади. Унинг бир қатор асарлари, жумладан **“Иқтисодий цикллар”**, **“Иқтисодий цикл: муаммо ва унинг йўлга қўйилиши”**, **“Иқтисодий циклларни ўлчаш”** ушбу муаммога бағишланган. У ўз асарларида ахборотларни ишлашда статистик таҳлил воситаларидан ва математик услублардан кенг қўлланди. Мазкур услуб бозор конъюнктураси динамикасини эмпирик (тажрибага асосланган) тадқиқот қилишга, капиталистик ҳўжаликнинг бир қатор циклли тебраниш қонуниятларини очиб беришга имкон берди. Унингча, ҳар бир цикл ўзига хослиги билан ажралиб туради, уларнинг асосида жуда кўп сабаблар ётади, улар бетакрор ҳисобланади. Шунинг учун битта универсал цикллар назарияси бўлиши мумкин эмас.

У.Митчелл ўз тадқиқотларига асосланган ҳолда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви ёрдамида инқирозсиз цикл концепциясини асослаб беришга ҳаракат қилди. Махсус давлат режалаштирувчи органларини тузиш, унинг фикрига кўра, циклли тебранишни юмшатиш ва қулай иқтисодий конъюнктурага эришиш воситаси бўлиши керак. Бунда режалаштириш мажбурий эмас, балки тавсияли характерда бўлиб, у реал, эришиш мумкин бўлган пировард мақсадлар кўзда тутилган илмий прогнозлаштиришга асосланади.

2. Урушдан кейинги институционализм (XX а. 40–70-й.)

Институционалистлар аста-секин бошқа иқтисодий мактаблар талқин қила бошлаган иқтисодий муаммоларни таҳлил қила бошладилар. Лекин бунда улар ўз таҳлилини ҳар хил сиёсий, ижтимоий, маданий институтларни ҳисобга олган ҳолда олиб бордилар. Асосий эътибор ижтимоий самарадорлик ва ижтимоий харажатлар тушунчаларига берила бошлади.

**а) “Янги индустриал жамият”
концепцияси**

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин соф институционализм бироз сусайди, аммо **Жон Кеннет Гелбрейт (1909 йил туғилган)** асарларида бир мунча ўзгарган шаклда қайта тикланди. Унинг «**Янги индустриал жамият**» номли асосий асари иқтисодиётда «техноструктура»нинг таҳлили ва ролига бағишланган. Техноструктура деганда, Ж.К. Гелбрейт фикрига кўра, технологиялар бўйича олимларни, конструкторларни, мутахассисларни ўз ичига оловчи жамият қатламлари, бошқарув, молия ва умуман олганда, йирик корпорацияларнинг меъёрл ишлашини таъминлаш учун керак бўлган нарсалар тушунилади.

Ж.К.Гелбрейт фикри бўйича, ҳозирги замон бозор иқтисодиёти хатти-ҳаракати мураккаб техникаларни ишлаб чиқарувчи йирик корпорациялар билан аниқланади. Замонавий корпорацияларда реал иқтисодий ҳокимият капитал эгаларига эмас ва ҳатто менежерларга ҳам эмас, балки технологик билим эгалари – техноструктурага тегишли бўлади. Техноструктура вакиллари ишлаб чиқариш тўғрисида ўзига хос профессионал билимга ва қарор қабул қилиш учун зарур бўлган ахборотларга эга. Албатта, расмий жиҳатдан муҳим қарорлар, қоидага кўра, компаниянинг етакчи менежерлари – директор ва унинг ўринбосарларининг алоҳида ҳуқуқи ҳисобланади. Лекин барча қарорларни қабул қилиш деярли 100 фоиз ахборотларга боғлиқ. Ахборотлар эса техноструктура «назорати» остида бўлади.

Техноструктуранинг ҳукмронлик қилиш сабабини Ж.К. Гелбрейт тарихий ўхшашлик нуқтаи назаридан асослаб беришга ҳаракат қилади. Индустриал жамиятгача бўлган даврда асосий ишлаб чиқариш омили **ер** ҳисобланган, негаки у анча ноёб ресурс сифатида бўлган. Шунинг учун реал ҳокимият ер эгаларига қарашли бўлган. Буюк географик кашфиётлар ва саноат тўнтарилиши натижасида ер ресурслари ўзининг ноёблик хусусиятини йўқотади ва ишлаб чиқаришнинг ҳал қилувчи омили **капитал** келиб чиқади. Ҳокимият капитал эгалари қўлига ўтади. Замонавий жамиятда энг ноёб ресурс – **ахборот, фан-техника** билими. Шунинг учун реал ҳокимият техноструктура қўлида.

Т.Веблен ўз назариясида, технократия жамиятда олдинги қаторларда бўлиш керак деб айтган бўлса, Ж.К. Гелбрейт эса, у амалга оширилди деб тасдиқлайди.

Ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг барча энг муҳим ходисаларини Ж.К.Гелбрейт замонавий техника тараққиётининг тўғридан-тўғри ва

бевосита натижаси деб тушунтиради. Техника ва технология, унинг фикрига кўра, ҳозирги замон капитализми учун характерли бўлган янги иқтисодий белгиларни вужудга келтиради. Улардан энг муҳими режалаштиришдир. Корпорацияларни бошқарувчи техноструктура уларнинг иш фаолиятини бир неча йил олдинга режалаштиради. Режалаштириш ва битимлар тизими (хом ашё, асбоб уқуналар, илмий ва конструкторлик ишламаларни етказиб бериш бўйича) барқарорликни келтириб чиқаради, рақобатни эса бартараф этади. Чунки режа рақобат билан унчалик «чиқиша олмайди». Шунинг учун ҳозирги замон иқтисодиётида муттасил ва ҳар томонлама корпорациялараро шартномалар тузуладик, улар бозорнинг бошқарилиб турилишини, барқарор бўлишини таъминлайди. Стихияли бозор ва эркин рақобат фақат дарсликларда қолиб кетади, замонавий ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти эса, узоқ муддатли режалаштириш асосида техноструктура билан бошқарилиб турилади.

Ж.К. Гелбрейт ўзининг кейинги асарларида техноструктурага нисбатан танқидий фикрларни билдирган. У техноструктурани «бозор тизимини» эксплуатация қилишда (майда ва ўрта бизнесни), давлат амалдорлари билан қўшилиб кетишда, қуролланиш кетидан қувишда, табиий ресурслардан фойдаланишдаги исрофгарчиликда, бозорга таъсир кўрсатишнинг монополистик услубларини қўллашда айблади. Йирик корпорациялар давлат машинаси билан узвий боғланган ва ундан наф кўради: қулай буюртмаларни ва солиқ имтиёзларини олади, рақобат курашида сиёсий механизмлардан фойдаланади. Ж.К. Гелбрейт давлат ва жамият томонидан техноструктура фаолияти тартибга солиниб турилишини қайд қилиб ўтади.

У, шунингдек, майда ва ўрта тадбиркорликни ва ижтимоий техноструктурани (уй-жой қурилишини, ижтимоий транспортни, тиббий хизматни, қишлоқ хўжалигини, санъатни) давлатнинг қўллаб қувватлашини талаб қилиб чиқди. «Бозор тизимида» баҳони ва иш ҳақини бевосита тартиблаш, унинг фикрича, тадбиркорларда ва ишчиларда келгусидаги баҳо ва даромадларга бўлган ишончини уйғотади. Бу ишлаб чиқариш ва хусусий инвестицияларнинг барқарорлашувига олиб келади. Давлатнинг аралашуви, энг аввало, «бозор тизими» зарар кўрадиган инфляцияни тўхтатиш учун ҳам зарур. Ҳукумат корпорациялар билан нуфузли касаба уюшмаларининг ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнига аралашуви ва йирик бизнесдаги баҳо ва меҳнат ҳақи даражасини бевосита назорат қилиб туриши керак.

б) Конвергенция концепцияси

Нобель мукофоти соҳиби, голландиялик олим Ян Тинберген XX асрнинг 60-йиллари илгари сурган конвергенция концепцияси кўпчилик иқтисодчилар томонидан қўллаб-қувватланди. Ушбу концепцияга кўра капитализм билан социализм ривожлана борган сари ҳар иккаласида ўхшаш белгилар юзага келади (капитализмда режали иш роли ошиб боради, социализмда бозор муносабатлари ривожланади), тафовутлар аста-секин йўқолиб боради. Ишлаб чиқариш шароитлари, маданият ва фан-техниканинг

ривожланиши умумий тараққиёт натижасида ҳар иккаласида тобора бир хиллашиб боради. Капитализм ҳам, социализм ҳам айна бир хил муаммоларни ҳал қилишга, уларни ҳал этишнинг бир хил услубларини қўллашга интилади.

Конвергенция техникада, иқтисодиётда, сиёсатда, ижтимоий соҳада кузатилади. Я.Тинберган ҳозирги пайтда ҳеч қаерда «соф капитализм» йўқ деб ҳисоблайди. Бу борада фикр юритган Ж.К. Гелбрейт техника тараққиётини капитализм ва социализмнинг яқинлашуви негизи сифатида илгари суради. У конвергенция мойиллигини йирик ишлаб чиқаришнинг ўсишида, жами талабнинг давлат томонидан тартибга солиниб туриши ва ҳакозоларда кўради. «Биз, – деб хулоса қилади Гелбрейт, – гўё турлича бўлган иккита индустриал тизимнинг конвергенцияси ҳамма энг муҳим соҳаларда содир бўлаётганлигини кўриб турибмиз».

Иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солиб туришни биринчи ўринга қўйган А.Бергсон «ҳар иккала тизим унчалик хилма-хил эмас ва кейинчалик улар ўртасидаги тафовут янада кўпроқ камайиб бориши мумкин», – деб ёзади.

Америка социологи П.Сорокин барча асосий йўналишлар бўйича – табиатшунослик ва техника, ижтимоий фанлар, маориф, санъат, дин, никоҳ ва оила, иқтисодий тизим, ижтимоий муносабатлар, сиёсий тизим соҳаларида капитализм билан социализмнинг яқинлашувини тарғиб қилади. Унинг фикрича, капитализм ва социализмнинг ўзаро конвергенцияси оқибатида улардан фарқ қиладиган қандайдир оралиқ жамият юзага келади.

в) «Халқ капитализми»

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин институционалистлар ўзлари олдин таклиф қилган «бошқарувчилар инқилоби» ва «жамоа капитализми» концепцияларини давом эттирдилар. Мазкур концепцияга биноан ҳозирги замон ғарб мамлакатларида ҳокимият айрим шахслар қўлида эмас, балки жамоалар, энг аввало, технократлар ва менежерлар қўлида бўлади. Бу мулкнинг жуда кўп майда акционерлар ўртасида бўлиниб кетиши билан ва ишлаб чиқариш жараёнининг қийинлаши билан боғлиқ. Институционалистлар томонидан ишлаб чиқилган иқтисодий фандаги бошқа йўналиш – иқтисодий ривожланиш назариясидир. Бунда асосий эътибор иқтисодий ўсишнинг техникавий-хўжалик омилларига (техниканинг ривожланиши даражаси, ижтимоий маҳсулотдаги инвестициялар улуши ва б.) қаратилган.

XX асрнинг 40-йиллари «халқ капитализми» концепцияси шаклланди, унда XIX аср охиридан бошлаб капиталистик тизимда юз берган ўзгаришлар қайд этилади. Йирик корпорациялар ва давлат томонидан бозорнинг тартибга солиниб турилиши бозордаги беқарорликни ва ортиқча ишлаб чиқариш инқирозини бартараф этишга имкон беради. Акцияларнинг кенг тарзда тарқалиши ёлланма ишчиларни капитал эгаларига айлантиради, бу ҳол аста-секин капиталистлар билан ёлланма ишчилар ўртасидаги қарама-қаршиликка

барҳам беради. Давлатнинг фаол қайта тақсимлаш сиёсати, кенг аҳоли қатламининг мулкчиликда ва кичик бизнесда қатнашиши, юқори иқтисодий ўсиш суръатлари туфайли умумий фаровонлик даражасининг ошиши – булар ҳаммаси ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги тафовутни йўқотади, синфий ихтилоф асосини бартараф этади.

Мазкур ўзгаришлар жамиятнинг ижтимоий-психологик ҳолатига ижобий таъсир кўрсатди ва иқтисодий ривожланишга имконият яратиб берди. Бу хусусида Р.Хейлбрунер тасдиқлаганидек: «капитализм янги тизим туфайли анча диққатга сазовор ва ҳеч қачон бошидан кечирмаган узоқ муддатли иқтисодий ўсиш йўлига ўтди... Ушбу тизим туфайли саноати ривожланган мамлакатларда аҳолининг кенг қатламини ўз ичига олган мислсиз гуллаб яшнаш қўлга киритилди».

г) «Индустриал жамиятдан кейинги жамият»

XX аср 60-йилларнинг охирига келиб аҳоли турмуш даражасининг ўсиши, хизмат кўрсатиш соҳасининг ва иқтисодиётда ахборот секторининг роли кучайиб бориши билан жаҳон иқтисодий адабиётларида «Индустриал жамиятдан кейинги жамият» концепцияси кенг тарқала бошлади.

Америка социологи Дэниел Белл (1919) ҳозирги замон ижтимоий тизимини асосий ҳаракатлантирувчи ва қайта ташкил этувчи куч фан-техника инқилоби деб ҳисоблайди. Фан-техника инқилоби таъсирида иқтисодий жараёнларда, мулкчилик муносабатларида, ҳокимиятнинг тузилишида, маданият, маънавият ва мафкура соҳасида жуда катта ўзгаришлар амалга оширилади. «Индустриал жамиятдан кейинги жамият» тизимининг ўзига хослиги шундан иборатки, у, энг аввало – хизмат кўрсатиш жамияти бўлиб, аҳолининг кўпчилиги шу соҳада иш билан банд бўлади. Бу жамият яна шу билан ифодаланадики, иқтисодиёт «уйғунлашган характер» касб этади, унинг ривожланиш суръати ошади, умумий фаровонлик, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадларнинг юксак даражаси таъминланди, ахборот ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ахборот умумхалқ бойлиги ҳисобланади, уни монополлаштириш жуда қийин. Агар индустриал жамиятнинг асосий муаммоси саноат корпорацияларининг ишини ташкил қилиш ҳисобланса, унда индустриал жамиятдан кейинги жамиятнинг асосий хўжалик муаммоси “ахборот иқтисодиёти” учун маҳсулот яратувчи – университетлар ва илмий-тадқиқот марказлари фаолиятини ташкил қилиш ҳисобланади. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, мавқеи ва нуфузи энди унинг мулкӣ бойлигидан кўра, унинг малакаси ва билим даражасига кўпроқ боғлиқ бўлади.

Ҳақиқатан ҳам жамиятда хизмат кўрсатиш ва ахборот соҳасининг юксак даражада ривожланиши бундай жамиятда сифат ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради.

д) Иқтисодий ўсиш босқичлари

Америка олими **Уолтер Ростоу (1916)** ўзининг «**Иқтисодий ўсиш босқичлари**» (1960) китобида жамиятнинг хўжалик ривожланиши босқичларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилди. Ростоу жамият тараққиётини босқичларига ажратишда техникавий – хўжалик кўрсаткичларини – техника тараққиёти даражаси, жамғариш меъёри, истеъмол даражасини асос қилиб олади. Унда ижтимоий омиллар иккинчи ўринга сурилади ва улар технологик шароитларни таъминлаш учун қанча зарур бўлса, фақат шунча даражада таҳлил қилинади.

Иқтисодий ўсиш қонуниятлари иқтисодий тизим хусусиятларига боғлиқ эмас, улар бозор ва шунингдек буйруқбозликка асосланган иқтисодиётда бир хил ҳисобланади.

У.Ростоу иқтисодий тараққиётнинг бешта босқичини кўрсатиб беради:

1. **Анъанавий жамият:** «Ньютонгача бўлган фан ва техника» билан ҳамда кишлоқ хўжалигининг устунлиги билан ифодаланади.

2. **Ўткинчи жамият.** Бу ерда иқтисодий ўсиш учун шарт-шароитлар яратилган бўлади: фан ютуқлари ишлаб чиқаришга татбиқ этилади, банклар пайдо бўлади, ишлаб чиқаришни инвестициялаш кучаяди.

3. **Юксалиш даври** (саноат инқилоби): эски анъанавий уклад асосан тугатилади, иқтисодий ўсиш меъёрл ҳолат ҳисобланади, ишлаб чиқарувчи саноатнинг асосий тармоқларининг жадал ривожланиши амалга оширилади, давлат экспортни рағбатлантиради.

4. **Етуклик босқичи:** аҳолининг ўсишга қараганда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг доимо ортиқ бўлиши таъминланади, миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалигига интеграциялашуви кучаяди, анъанавий жамият батамом тугатилади.

5. **Оммавий истеъмол босқичи:** узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол буюмлари ва хизмат кўрсатиш асосий аҳамият касб этади.

У.Ростоу АҚШ иқтисодий тизимини ижтимоий эволюциянинг юқори босқичи, оммавий истеъмолнинг юқори даражаси босқичи, барча бошқа мамлакатларнинг келажакдаги ривож учун модель деб тасвирлайди. Унингча, коммунизм – бу индустриаллаштиришни жадаллаштириш зарурати туғилган ҳолларда «ўткинчи даврнинг касали», «ягона индустриал жамият»га ўтишнинг мумкин бўлган йўлларида биридир. Социализм юксалиш босқичига яқинлашганда ва юксалиш босқичининг ўзида жамиятни жадаллаштиришга қодир. «Аммо коммунизм ўз моҳиятига кўра юқори оммавий истеъмол даврида барҳам топиши керак». Ҳозир ҳаммага аёнки, бу башорат амалга ошди.

Таянч иборалар: давлат; касба уюшмаси; йирик корпорациялар; урф-одат, анъана; «бекорчи синф»; «техноструктура»; «конвергенция»; «янги индустриал жамият».

Такрорлаш учун саволлар

1. Институционализмнинг пайдо бўлишининг тарихий-иқтисодий

шарт-шароитлари.

2. Нега институционализм неоклассик назарияга муқобил ҳисобланди?
3. “Институтлар” деганда нимани тушунасиз?
4. Т.Вебленнинг “Бекорчи синф” назариясидаги асосий ғоялар нималардан иборат?
5. У.Митчеллнинг иқтисодий цикл назариясининг ўзига хослиги нимада?
6. Ж.Гелбрейтнинг “техноструктура” назариясининг ўзига хослиги нимада?
7. Конвергенция назариясини ҳозирги замонга боғлаб тушунтиринг?
8. “Индустриал жамиятдан кейнги жамият” концепциясидаги асосий ғоя нимага қаратилган?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Бартенев С.А. История экономических учений. - М., 2010.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М., 1994.
3. Веблен Т. Теория праздного класса. - М., 1984.
4. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. - М., 1976.
5. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. - М., 1969.
6. История экономических учений: Учебник / Под ред. В.С. Автономова.- М., 2009.
7. История экономических учений (современный этап) / Под ред. А.Г. Худокормова. – М., 2011.
8. История экономических учений: Учебник / Под ред. Г.А. Шмарловской.- М., 2005.
9. Пшиканова Н.И. История экономических учений. – Майкоп, 2011.
10. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. - М., 1968.
11. Соколов Р.Е. История экономических учений. - М., 2007.
12. Сурин А.И. История экономики и экономических учений. - М., 1998.
13. Современные экономические теории Запада. - М., 1996.
14. Холопов А.В. История экономических учений: Учебное пособие. - М., 2007.
15. Э. Эгамов, Д. Джуманов. Замонавий иқтисодий таълимотлар. маъруза матни. Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. - 120 с

9-МАВЗУ. НЕОЛИБЕРАЛИЗМ ВА ИЖТИМОИЙ БОЗОР ХЎЖАЛИГИ

1. Неолиберализм концепцияси

Неолиберализм XX асрнинг 30-йиллари кейнсчиликдан фарқли равишда иқтисодиётни давлат тартиблашига бўлган муаммоларга мустақил қараш тизими сифатида келиб чиқди. Неолиберализм эркин рақобат, шахсий манфаатлардан келиб чиққан якка фаолият устунлиги ғоясига асосланган назария. Якка иқтисодий фаолиятга бўлган давлат аралашуви чекланган бўлиши керак. Агар кейнсчилик давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашув чора-тадбирларини қўллаб-қувватласа, неолиберализм эса давлатнинг пассив тартиблаши тарафдори ҳисобланади.

Иқтисодий фандаги замонавий оқимларнинг бири сифатида неолиберализмнинг келиб чиқиши А.Смит ва Д.Рикардо асарларида шаклланган либерализм иқтисодий сиёсатидан бошланади.

Либерализмнинг асосий белгилари эркин рақобат давридаги товарли иқтисодиётнинг ўзига хослигини акс эттирган. Либерализм, иқтисодий сиёсат сифатида, эркин тадбиркорлик тизимини хўжаликни ташкил этишнинг анча қулай шакли деб қараган.

Эркин бозор механизми иқтисодий ресурсларни оптимал тақсимлаш ва фойдаланишни таъминлайдиган ягона тартибловчи механизм ҳисобланган, давлат эса, баъзи бир ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи куч сифатида амал қилган (А.Смит бўйича “тунги қараул”).

XX асрнинг 30-йилларининг ўрталарига келиб кейнсчиликнинг ривожланиши билан иқтисодий назарияда ва амалиётда либерал йўналиш инқирози намоён бўла бошлади. Унинг натижасида: бир гуруҳ иқтисодчилар ўзларининг қарашларидан воз кечган ҳолда кейнсчиликка қўшилиб кетди ва бу янги таълимотни анча тўғри деб ҳисоблади; иккинчи гуруҳ иқтисодчилар бозор муносабатларида давлатнинг характери, ўрни ва роли тўғрисидаги ўзларининг кўз қарашларини ҳимоя қилди ва уларни қайта ўзгартирган ҳолда неолиберализм гуруҳини ташкил этди. Кейинчалик иқтисодий фанда неолиберал концепциясининг асосий тамойиллари ишлаб чиқилди ва уларнинг амалиётда амал қилиши кўрсатиб берилди, неолиберализм оқими ва мактаби шакллантирилди, шунингдек, мазкур концепциянинг моҳияти ва мазмуни тўғрисида бир бутун тушунчалар яратилди.

Шундай қилиб, **неолиберализм** – бу эркин рақобат механизми билан давлатнинг иқтисодиётни тартиблаб туришини бирга қўшиб олиб бориш зарурлигини асослаб беришга қаратилган иқтисодий назария ва хўжалик амалиётидаги замонавий йўналишлардан бири ҳисобланади.

Неолиберализм: хусусияти ва асосий белгилари. Неолиберализм, бозор муносабатлари тизими хўжалик юриштишнинг анча самарали шакли эканлиги, у иқтисодий ривожланиш ва ўсиш учун энг қулай шарт-шароитларни яратиб бериши тўғрисидаги қоидага асосланади. Неолибераллар иқтисодиётни

эркинлаштириш, баҳонинг эркин шаклланиш тамойилларидан, иқтисодиётда хусусий мулкнинг ва нодавлат хўжалик тузилмаларининг етакчилик ролидан фойдаланиш тарафдори ҳисобланади. Бунда улар давлатнинг иқтисодиётни тартиблашдаги ролини футболни бошқариб борадиган, лекин ўйинда иштирок этишга ҳаққи бўлмаган ҳакамга ўхшатади.

Иқтисодиётни давлат тартиблашининг неолиберал концепцияси вакиллари Л.Эрхарднинг – “мумкин бўлган барча жойда – рақобат, қаерда зарур бўлса ўша ерда - тартиблаш” қондасига амал қилган ҳолда, иқтисодий жараёнларда давлат иштирокини камайтириш ва иқтисодиётдаги номувозанатликни бартараф этишнинг шарти сифатида тадбиркорларнинг эркин ва барқарор амал қилишга кўмаклаш зарурлигини исботлаб берди.

Неолиберализмнинг асосий белгилари:

- бозор механизми ва эркин рақобат устунлигини эътироф этгач, неолибераллар рақобат муҳитини шакллантириш ва унга амал қилишни назорат қилиш бўйича давлатнинг иқтисодиётга аралашувини мумкин деб ҳисоблайди;

- замонавий иқтисодиётнинг самарадорлигини таъминлашда иқтисодий фаолият иштирокчиларининг эркин амал қилишини кўллаб-қувватлайди;

- монополияни миллий хўжаликнинг ҳар томонлама ривожланиш йўлидаги тўсиқ деб эълон қилади ва иқтисодиётдаги монопол мойиллик билан курашнинг зарурлигини асослаб беради;

- ўзини кейнсчиликка ва хўжалик ҳаётига фаол аралашув тамойилига асосланган тоталитаризмга қарши рақиб деб ҳисоблайди.

XX асрнинг 30-йилларидаёқ эркин рақобат тизимини чекловчи иқтисодиётни давлат тартиблашининг кейнсчилик ғояларига қарши, давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг муқобил неолиберал чоратадбирлари турли мамлакатларда ишлаб чиқарила бошлади. Ҳозирги замон шароитида “неолибераллар” номи билан аталувчи бир қанча мактаблар амал қилади. Унга Чикаго (М.Фридман), Лондон (Ф.Хайек), Фрайбург (В.Ойкен, Л.Эрхард) мактабларини киритиш мумкин.

“Ордолиберализм” нима? Иккинчи Жаҳон урушидан кейин неолиберализм ғоялари, энг аввало Ғарбий Германия амалиётида муваффақиятли қўлланила бошлади. Бу ерда 1948 йилдан неолиберализм Боннинг расмий доктринасига айланди. Ўша йили В.Ойкеннинг муҳаррирлиги остида хўжалик ва ижтимоий тузум тўғрисидаги неолибералларнинг йиллик журналининг биринчи сони “Ордо” номи билан чоп этилди. В.Ойкен ишлатган “Ордо” сўзи “Табиий тузум ... эркин бозор хўжалиги” тушунчасини билдиради. Германияда неолиберализм доктринаси “Ойкен мактаби” таъсирида ҳатто “ордолиберализм” деб атала бошлади.

Ордолиберал концепцияси асосида “ижтимоий бозор хўжалиги” концепцияси ишлаб чиқилди. Уни ишлаб чиққан иқтисодчи профессорлар Альфред Мюллер-Армак, Александр Рюстов, Вильгельм Репке ва Людвиг Эрхардлар ҳисобланади.

2. Ф.Хайек ва унинг ижтимоий-иқтисодий ғоялари

Фридрих фон Хайек (1899–1992 й.) неолиберализмнинг отаси ҳисобланади. У жуда кўп иқтисодий ва ижтимоий-фалсафий мазмундаги асарларнинг муаллифи, уларнинг ичида асосийлари: **“Баҳолар ва ишлаб чиқариш” (1929), “Пул назарияси ва иқтисодий цикл” (1933), “Фойда, фоииз ва инвестициялар” (1939), “Капиталнинг соф назарияси” (1941), “Қулликка йўл” (1944), “Эркинлик конституцияси” (1960), “Соф пуллар” (1976), “Эркин кишиларнинг сиёсий тузуми” (1973-1979).** Ушбу асарларнинг номидан кўриниб турганидек, Ф.Хайек иқтисодий назариядан кўра, жамият ривожланишининг иқтисодий фалсафий ва ижтимоий-ҳуқуқий масалалари билан кўпроқ шуғулланган.

Инсон эркинлигининг устунлигини Ф.Хайек бош тамойил сифатида кўрсатади. Эркинлик – бу давлат томонидан ҳар қандай мажбур қилишнинг бўлмаслиги. Ф.Хайек фикрига кўра, давлат маорифни ташкил қилиш билан ҳам, ижтимоий суғуртани ташкил қилиш билан ҳам, квартира ҳақи ставкасини тартиблаш билан ҳам шуғулланмаслиги керак, бундай хатти-ҳаракатлар “маъмурий деспотизм”дан бошқа ҳеч нарса эмас; давлатни пул эмиссиясини амалга оширишдаги монополь ҳуқуқидан ҳам маҳрум этиш керак; давлатга ишониб топшириш мумкин бўлган максимум нарса – бу қарилик пенсияларини, ишсизлик бўйича нафақаларни тўлаш.

Ф.Хайек “ўз-ўзидан бўладиган тартиб” концепциясини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Унга кўра, замонавий жамиятни тавсифловчи унинг барча элементлари йиғиндиси ҳеч вақт инсон томонидан онгли равишда ташкил этилиши мумкин эмас (чунки унинг билими, онги чекланган), аксинча улар ўз-ўзидан юз берадиган тартиб доирасида ривожланиб боради. “Биз ҳодисалар ўртасидаги алоқани муайян даражада тушунишимиз мумкин, лекин уларни бошқара олмаймиз”, - деб ёзади Ф.Хайек. ижтимоий тартиб онгли хатти-ҳаракат натижаси бўлиши мумкин эмас. Жамиятда ўрнатилган тартиб ўз-ўзидан бўладиган хатти-ҳаракат натижасидир.

Ф.Хайек макроиқтисодий таҳлилга салбий муносабатда бўлган. Унингча, микроиқтисодий жараёнларни тадқиқ қилиш бир бутун иқтисодиётнинг амал қилишини тушунтириб бериш учун зарур ва етарли ҳисобланади. Алоҳида хўжалик субъектларининг хатти-ҳаракатининг мувофиқлашуви муаммоси ахборот ёрдамида ҳал этилиб турилади. Ахборот бозор баҳоси механизми орқали келиб тушади, у хўжалик иштирокчиларига устунлик беради.

Бозорнинг самарадорлиги шунда кўринадики, унда аниқ ахборотлар етарли ва улар тез тарқалади. Натижада идеал эмас, лекин шунга яқин мувозанат ўрнатилади.

Ф.Хайек **ижтимоийизм**ни танқид қилувчилардан бири сифатида, тўлиқ ва оператив ахборотга эга бўлмаган марказий режалаштириш бозор иқтисодиётига ўхшаб самарали амал қила олмаслигини кўрсатиб берди. Баҳоларнинг бир марказдан ўрнатилиши, уларнинг устидан назорат қилиб турилиши, Ф.Хайекнинг фикри бўйича, ахборотнинг бузилишига, нотўғри тарқалишига олиб келади. Баҳо талаб ва таклифни тўғри акс эттирмайди, маҳсулотларга

бўлган талаб тўғрисида ишлаб чиқарувчи аниқ тасаввурга эга бўлмайди.

Ф.Хайек бўйича, пул эмиссиясига бўлган давлат монополияси эркин жамият учун зарарли, негаки ҳукумат бундай монополия ёрдамида ўз фуқаролари ҳисобига давлат муаммоларини ечишга уринади (масалан, давлат қарзи муаммоси, давлат харажатларининг кўпайиб кетиши ва б.). У давлат эмиссиясини хусусий эмиссион банкларнинг эркин рақобати билан алмаштиришни таклиф қилади. Хусусий валюталарни чиқараётган банклар ўртасидаги эркин рақобат натижасида одамлар кундалик ҳаётда фойдаланиш қўл келадиган анча барқарор валютани танлаш имкониятига эга бўладилар.

3. В.Ойкен “иқтисодий тизим” типлари тўғрисида

Валтер Ойкен (1891–1950) ўзининг “Миллий иқтисодиёт асослари” (1947) китобида хўжаликни ташкил этиш шакллариининг асосий типларини (турларини) кўрсатиб беради. Мазкур китобнинг “Иқтисодий тизимлар” бобида “хўжаликнинг идеал типлари” тўғрисидаги ғоя илгари сурилади. Унинг моҳияти В.Ойкеннинг қуйидаги мулоҳазаларида очиб берилади: ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодиёти жуда кўп бир хил элементлардан ташкил топган, яъни пул, баҳо, фойда, капитал, фоииз, меҳнат, иш ҳақи ва шу кабилар. Нега бўлмаса турли мамлакатларнинг иқтисодиёти турлича? В.Ойкен бўйича, бунинг сабаби бош элементларда яширинган. Бундай элементлар, бир томондан – бу эркин бозор хўжалиги, иккинчи томондан - марказий бошқарув хўжалиги ҳисобланади. Бу бош элементлар идеал ёки соф хўжалик типлари ҳисобланади ва **бошқарув услублари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Биринчи хўжалик типиди буйруқ беришга, ўз ҳукмини ўтказишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Иккинчисида – барча қарорлар юқоридан қабул қилинади. Демак, ўз-ўзидан юзага келиш ҳолатлари бўлмайди.**

В.Ойкеннинг кейинчалик қайд қилишича, реал воқеликда бундай идеал хўжалик типлари амал қилмайди. Шунинг учун “хўжаликнинг идеал типини” тушунчаси билан бирга, у иқтисодий ҳаётда доимо амал қиладиган “хўжаликнинг реал типини” тушунчасини киритади.

Лекин ҳар хил иқтисодий тизим хўжаликнинг идеал типига интилади. Бу ерда хўжалик типлари нима билан аниқланади деган савол туғилади? Бунинг сабаби, В.Ойкеннинг фикрича, мамлакатнинг миллий-минтақавий хусусиятларига, яъни анъана, урф-одат, ахлоқ, дин, маданият даражаси, одамлар онгининг шаклланиши ва шу кабилардан келиб чиқади. Бошқача айтганда, хўжалик типлари халқнинг ўз танловига боғлиқ. В.Ойкеннинг фикрига кўра, ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодал ер эгалиги, тоталитар давлатлар, шу жумладан, социалистик иқтисодиёт марказдан бошқариладиган хўжаликка интилади. Халқ қанча маданийлашган бўлса, у шунча марказлашмаган иқтисодиётни танлайди.

Бундай вазиятда давлат ўзини қандай тутиши керак? Неоклассиклар нуқтаи назарига кўра, бозорни танлаш – табиий жараён, чунки улар иқтисодиётнинг фақат бир типини - эркин бозор хўжалигини тан олади. В.Ойкен бўйича эса, инсоният учун иқтисодиётнинг икки типини табиий;

марказий-бошқарув хўжалиги ўзининг амал қилишида ҳатто анча узоқ тарихига эга. Шунинг учун, халқнинг хўжалик типини танлашида давлат унинг истагига қулоқ солиши, ижтимоий институтларни ташкил этишда ёрдам бериши керак. Масалан, агар бозор бўлмаса, бозорни ташкил этиш. Кейин давлат бир четга чиқиб туриши ва бозор иштирокчиларининг ўйин қоидаларини кузатиб бориши керак. Бу ерда неолибераллар футбол командасини мисол тариқасида кўрсатади. Уларнинг нуқтаи назарига кўра, давлат – бу футбол ҳаками, неоклассиклар эса давлатни ҳакамсиз кўча футбол командасига ўхшатади.

Неолиберал йўналишнинг кейнсчилик ва неоклассик йўналиш билан ўхшашлик томони бўлсада, улардан фарқ қилади. Неолиберализм – иқтисодиётни тартиблаш вариантларидан бири, аммо кейнсчиликка нисбатан табиий бозор механизмини кўпроқ қўллаб-қувватлайди.

Неолибераллар фикрига кўра, улар иқтисодий тизимни танлаш тўғрисидаги таълимотни шакллантирди. Агар неоклассиклар социалистик тизимни кўзи боғланган, эртами-кечми ўрага қўлаб тушадиган тизим сифатида тарихнинг қисқа муддатли хатоси деб ҳисобланган бўлсалар, неолибераллар эса, марказий-бошқарув хўжалигини иқтисодиётнинг табиий варианты деб ҳисоблайди. У (иқтисодиёт) истибдод тартиботидан келиб чиққанку (Россияда – подшоҳ, Шарқ халқларида – хон в б.). Шунинг учун неолибераллар фикрига кўра, марказий-бошқарув хўжалиги тарихнинг хатоси ҳисобланмайди, балки узоқ тарихга эга, ўзида эркин тадбиркорлик унсурларини, албатта, мужассамлаштирувчи қонуниятли жараён ҳисобланади.

4. Л.Эрхарднинг иқтисодий ислохотлари

Ғарбда неолиберал йўналиш тарафдорлари ичида **Людвиг Эрхард (1897–1977)** алоҳида ажралиб туради. Унинг бевосита иштирокида 1950 йилга келиб Ғарбий Германия кризис ҳолатидан олиб чиқилди ва унда пул ва иқтисодий ислохотлар амалга оширилди. Л.Эрхард – иқтисодчи ва янги хўжалик тартиби асосчиси ҳисобланади. 1945 йилнинг охирида Бавария иқтисодиёт вазири этиб тайинланган Л.Эрхард Германия иқтисодиёти «жиддий тузилмавий қайта қуришга мухтож» деб кўрсатиб беради ва реал вазиятдан келиб чиққан ҳолда тўғри иш юритиш зарурлигини уқтириб ўтади.

Унинг таъкидлашича, бозор иқтисодиётидан режали иқтисодиётга ўтиш асосий муаммо ҳисобланмайди, чунки «баланслашувга мойил иқтисодиётдан қайтиш осон», аммо «режали иқтисодиётни эркин бозор хўжалигига айлантириш жуда катта қийинчиликлар билан боғлиқ», чунки табиий мувозанатдан четга чиққан иқтисодиётга бирдан, ўтиш даврисиз, эркин бозор имкониятларини яратиб бериш қийин.

Урушдан кейинги Германия иқтисодиёти жуда қийин аҳволга тушиб қолган. Ишлаб чиқариш қувватининг учдан иккиси ишламасди. Нархлар муттасил ошиб борган, мамлакатда «қора бозор» ҳукмронлик қилган. Аҳолининг қўлидаги пул воситалари миллий маҳсулот миқдоридан деярли

ўн баробар ортиқ бўлган.

Биринчи чора-тадбир 1948 йили июнда ўтказилган пул ислоҳоти бўлди ва у бир бутун Германия иқтисодиётини ислоҳ қилишда катта роль ўйнади. Янги немис маркаларини эски, муомаладан чиқарилаётганлари билан алмаштириш бирга (янги марка) ўн (эски марка) нисбатда амалга оширилди. Иш ҳақи, пенсия, квартира ҳақи тўлаш бирга бир нисбатида амалга оширилди.

Ҳар бир киши қирқ маркадан олди. Алмаштиришдан кейин қолган пулнинг бир қисми махсус счётларда музлатиб қўйилди. Банк тизими ислоҳ қилинди. Қўшимча қўрилган чора-тадбирлар янги инфляция келиб чиқишнинг олдини олди: дастлаб эски валютани янги валютага алмаштириш курси амалда бир янги марка ўн беш эски маркани ташкил этди. Пировард натижада пул массаси (нақд маблағлар ва банк депозитлари) 14 мартадан кўпроқ камайди.

Ислоҳот пухта тайёрланган бўлиб, у кескин ва изчиллик билан ўтказилди. Ислоҳотни тайёрлаш ва ўтказиш икки йилга яқин давом этди. Нарх-навонинг ошиши тахминан олти ой ичида тўхтатилди. 1950 йил бошига келиб ишлаб чиқариш урушдан олдинги даражадан ошиб кетди.

Иқтисодий ислоҳотнинг муваффақиятли чиқишига сабаб нима? Унинг асосий сабаби сақланиб қолingan моддий базанинг мавжудлиги, нисбатан арзон ишчи кучи, аҳолининг қондирилмаган талабининг ишлаб чиқаришга фаол таъсир кўрсатиши бўлди. Молия ва пул-кредит тизимининг барқарорлашуви муваффақиятга эришишнинг зарур шарт-шароити ҳисобланди. Кейин АҚШ ва Ғарбдаги бошқа ривожланган мамлакатларнинг молиявий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаши ислоҳотнинг муваффақиятли чиқишига туртки бўлди. Иқтисодий ёрдам Маршалл режаси бўйича амалга оширилди, шунингдек, озик-овқат, ёқилғи, уруғлик, ўғит бошқа йўллар билан ҳам етказиб турилди. Германия иқтисодиётига Америка транспорти ва Америка армиясининг бошқа анжомлари келтириб берилди. Имтиёзли шартлар билан Европа қайта тиклаш дастури Фондидан кредитлар ажратилди.

Хукуматнинг бошқарув тизимини ўз қўлида ушлаб туриши, ўз вақтида иқтисодий курсни ўзгартира билиши ҳам муҳим аҳамият касб этди. Гарчи ўзининг иқтисодий либерализмга мойиллигини яширмаган бўлса ҳам, Л.Эрхард «соф» либерал бўлган эмас. У танлаб оlingан йўлдан оғиб кетмаслик учун давлат дастакларидан кенг фойдаланди.

Давлат қийинчиликларни бошидан кечираётган тармоқларни, айниқса, тошқўмир саноатини, металлургия, электроэнергетикани қўллаб-қувватлади. Инвесторларга ва тадбиркорларга солиқ имтиёзлари яратилиб берилди.

Л.Эрхард ва унинг ҳамкасблари томонидан олиб борилган ислоҳот, Германия иқтисодий тараққиёти учун шарт-шароит яратиб берди. У иқтисодий қўлланмаларга киритилди ва қарорларни реализация қилиш, қайта ташкил этиш воситаларидан ва методларидан самарали фойдаланиш учун қулай пайтни топиш намунаси сифатида қаралади.

Шу билан бирга, ҳеч бир намуна реал шарт-шароитларни, махсус

хусусиятларни ҳисобга олмаган ҳолда универсал ечим ёки тайёр схема вазифасини ўташи мумкин эмас.

5. Ижтимоий бозор ҳўжалиги концепцияси

“Ижтимоий бозор ҳўжалиги” атамасини биринчи бор Кёльн университети қошидаги иқтисодий сиёсат институти директори Алфред Мюллер-Армак ўзининг “Иқтисодиётни тартиблаш ва бозор ҳўжалиги” (1947 й.) асарида ишлатган. Мюллер-Армак “ижтимоий тенглик” принципи бўйича “бозор эркинлиги” принципини ва адолатли тақсимлашни бирга қўшиб олиб бориш концепциясини ишлаб чиқди. Унда рақобат кураши натижасида қўлга киритилиши мумкин бўлган юқори унумдорлик натижалари, ижтимоий-сиёсий тадбирлар ёрдамида ҳам қўлга киритилиши мумкинлиги тўғрисидаги ғоя илгари сурилади. Ижтимоий бозор ҳўжалиги бўйича тадқиқотлар В.Репке, Л.Эрхард, В.Ойкен ва бошқалар томонидан давом эттирилди.

Ижтимоий бозор ҳўжалиги моделининг кенг тарқалишига асосий сабаб, юқори ўсиш суръатини таъминлаган Эрхарднинг самарали иқтисодий сиёсати ҳисобланади. Иккинчи Жаҳон урушидан кейин ГФР да олиб борилган бу сиёсат ўртача йўл аталмиш сиёсат ҳисобланарди. У ижтимоий зиддиятларни юмшатишга, тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга, аҳолининг ўртача қатламининг турмуш шароитини яхшилаш учун шароит яратиб беришга йўналтирилган.

В.Репке тавсифига кўра “ижтимоий бозор ҳўжалиги” – бу “иқтисодий инсонпарварлик” томон қўйилган қадам. У ўзининг “инсонпарварлик жамияти” китобида ёзишича, ҳўжалик юритишнинг бу шакли коллективизмга – персонализмни, ҳокимиятнинг тўпланувига – эркинликни, марказлашувга – марказлашмаган тизимни, ташкил этишга – ўз-ўзидан содир бўлишни қарши қўяди. В.Репкенинг фикрига кўшилган ҳолда, Л.Эрхард христиан-демократик иттифоқи (ХДИ) съездида (1957 й.) ГФРда “ижтимоий бозор ҳўжалигининг” иккинчи босқичи бошланганлигини тасдиқлаб ўтади. Сал кейинроқ 60-йилларнинг бошида ўз нашрларининг бирида Л.Эрхард айнан “эркин мусобақа, энг аввало, ижтимоий бозор ҳўжалигининг асосий унсури ҳисобланади”, деб қайд қилиб ўтади. 1965 йили ХДИ нинг навбатдаги съездида эса, Л.Эрхард ГФР да “ижтимоий бозор ҳўжалигини” яратиш дастури тугалланганини, у мамлакатни “шаклланган жамиятга” айлантиргани тўғрисида эълон қилади.

“Шаклланган жамият” доктринаси Л.Эрхард ва унинг маслакдошларининг фикрига кўра, бу “ижтимоий бозор ҳўжалигини” яратиш орқали эришиш мумкин бўлган энг қулай “табiiй иқтисодий тартиб”ни топиш. Унда ижтимоий тузум ва ишлаб чиқариш муносабатларининг бешта формаси (типи) ва синфий антагонизм тўғрисидаги марксистик ғоялар қатъиян инкор этилади. Мазкур доктрина В.Ойкеннинг кишилик жамиятига фақат “марказий бошқарув” ва “эркин бозор ҳўжалиги” типлари хос деган қоидага асосланади.

Ижтимоий бозор ҳўжалигида давлатнинг роли. Ижтимоий бозор

хўжалигида давлатнинг асосий роли, энг аввало, эркин рақобат “қоидаларини” ўрнатишга қаратилган. Рақобат шароитлари автоматик тарзда юзага келмайди, балки муайян шарт-шароитларнинг бўлишини тақозо этади. Иқтисодий тартиб, Ойкеннинг тасдиқлашича, ўз-ўзидан ўрнатилмайди, уни иқтисодий фаолият ўзи келтириб чиқармайди. Уни давлат ўрнатади.

Иқтисодий сиёсат принципларини асослаб бергач, В.Ойкен, давлат хўжалик – ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланмаслигини, балки амал қилиш қоидаларини ўрнатиши ва уларни ҳаётга татбиқ этиши кераклигини кўрсатиб ўтади. Давлат тўғридан-тўғри тартиблаш йўли билан ҳал қилиб бўлмайдиган вазифаларини, иқтисодиётга доимо аралашини ўз зиммасига олмаслиги керак.

Бу ерда асосий нарсаси, Л.Эрхард қайд қилиб ўтганидек, давлатнинг иқтисодий фаолияти билан хусусий тадбиркорлик ўртасида оптимал нисбатни топишдир. Давлатнинг азалий ва бош вазифаси фуқароларга эркин амал қилиш ҳуқуқини берувчи қоидаларни ишлаб чиқиш. Давлатнинг роли, Репке-Эрхард образли қилиб кўрсатиб берганидек, футбол майдонидаги ҳакамга ўхшайди, у ўйинчилар муайян қоидага амал қиляптими, йўқми кузатиб боради, лекин ўзи бевосита ўйинда иштирок этишга ҳақи йўқ. Бошқача айтганда, давлат “ижтимоий бозор хўжалигининг” амал қилиш шарт-шароитларини қўллаб-қувватлаб туриши учун, эркин рақобат “қоидаларини” кузатиб туриши, нархнинг ташкил топиш шарт-шароитларини назорат қилиб туриши, монопол нархларнинг ўрнатилишининг олдини олиши, хусусий мулк муҳофазасини кафолатлаши керак.

Неолиберализмнинг “ижтимоий бозор хўжалиги” модели барча фуқароларининг ижтимоий хизматлардан фойдаланишда, фаровонлигини оширишда уларга тенг ҳуқуқ ва тенг имкониятларни яратиш бўйича давлатнинг фаол ижтимоий функцияси ғоясига асосланади. Бунда нафақат жамиятдаги турли қатламлар ўртасида акционерлар сонининг ошиши, балки барча ижтимоий институтларнинг юксак барқарорлиги, меҳнаткашларнинг эртанги кунга бўлган ишончи ва бошқалар назарда тутилади.

Иқтисодий ва ижтимоий сиёсат. Рақобатнинг ижтимоий роли. Ижтимоий бозор хўжалигида уйғун иқтисодий ва ижтимоий сиёсат амал қилади. Ижтимоий сиёсатни қолган барча иқтисодий сиёсатнинг оддий иловаси сифатида қараш керак эмас, деб ёзади В.Ойкен. Бу сиёсат, энг аввало, иқтисодий тартиб сиёсати бўлиши керак. Ўз фикрини ифодалаб, у ижтимоий нуқтаи назардан керакли бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ, деб таъкидлаб ўтади. “Иқтисодий сиёсатнинг ҳеч бир чора-тадбирлари йўқки, улар бирданига бевосита ёки билвосита ижтимоий оқибатларни келтириб чиқармаган ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган бўлсин”.

Иқтисодий сиёсатнинг вазифалари юксак даражада фаол ва улар бошқа омиллар билан бир қаторда иқтисодий ҳаётда аниқловчи омил бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш имкониятлари ўсиб бориши билан бирга ижтимоий сиёсат (бозор иқтисодиётининг шарт-шароитлари ва хусусиятларига мувофиқ) иш билан бандликни таъминлаш, минтақаларда даромадлар тенгсизлигини тугатиш, анча юқори ижтимоий таъминот, ишчиларнинг

корхоналарни бошқаришда қатнашиш тартибини такомиллаштириш ва бошқа муаммоларни илгари сурди.

Тартиб тизимини такомиллаштириш сифатида рақобат ҳар томонлама ривожлантириб борилади. Рақобатни ривожлантириш муайян институционал шарт-шароитларнинг бўлишини тақозо этади. Бу шартлар монополизм билан курашиш, майда ва ўрта тадбиркорликка кўмаклашиш, ҳар бир кишига ўз қобилиятини, ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш учун шароитларни яратиб бериш орқали қўллаб-қувватлаб турилади.

Рақобат иқтисодий ўсишга, меҳнат унумдорлигини оширишга, техника тараққиётига олиб келади. Рақобат у мустақил хўжалик юритиш воситаси, турли соҳаларда оптимал ечимларини топишга рағбатлантирувчи куч, кундалик турмуш ва дам олишни ташкил этиш шакли сифатида ижтимоий функцияни ҳам бажаради.

Классик мактаб ва кейинги авлод вакиллари “иқтисодий жараёнлар “сиёсий” иқтисод соҳасида кечишини, у бошқа, шу жумладан, сиёсий омиллар таъсирига учрашини” унчалик ҳисобга олмаган, унга етарлича баҳоламаган.

Ҳозирги даврда иқтисодий эркинлик ва ижтимоий адолат тўғрисидаги тасаввур бутунлай ўзгарган. Ижтимоий бозор хўжалиги учун, Л.Эрхард фикрига кўра, “бозорда мутоносибликни ушлаб туришда нафақат техник, автоматик механизмлар, балки маънавий, ахлоқий тушунчалар ҳам муайян аҳамиятга эга. Фақат эркин шаклланадиган баҳо орқали талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатни ушлаб туриш ижтимоий тузумни оқлаш ёки унинг ғоявий бойлигини тўлдириш учун етарли эмас”.

Германия иқтисодиёти раҳбарлари ўзлари олиб бораётган йўлнинг тўғри эканлигини асослаб бериш учун, шу жумладан неолибералларнинг концепция ва таклифларига умуман мос келмайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш учун ижтимоий бозор хўжалигининг ғоя ва шиорларидан кенг ва моҳирона фойдаландилар.

Ҳозирги даврда Германияда ижтимоий сиёсатнинг қуйидаги мақсадлари расман шаклланмоқда:

- 1) ижтимоий адолатни таъминлаш: яратилган бойликларни жамият аъзолари ўртасида адолатли тақсимлаш;
- 2) ижтимоий ҳимоя, яъни аҳолини ишсизлик, касаллик, бахтсиз воқеа каби ижтимоий хатарлардан сақлаш;
- 3) барча ижтимоий гуруҳларнинг амал қилиб турган (ижтимоий) тартибнинг билан ҳамжиҳатлигига эришиш.

Таянч иборалар: “либерализм”; “неолиберализм”; “ордолиберализм”; “иқтисодий тизим типлари”; “иқтисодий ислохотлар”; “ижтимоий бозор хўжалиги”; иқтисодий ва ижтимоий сиёсат; рақобат.

Такрорлаш учун саволлар

1. Неолиберализмнинг келиб чиқиш сабаби ва унинг кейнсчиликдан

фарқи?

2. Неолиберализмнинг асосий белгилари нима?
3. “Ордолиберализм” деганда нимани тушунасиш?
4. Ф.Хайек инсон эркинлигини қандай тавсифлайди?
5. Ф.Хайекнинг марказий режалаштириш тизимига бўлган муносабати?
6. В.Ойкеннинг “иктисодий тизим” типларини тушунтириб беринг?
7. Л.Эрхарднинг иктисодий ислохотларининг муваффақиятли чиқишига сабаб нима?
8. “Ижтимоий бозор хўжалиги” тушунчасини биринчи бўлиб илмий муомалага ким киритган?
9. “Ижтимоий бозор хўжалигида” давлатнинг ролини кўрсатиб беринг?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Афанасьев В.С. Буржуазная экономическая мысль 30-80-х годов XX века (очерк теории). - М., 1986.
2. Бартенев С.А. История экономических учений. - М., 2010.
3. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М., 1994.
4. История экономических учений: Учебник / Под ред. В.С. Автономова. - М., 2009.
5. История экономических учений (современный этап) / Под ред. А.Г. Худокормова. – М., 2011.
6. История экономических учений: Учебник / Под ред. Г.А. Шмарловской. - М., 2005.
7. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: В 2 т. - М., 1992.
8. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М., 1995.
9. Пшиканова Н.И. История экономических учений. – Майкоп, 2011.
10. Современные экономические теории Запада. - М., 1996.
11. Соколов Р.Е. История экономических учений. - М., 2007.
12. Сурин А.И. История экономики и экономических учений. - М., 2005.
13. Фридман М., Хайек Ф. О свободе. - Минск, 1990.
14. Экономическая теория: Хрестоматия. - М., 1995.
15. Эрхард Л. Благополучие для всех. - М., 1991.
16. Ядгаров Я.С. История экономических учений. - М., 2010.
17. Э. Эгамов, Д. Джуманов. Замонавий иктисодий таълимотлар. маъруза матни. Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. - 120 с

10-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ НАЗАРИЯЛАРИ ВА МОДЕЛЛАРИ

1. Иқтисодий ўсишнинг Харрод - Домар модели

XX аср 50-йилларининг иккинчи ярмига келиб иқтисодий ўсиш муаммосига бўлган қизиқиш кучайди ва унга бағишланган бир қатор иқтисодчиларнинг (Р.Харрод, Е.Домар, Ж.Робинсон, Р.Солоу ва б.) асарлари вужудга кела бошлади. Бунга хўжалик динамикасини кўпинча инкор этувчи эски классик назариянинг ҳозирги замон иқтисодий ривожланишнинг реал талабларига жавоб бера олмаслиги сабаб бўлди. Ҳозир юқори иқтисодий ўсиш суръати ривожланган мамлакатлар учун оддий бир ҳол ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишга бўлган кейнсчилик ёндашуви тахминан XX асрнинг 70- йилларигача етакчи ўринни эгаллаб келди. Аммо 1974-1975 йиллардаги кризис талабни рағбатлантиришга асосланган кейнсчилик ёндашувни қайта кўриб чиқишга мажбур этди. Энди иқтисодчилар кейнсчилик қоидаларни ойдинлаштириш, конкретлаштириш билан шуғулланишга, иқтисодий ўсишнинг янги моделларини ишлаб чиқишга киришдилар.

Тадқиқотчилар иқтисодий ўсиш омиллари ўртасидаги нисбатларнинг оптималлигини аниқлашни, юқори ўсиш суръатини ва барқарор ривожланишни таъминловчи шарт-шароитларни аниқлашни ўз олдиларига вазифа қилиб қўйдилар.

Иқтисодий ўсиш суръатини аниқлашнинг оддий моделларидан бири инглиз иқтисодчиси **Р.Ф. Харрод (1900–1978)** ва америкали иқтисодчи **Е.Д. Домарлар (1914 й. туғилган)** томонидан ишлаб чиқилган модел ҳисобланади. Улар таклиф қилган модел ҳамоҳанг бўлиб, уларни одатда Харрод-Домар модели деб аташ қабул қилинган. Мазкур модел икки шартга асосланади:

1) миллий даромаднинг ўсиши **фақат капитал жамғармаси функцияси** ҳисобланади, капитал қайтимининг кўпайишига таъсир кўрсатувчи барча бошқа омиллар (бандликнинг кўпайиши, фан-техника ютуқларидан фойдаланиш даражаси, ишлаб чиқаришни ташкил қилишни яхшилаш) ҳисобга олинмайди. Демак, Харрод ва Домар модели – бу **бир омилли модел**. Айни пайтдаги капитал сиғимида капиталга бўлган талаб фақат миллий даромаднинг ўсиш суръатига боғлиқ деб, фараз қилинади;

2) капитал сиғими ишлаб чиқариш омиллари баҳолари нисбатига боғлиқ эмас, балки фақат ишлаб чиқаришнинг техник шароитлари билан аниқланади.

Кейнсчилик назариясида инвестициялар иқтисодий ўсишнинг асосий омили ҳисобланади. Кўрилаётган иқтисодий ўсиш моделида инвестициялар муҳим роль ўйнайди: улар бир томондан, капитал жамғарилишини кўпайтиради, иккинчи томондан, ишлаб чиқариш қувватини оширади. Инвестициялар ўзгарувчан бўлади, уларнинг ёрдамида иқтисодий ўсишни тартиблаб туриш мумкин.

Жамғармаларнинг миллий даромаддаги ҳиссаси доимий деб қаралади. Жамғармалар S ва инвестициялар I тенглиги – барқарор иқтисодий ўсишнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади. Агар жамғармалар инвестициялардан ошиб кетса унда ортиқча захира келиб чиқади, асбоб-ускуналардан тўлиқ фойдаланилмайди, ишсизлик кўпаяди. Бу ҳол иқтисодий ўсишнинг пасайишига олиб келади. Агар инвестициялар жамғармалардан ортиб кетса, иқтисодиётнинг “зўриқиб” кетишига ва нархларнинг ошиб кетишига олиб келиши мумкин.

Муаммо шундан иборатки, қисқа муддатли (“статик”) ва узоқ муддатли (“динамик”) даврларда жамғармалар ва инвестициялар ўртасидаги нисбатлар бир хил кўринишда бўлмайди. Қисқа муддатли даврда жамғарма ва инвестициялар якуний суммаси бўйича тенг келади. Узоқ муддатли даврда эса бошқача вазият кузатилади.

Бугун ажратилган (таклиф) жамғармалар, эртага амалга оширилиши мўлжалланган инвестициялар кўйилмаларига (талаб) мувофиқ келиши керак. Жорий таклиф ва кутилган талабнинг мос келиши, бугунги жамғармаларни ва эртанги инвестицияларни мувофиқлаштириш жуда катта муаммо ҳисобланади.

Агар конъюнктурага оид мулоҳазаларни ҳисобга олмасак, унда узоқ муддатли даврда бир томондан, *реал* жамғармалар ва *кутиладиган* инвестициялар назарда тутилади, иккинчи томондан, ўртача кўрсаткичларга эмас, балки *ўсиб боровчи* кўрсаткичлар, якуний (ўсиб боровчи) омилларга эътибор қаратилади, уларнинг таъсирида инвестициялар ташкил этилади.

Бир омилли Харрод-Домар модели узоқ муддат даврдаги иқтисодий ўсиш муаммосини ечиб беришга қаратилган ёрдамчи восита бўлиб хизмат қилади. Мазкур модел динамикада бўладиган ўзаро алоқалар характери очиқ беришга, уларни анча аниқ тасаввур қилишга ёрдам беради.

Динамикадаги иқтисодий ўсиш тенгламаси. Харрод-Домар формуласи куйидаги кўринишга эга:

$$Y = S / K, \quad \text{ёки} \quad Y \cdot K = S,$$

бу ерда: Y – иқтисодий ўсиш суръати, S – миллий даромаддаги жамғарма ҳиссаси, K – капиталнинг яратилган маҳсулотга бўлган нисбати (капитал сиғими коэффиценти).

Кўрсатилган тенгламадан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, иқтисодий ўсиш суръати Y миллий даромаддаги жамғарма ҳиссасининг S капитал сиғими коэффиценти K бўлган бўлинмасига тенг. $Y \cdot K$ ифодаси миллий даромаддаги соф инвестиция ҳиссасини билдиради.

Нега бундай боғлиқлик ҳисобга олинади?

1. *Соф жамғарманинг миллий даромадга бўлган нисбати, S .*

Соф жамғарма ҳиссаси қанча кўп бўлса, умуман олганда, инвестициялар миқдори шунча кўп бўлади. Уларнинг ўсиши қанча юқори бўлса иқтисодий ўсиш суръати ҳам шунча юқори бўлади: инвестициялар ўсиши билан иқтисодий ўсиш суръати ўртасида тўғри боғлиқлик мавжуд.

2. *Капитал сиғими коэффиценти, яъни капиталнинг маҳсулотларга бўлган нисбати, K .*

Ўсиш суръати капитал сиғими билан боғлиқ. Капитал сиғими қанча

юқори бўлса, иқтисодий ўсиш суръати шунча паст бўлади. Аксинча, капитал сиғими даражаси қанча паст бўлса (техника тараққиёти, структурали ўзгаришлар туфайли), ўсиш суръати шунча юқори бўлади. Капитал сиғими коэффиценти билан иқтисодий ўсиш суръати ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд.

Ўсиш суръатининг сон кўрсаткичларда ифодаланиши. Харрод-Домар формуласи қандай ишлашини АҚШ мисолида кўриб чиқамиз.

Ўсиш суръати капитал қўйилмасининг ўсишига ва унинг самарадорлигига (қайтимига) мувофиқ аниқланади. Иш билан банд бўлганлар сонининг ўсиш суръати капиталнинг ўсиш суръати билан бир хил деб фараз қилинади. Оддий ва тушунарли бўлиши учун рақамлар яхлит кўринишда берилади. АҚШ миллий даромади 4000 млрд. долл., миллий капитали 12000 млрд. долл. (1988 й.) тенг деб оламиз.

Соф инвестициялар соф жамғарма S миқдори билан мувофиқ равишда узок вақт мобайнида 9% тенг бўлган, ёки миллий даромад миқдорининг 0,09 фоизини ташкил этган. Бу 360 млрд. долл. ташкил этади ($0,09 \cdot 4000$).

Барча капиталнинг маҳсулотга (миллий даромадга) бўлган нисбати кўринишида капитал сиғими коэффиценти K га тенг бўлади: 3 ($12000 : 4000$).

Бу кўрсатилган миқдорларни Харрод-Домар моделида ифодаласак қуйидаги натижага эга бўламиз:

$$Y = 0,09 : 3 = 0,03$$

Бошланғич иқтисодий параметрларни билгач, келажакда бўладиган ўсиш суръатини прогнозлаштириш мумкин. Албатта, реал ўсиш суръати бундай ҳисоблашдан келиб чиқадиган ўртача кўрсаткичдан фарқ қилиши мумкин.

Аслида иқтисодий ўсиш биз кўриб чиққан модел ҳисобга олмаган бошқа омиллар таъсирида ҳам шаклланади. Ҳақиқатда иқтисодий ўсиш хўжалик цикли фазасига, инвестицияларнинг тузилишига, техника ютуқларидан фойдаланишга ва бошқа омилларга боғлиқ.

Динамикадаги иқтисодий ўсиш қандай бўлади?

Агар миллий даромадда жамғарманинг S доимий улуши сақланиб қолинса ва капитал коэффиценти ўзгармасдан қолса, иқтисод ўсиш суръати ҳисоблаб чиқилган (3 фоиз ўсиш) даражада бўлиши мумкин.

Динамикадаги мувозанатга эришиш муаммоси. Иқтисодиётда мутаносиб ўсиш суръатини таъминловчи S ва K нинг “меъёрдан” (бизнинг мисолда $S = 0,09$, $K = 3$) оғишини бартараф этувчи автоматик механизм йўқ. Капитал сиғими коэффиценти қисқа вақт ичида “меъёрдан” юқори ёки пастга оғиши мумкин. Ушбу коэффицентнинг меъёрли аҳамияти тўла иш билан бандлик шароитида бир хил, тўла иш билан бандлик бўлмаган шароитда бошқача бўлади.

Тўла иш билан бандлик шароитида капитал сиғими коэффиценти анча паст бўлади ($K = 2,85$), негаки капитал анча тўла ва интенсив ишлатилади ва натижада асбоб ускуна, станок, хом ашёнинг етишмаслиги келиб чиқади. Тўла иш билан бандлик бўлмаганда тескари вазият юзага келади (капитал

сиғими коэффициенти K , айтайлик 3,15 ташкил этади).

Зиддият шундаки, ўсиш суръати юқори бўлганда уни бир оз пасайтириш зарурлиги тақозо этилсада, капитал сиғими коэффициенти ўсиш суръатини яна ҳам тезлаштириб юборади. Пасайиш даврида эса, ишлаб чиқариш қувватлари етишмаслиги кузатилади (Y/K кўрсаткич пасаяди) ва иқтисодий ўсиш суръати яна ҳам секинлашади. Демак, бозор механизмининг ўзи, ривожланиб бораётган тизимини барқарорлаштириш ўрнига уни тебратиб туради.

Харрод – Домар модели бўйича, динамикадаги мувозанат шарт-шароитлари тўғрисида гапирганда, юқорида қайд қилиб ўтилганидек, ҳақиқий жамғармалар билан тахмин қилинадиган инвестицияларнинг тенг келиши назарда тутилади. У Харрод формуласида ифодаланади:

$$Y_w \bullet K_r = S,$$

Бу ерда, $Y_w \bullet K_r$ – динамик мувозанат учун талаб қилинадиган миқдорлар;

K_r – талаб қилинадиган капитал коэффициенти (капитал сиғими) миқдори;

Y_w – кафолатланган ўсиш суръати.

“Кафолатланган” ва ҳақиқий ўсиш суръатлари ўртасидаги фарқлар сабабли - миллий даромаддаги жамғарма ҳиссасининг ва капитал сиғими коэффициентининг ўзгариб туриши таъсирида динамикадаги мувозанатга мунтазам равишда эмас, балки вақти-вақти билан хато ва тузатишлар орқали эришилади.

“Кафолатланган” ўсиш суръати – бу ҳақиқий жамғармалар ва талаб қилинадиган инвестициялар ўртасидаги динамик мувозанатни таъминлайдиган ўсиш суръати ҳисобланади (Харрод Р. К теории экономической динамики. М., 1959.)

Ҳақиқий ўсиш суръати – бу миллий даромаднинг бир йилдаги реал ўсиши: $Y = \Delta V / V$

“Кафолатланган” ўсиш суръати миллий даромаднинг кутилган ўсиш суръатига тенг бўлган тақдирдагина мувозанатга эришилади. Агар кутилган суръат “кафолатланган” ўсиш суръатига мувофиқ келмаса, унда ҳақиқий ўсиш суръати “меъёрдан” анча четга оғади.

Бундай четга оғиш ва беқарорлик сабабли, ҳақиқий ўсиш суръати “кафолатланган” ўсиш суръатидан доимо четга оғиб туради. Шу сабабдан, Харрод фикрига кўра, иқтисодий конъюнктуранинг тебраниб туриши муқаррар.

Бозор иқтисодиёти мамлакатларида “кафолатланган” ўсиш суръатига, янги кейнсчилар фикри бўйича, автоматик тарзда доимо эришиб бўлмаслиги сабабли, улар динамик мувозанатга эришиш учун иқтисодиётни давлат тартиблаб туриши зарур деб кўрсатиб берадилар.

Барқарор ўсиш шартлари. Иқтисодий ўсишнинг кейнсчиликка асосланган таҳлилида инвестиция муаммоси асосий ҳисобланади. Харрод-Домар моделида кўзда тутилган мақсадлардан бири ана шу таҳлилни кенгайтиришга қаратилган. Мазкур модел қисқа муддатдаги (масалан, бир ишлаб чиқариш доирасидаги) иқтисодий ўсиш ҳолатини эмас, балки узоқ

даврдаги иқтисодий ўсиш эгри чизик қандай бўлишини аниқлашга ёрдам беради. Модел доимий, бир меъёрдаги иқтисодий ўсишга эришиш учун қандай шартлар зарурлигини кўрсатиб беришга ёрдам беради.

Америка иқтисодчиларининг таҳлилидан, бир қатор шарт-шароитларнинг зарурлиги келиб чиқади:

- иқтисодий ўсиш нафақат жорий инвестициялар даражасини ва давлат капитал қўйилмаларини қўллаб-қувватлашни, балки уларнинг кўпайишини тақозо этади; инвестицияларнинг кўпайиши иқтисодий ўсишга ундовчи янги куч сифатида қаралади;

- бугунги жамғармалар ўсими билан кутиладиган инвестициялар ўсими ўртасидаги оптимал нисбатни таъминлаш: $S = i ; I ;$

- талаб (инвестицияларни рағбатлантириш) ва таклифни (барча ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш ва тўла иш билан бандлик шароитида яратилиши мумкин бўлган ялпи маҳсулот) доимо баланслаб туриш зарур;

- таклифнинг кўпайиши билан талабнинг ошиши ўртасидаги тенглик, асосий капиталнинг кўпайишини таъминловчи инвестицияларнинг ҳал қилувчи таъсири асосида ўрнатилади.

Бу ерда шу нарсага эътибор бериш керакки, Харрод-Домарнинг бир омилли модели конкрет андозаларни, иқтисодий сиёсат йўналишларини ишлаб чиқиш воситаси эмас, балки назарий таҳлил воситаси ҳисобланади. Мазкур модел фақат узок муддатли даврдаги ўзгарувчан иқтисодий ўсишни мувозанатлаштириб турадиган мураккаб ўзаро алоқаларни тушунишга ёрдам беради. Капитал сиғими коэффиценти қанча паст бўлса, жамғармадан фойдаланиш учун имкониятлар шунча кўп, капитал элементлари шунча самарали бўлади. Юқори капитал сиғими коэффиценти ва унча юқори бўлмаган жамғарма даражаси талаб учун қулай шароит яратиб беради, аммо ўсиш суръати нуқтаи назардан ноқулай вазиятни юзага келтиради. Модел муаллифлари иқтисодий ўсишни тартиблаб туриш учун давлат аралашувини зарур деб ҳисоблайдилар. Бундай аралашув барқарор иқтисодий ўсиш шарти ҳисобланади.

2. Кобб-Дугласнинг икки омилли модели

Иқтисодий ўсишга турли омиллар таъсирида, жумладан меҳнат ва капитал омиллари, уларнинг юқори унумдорлиги натижасида эришиш мумкин. Бунда ҳар икки омилнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиришга бўлган таъсири ҳар хил бўлади.

Меҳнат ва капитал омиллари ўртасидаги рационал нисбат ишлаб чиқариш функцияси ёрдамида аниқланади. Энг қулай вазият фойдаланаётган ҳар бир омил меъёри унумдорликка эришганда юзага келади. Ишлаб чиқариш функциясига асосланган ҳолда америкалик **иқтисодчи П.Дуглас ва математик Х.Кобб** иқтисодий ўсиш моделини ишлаб чиқдилар. Мазкур модел икки омилли – меҳнат ва капитал – бўлиб, у ушбу омилларининг ишлаб чиқариш ҳажмини ёки миллий даромадни кўпайтиришдаги улушни ҳисоблашга имкон беради. Кобб – Дуглас модели қуйидаги кўринишга эга:

$$Y = AK^aL^b,$$

бу ерда: Y – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори (миллий даромад), K – капитал қўйилмаси, L – сарфланган ялпи меҳнат, A – мутаносиблик коэффициенти, a – маҳсулот (даромад)даги капитал ҳиссасини кўрсатувчи коэффициент, b – маҳсулот (даромад)даги меҳнат ҳиссасини кўрсатувчи коэффициент. Мазкур модел муаллифлари 1899-1922 йиллар даврида АҚШ ишлаб чиқариш саноатида иш билан бандликнинг, асосий капиталнинг ва ишлаб чиқаришнинг динамикаси тўғрисидаги статистик маълумотлар асосида (эмпирик усулда) ишлаб чиқариш функциясининг қуйидаги параметрларини аниқлаб берди:

$$Y = 1.01 \cdot K^{0.25} \cdot L^{0.75}$$

Капитал сарфларнинг 1%га кўпайиши ишлаб чиқариш ҳажмининг 1/4 га ёки 0.25 фоизга ошишини келтириб чиқаради; меҳнат сарфларининг 1% га кўпайиши маҳсулот ишлаб чиқаришни мувофиқ равишда – 3/4 ёки 0.75 фоизга оширади. Коэффициент a , агар капитал сарфлари 1%га кўпайса, ишлаб чиқариш (миллий даромад) неча фоизга ўзгаришини кўрсатади. Худди шунга ўхшаш, коэффициент b , агар меҳнат сарфлари 1% га кўпайса даромад неча фоизга ўсишини билдиради. $a + b$ йиғиндиси, K ва L омиллари бир вақтда 1% га кўпайганда ишлаб чиқариш ёки миллий даромад ҳажми неча фоизга ошганини кўрсатади. Агар $a + b = 1$ десак, (Кобб ва Дуглас ишлаб чиққан моделни кўрилатган даврга қўлласак бу йиғма, формуладан кўриниб турганидек, 1 га тенг), бу K ва L нинг бир вақтда 1 фоизга ошиши Y нинг ҳам 1 фоизга ошишини келтириб чиқаришини билдиради. Лекин $a + b > 1$ ёки $a + b < 1$ вазиятлари ҳам юзага келиши мумкин. Бундай вазиятларда капитал ва меҳнат омиллари қайтимининг кўпайиши ёки камайишига қараб уларни ўзаро алмаштириш мумкин. Амалиётда омилларнинг бундай ўзаро алмашилиши технологик ўзгаришлар билан боғлиқ.

3. Э.Денисон: иқтисодий ўсиш «арифметикаси»

Биз иқтисодий ўсишнинг бир омил, (Харрод, Домар) ва икки омилли (Дуглас, Кобб) моделларини кўриб чиқдик. Америка иқтисодчиси **Эдвард Денисон** улардан фарқли ўлароқ иқтисодий ўсиш муаммосига омилларни майдалаштириш ва деталлаштириш орқали ёндашди. У турли мамлакатлардаги иқтисодий ўсишни аниқ тасаввур қилиш учун иқтисодий ўсиш суръатига таъсир этувчи бир талай омилларнинг «ҳиссасини» ҳисоблаб чиқишга ҳаракат қилган.

Денисон Ғарбий Европа, Япония, АҚШ мамлакатларида ўсиш суръатлари нега бир бирларидан кескин фарқ қилишини, унга таъсир этувчи сабабларни (омилларни) аниқлаб беришни ўзига мақсад қилиб қўяди. Бунда иқтисодий ўсишда қайси омил бирламчи, қайси омил иккиламчи рол ўйнашини ҳам тадқиқ қилади.

Таҳлил кенг статистик материаллар ёрадамида олиб борилди. 23 омил, жумладан, таълим даражаси, профессионал тайёргарлик, билим тарқатиш, асосий капиталнинг “ёши” ва бошқа омиллар таъсирини акс эттирувчи

муфассал жадвал тузилди. Турли омилларнинг амал қилиши бир бирига чирмашиб кетади. Баъзи омиллар иқтисодий ўсишга тўғридан тўғри таъсир кўрсатса, баъзилари билвосита таъсир кўрсатади.

Америка иқтисодчиси барча омилларни икки гуруҳга ажратади: «жисмоний» (меҳнат ва капитал) ва «унумдорлик» (технология, жойлашиш, кўлами, ихтисослашув). Ўз навбатида, йириклаштирилган омиллар анча майда шаклларга ажратилади; масалан, капитал – уй жой, халқаро активлар, иморат-иншоотлар ва асбоб-ускуналарни ўз ичига олса, меҳнат эса, ишчиларнинг сони, жинси, ёши бўйича тузилиши, таълим ва ишлатилган вақтни ўз ичига олади. Меҳнатни ўлчашда кетма-кетлик услубидан фойдаланилади. Аввало ишловчиларнинг умумий сони олинади, кейин унумдорликка таъсир этувчи ишловчиларнинг сифат тавсифи ҳисобга олинади ва шунга ўхшаш.

Денисоннинг статистик рақам, ҳисоб-китоб ва хулосаларини аниқ тасаввур этиш учун, унинг «Иқтисодий ўсиш суръатидаги фарқлар тадқиқоти» китобида 12 мамлакат мисолида алоҳида даврлар учун берилган жадвали асосида тузилган қуйидаги жадвални кўриб чиқамиз.

Алоҳида мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатини ташкил этувчилар, %

2-жадвал

Ўсиш суръатини ташкил этувчи омиллар	АҚШ 1950-1962 й.	Япония 1953-1971й.	ГФР 1950-1962й.
Меҳнат	1,12	1,85	1,37
Капитал	0,83	2,10	1,41
Техник тараққиёт	0,76	1,97	0,8
Ресурсларнинг жойлашиши	0,29	0,95	1,01
Ишлаб чиқариш кўлами	0,36	1,94	1,61
Бошқалар	-0,04	0,00	0,00
Ўсиш суръати	3,32	8,81	6,27

Жадвалдан шу нарсани кўриш мумкинки, ГФР учун ишлаб чиқариш кўламини кенгайтириш муҳим аҳамият касб этади. Гарчи бу ерда у ёки бу омилни ажратиб кўрсатиш қийин бўлса ҳам, замонавий технологияларга ўтиш Япония иқтисодиётида юқори иш суръатини таъминлашда муҳим рол ўйнаган. Ҳақиқатан, Японияда иқтисодий ўсишнинг ярмини ишлаб чиқариш омилларининг ўсиши таъминланган бўлса, иккинчи ярмини – техника тараққиёти ва технология таъминланган. Америка иқтисодиётида меҳнат унумдорлигини ошириш, капиталдан фойдаланиш муҳим ҳисобланган.

4. Ривожланаётган мамлакатлар учун иқтисодий ўсиш модели

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин мустамлака тизимининг емирилиши билан “кам ривожланган” аталмиш мамлакатлар хўжа-лигини ривожлантириш муаммоси иқтисодий фанда марказий ўринлардан бирини эгаллади. Осиё, Африкадаги бир қатор бундай мамлакатлар аҳолисининг ўсиш суръати ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатидан устун бўлган. Жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот кўпаймаган, балки бир ўринда қолган ёки пасайган. Баъзи ривожланаётган мамлакатларда ички жамғарма манфий бўлган, яъни мамлакат ишлаб чиқаришдан кўра кўп истеъмол қилган, демак четдан келадиган ресурслар ҳисобига яшаган.

Мутахассислар ғарб иқтисодий фани ютуқларига асосланган ҳолда ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ўсишини рағбатлантириш бўйича амалий тавсияларни ва моделларни ишлаб чиқдилар. XX асрнинг 50-60-йиллари кейнсчилик вакиллари назариялари анча кенг тарзда қўлланилди.

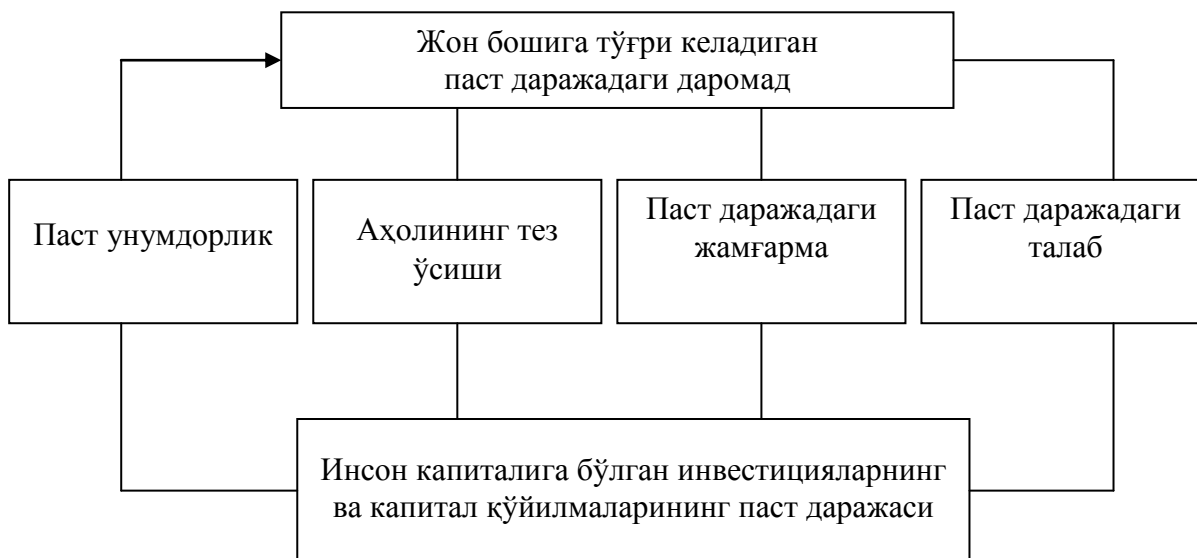
Давлат инвестициялари - муваффақият гарови. Кейнсчиларнинг таъкидлашича, кам ривожланган мамлакатларда хусусий ихтиёрий жамғармаларнинг роли жуда паст. Аҳоли ишлаб топган даромадларнинг барчасини истеъмолга сарфлашни афзал кўради ва деярли инвестицияни амалга оширмайди. Бундай ҳолатнинг асосий сабабларидан бири индустриал ривожланган мамлакатлар “таъсири” ҳисобланади. Ғарб ҳаёт тарзининг кириб келиши исрофгарчиликка йўл қўйиш, зеб-зийнат буюмларига бўлган сарфларни кўпайтиришни келтириб чиқарди. Шунинг учун даромаднинг ошиши жамғарманинг тез кўпайишига ва демак инвестициянинг кўпайишига олиб келмаган. Шу боис, мажбурий жамғармаларнинг роли ошиб боради (аҳолидан олинadиган солиқ ва ҳар хил тўловларни кўпайтириш ҳисобига) ва давлат инвестицияларининг аҳамияти кучайиб боради. Давлат аҳолининг пул ресурсларини инвестицияга йўналтириш чора-тадбирларини кўриши лозим. Бундай чора-тадбирлардан бири фоиз меъёрининг давлат томонидан тартиблаб турилиши ҳисобланади.

Чунки тадбиркорлар ўз капиталларини ишлаб чиқариш соҳасидан кўра, тез-тез савдо ва молиявий соҳаларга йўналтирадилар. Нега? Биринчидан, ривожланаётган мамлакатлар учун типик хол ҳисобланган сурункали инфляция ишлаб чиқариш соҳасига капитал қўйишни фойдасиз қилиб қўяди. Иккинчидан, бозор инфратузилмасининг ва хўжалик қонунчилигининг яхши ривожланмаганлиги хусусий тадбиркорларга савдо, транспорт, алоқа соҳаларида монопол мавқеига эришиш ва шунинг ҳисобига монопол юқори фойда олиш имконини беради.

Хусусий секторни ривожлантириш, кейнсчилар фикрига кўра, бозор инфратузилмасига ва иқтисодиётнинг устувор тармоқларига давлат капитал қўйилмаларини кўпайтириш, инвестицион кредитларни кенгайтириш, фоиз ставкасини пасайтириш, мўътадил инфляция ва бюджет тақчиллигини таъминлаш йўли билан рағбатлантирилиши зарур.

Америка иқтисодчилари Р.Нурске, А.Хиршман ва бошқалар

ривожланаётган мамлакатлар учун иқтисодий ўсиш моделларидан бири – “кескин сакраш” назариясини ишлаб чиқди. Бу назарияга мувофиқ ривожланаётган мамлакатлар қолоқликдан қутилиш учун “камбағаллик тузоғини” узиб ташлаши керак. Яратилган моддий бойликлар аҳолининг ўсиши томонидан “ёб ташланиши” туфайли келиб чиқадиган “камбағаллик тузоғини” қуйидаги расм кўринишда ифодалаш мумкин.

Иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилувчи салбий ҳолатлар доиравий кўринишда жойлашган бўлиб иқтисодий ўсиш омилларидан фойдаланишга қарши таъсир кўрсатади. Паст даражадаги инвестиция қўйилмалари меҳнат унумдорлигини ошириш ва даромадларни кўпайтириш имконини бермайди. Аҳолининг тез ўсиши озиқ-овқат ва истеъмол товарларининг ўсишини “ёб ташлайди”. Иқтисодий турғунлик вазияти келиб чиқади.

Бу “тузоқдан” қандай қутилиш керак? Нурске фикрига кўра, давлат инвестицияларни кўпайтириш иқтисодий ўсишга кескин тўртки бўлади. Бунда дастлабки инвестиция қўйилмалари миллий даромаднинг 12-15 фоизидан кам бўлмаслиги керак. Инвестицияларнинг кўпайиши меҳнатга бўлган талабни оширади, бу эса жамғарманинг ўсишига ва хусусий инвестицияларнинг жонланишига олиб келади. “Кескин сакрашдан” кейин давлат аралашуви қисқартирилиши керак, негаки стихияли бозор механизми амал қила бошлайди.

А.Хиршман иқтисодиётнинг устувор тармоқларида “инвестицион тўрткининг” зарурлиги тўғрисида қайд қилиб ўтади. Бу борада хорижий инвестициялар анча кўп ёрдам бериши мумкин.

Ўз ресурсларига суяниш ва бозор механизмини фаоллаштириш. Неоклассик йўналиш намояндалари кейнсчиларнинг давлатнинг ролини кучайтириш ва иқтисодий эркинлик принципларига путур етказиш қоидаларини танқид қилди. Уларнинг фикрига кўра, хўжаликни ривожлантиришда муваффақиятларга эришишни хоҳловчи давлатнинг асосий вазифаси – бозор имкониятларини рўёбга чиқариш, бозор инфратизимини ташкил этишдан иборат. Жамият вазиятни бирдан, кескин

ўзгартира олмайди. Анъанавий институтларни хўжалик юритишнинг янги шароитларига аста-секин мослаштириб борди.

Агар кейнсчилар асосий эътиборни йирик корхоналарни ривожлантиришга ва хорижий капитални жалб қилишга қаратган бўлсалар, неоклассиклар кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни зарур деб ҳисобладилар. Уларнинг фикрича, асосий муаммо хусусий жамғарма ва инвестицияларнинг етишмаслиги эмас, балки ички бозорнинг торлигидир. Хусусий ташаббускорликка кенг йўл очиб бериш иқтисодиётнинг жонланишига, даромадлар даражасининг ошишига ва демак истеъмол ва жамғарманинг ўсишига олиб келади. Энг асосийси – бозор иқтисодиётининг меъёрида амал қилишини таъминловчи институтларни ташкил этишдир.

XX асрнинг 70-йиллари неоклассикларнинг тавсиялари ривожланаётган мамлакатларда кенг тарқала бошлади. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, хўжалик ҳаётини эркинлаштириш туфайли муваффақиятларга эришган бир қатор “янги индустриал мамлакатлар” тажрибаси таъсири бўлса, иккинчидан, кейнсчилик андазаларидан фаол фойдаланган мамлакатларда вужудга келган кўплаб муаммоларнинг (протекционизм сиёсати туфайли халқаро савдо ҳажмининг қисқариши, импорт ҳисобига қоплаш имкониятларининг чекланиши, сурункали инфляция, монополизм, коррупция ва б.) мавжудлиги ҳисобланади. Лекин неоклассик моделларини амалиётда қўллаш анчагина танқидий қарашларни келтириб чиқарди. Асосий танқид объекти - инфляцияни жиловлаш мақсадида қаттиқ монетар сиёсатини олиб бориш зарурлиги ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатларда макроиқтисодий барқарорликнинг монетар методлари ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидаги каби натижаларни бермайди, чунки улар ўртасида чуқур институционал фарқ амал қилади. Шунинг учун қаттиқ молиявий сиёсат тез-тез иқтисодиётнинг кескин қисқаришига, турмуш даражасининг пасайишига, ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келади.

«Осиё фожиаси». Атоқли швед иқтисодчиси, Нобель мукофоти соҳиби **Гуннар Мюрдал ўзининг 1968 йили чоп этилган «Осиё фожиаси»** китобида ривожланаётган мамлакатлар (Жанубий Осиё мамлакатлари) иқтисодий ўсишини анча чуқур таҳлил қилди. Унинг кўрсатиб беришича, кам ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ўсиш қийинчиликлари, кўпчилик Ғарб мутахассислари айтганларидек, капитал етишмаслигида эмас, балки меҳнат ресурсларининг етишмаслигидир. Меҳнат ресурсларнинг етишмаслиги деганда, бир вақтда ишчи кучининг тақчиллиги ва ишчи кучининг кўплиги туфайли бўладиган зиддият назарда тутилади. Бундай зиддиятнинг асосий сабаби қишлоқ хўжалигининг жуда қолоқлиги: эски тузилма, кадрлар тайёрлаш ва таълимнинг паст даражаси туфайли у саноат ва шаҳарга эркин ишчи кучини етказиб беришга қодир эмас.

Ривожланган мамлакатларнинг назариялари, Мюрдалнинг таъкидлашича, ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини таҳлил қилиш учун ярамайди. Бу мамлакатлардаги ҳолат бутунлай ўзгача. Бу ерда баҳоларнинг вазиятга тез мосланувчан эмаслиги, ресурсларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб туришининг суствлиги, бозорнинг монополлашувининг

юқори даражаси, қарор қабул қилишда иррационаллик кузатилади.

Мюрдал, истеъмол билан жамғармани бир-бирига қарши қўйиш мумкин эмаслигини қайд қилиб ўтади. Истеъмолни оширмасдан ривожланаётган мамлакатларда муваффақиятли иқтисодий ўсишга эришиб бўлмайди. Нафақат жамғариш меъёрини кўпайтириш, балки аҳолининг турмуш даражасини ошириш учун ресурсларни топиш, замонавий ишлаб чиқариш талабларига жавоб берадиган ишчиларни шакллантириш учун шароит яратиш керак.

Мюрдал давлатнинг фаол аралашувини асослаб берди. Давлат иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва технологик қайта ўзгаришларни амалга ошириши лозим. Мюрдалнинг исботлаб беришича, аҳолининг ўсишни назорат қилиш, қишлоқ хўжалиги ерларини тақсимлаш, соғлиқни сақлаш ва таълим соҳаларида чуқур ислохотларни ўтказиш зарур. Иқтисодий ривожланишнинг муҳим шарт-шароитларидан бири–жиддий институционал қайта ўзгаришларни амалга ошириш. Эскирган одат ва анъаналарни тугатиш жуда катта аҳамиятга эга.

Мюрдал кам ривожланган мамлакатлар хўжалигини ривожлантириш учун тўсқинлик қилаётган иллатларни, яъни давлат аппарати коррупцияси, амалдорлар ва йирик капитал эгаларининг жамият манфаатларига хилоф равишда ўзларининг эгоистик манфаатларини амалга ошириши, юқори бошқарув ходимларининг имтиёзли ҳолатини кўрсатиб беради.

Таянч иборалар: бир омилли модел; икки омилли модел; $Y = S / K ; S = I$; “кафолатланган” ўсиш; ҳақиқий ўсиш; ўсиш шартлари; давлат инвестициялари; “камбағаллик тузоғи”; “Осиё фожиаси”.

Такрорлаш учун саволлар

1. Харрод – Домар иқтисодий ўсиш моделининг ўзига хослиги нимада?
2. Динамикадаги иқтисодий ўсиш тенгламасини қандай тушунасиш?
3. Харрод – Домар модели бўйича барқарор ўсиш шартларини тушунтириб беринг?
4. Кобб – Дугласнинг икки омилли моделининг моҳиятини тушунтириб беринг?
5. Е.Денисон иқтисодий ўсишни тушунтириб беришда қандай усулдан фойдаланди?
6. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ўсиш моделининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
7. “Камбағаллик тузоғи” нинг моҳиятини очиб беринг?
8. Г.Мюрдал бўйича ривожланаётган Жанубий Осиё мамлакатлари иқтисодий ўсиш қийинчиликларининг сабаблари нимада?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Исламов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи Т.: «Ўзбекистон», 2003.
2. Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Iqtisod-moliya", 2005.
3. Классики кейнсианства. В 2 т. "Экономика", 1997 Т.1.
4. Курс экономической теории. Киров, 1995 г.
5. Мюрдал Г. Современные проблемы "Третьего мира" М. 1972.
6. Титова Н.Е. История экономических учений. М.: «Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС», 1997.
7. Кондратьев Н. Проблемы экономической динамики. / Редкол. Л.И.Абалкин (отв.ред) и др. -М.: Экономика, 1989.
8. Солоу Р. Перспективы теории роста. // Мировая экономика и международные отношения. Ц1996. - &number;8.
9. Носова, С. С. Экономическая теория. Дистанционное обучение : учеб. пособие / С. С. Носова. – М. : КНОРУС, 2013. – 254 с.
10. Современные проблемы экономической науки : коллектив. моногр. / под общ. ред. И. Ю. Карелина. – Уфа : БАГСУ, 2013. – 285 с.
11. Э. Эгамов, Д. Джуманов. Замонавий иқтисодий таълимотлар. маъруза матни. Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. - 120 с

11–МАВЗУ. ХАЛҚАРО САВДО НАЗАРИЯЛАРИ

Халқаро савдода иштирок этаётган ҳар бир мамлакат қайси товарларни сотиш, қайси товарларни сотиб олиш муаммосини тўғри, самарали ечишга ҳаракат қилади. Турли даврларда ушбу муаммога бағишланган турли хил назариялар яратилди. Замонавий халқаро савдо назариялари классик иқтисодий мактабдан, А.Смит, Д.Рикардо назарияларидан бошланади.

1. Мутлақ устунлик назарияси

Адам Смит турли мамлакатларда товарларни ишлаб чиқаришда мутлақ харажатлардаги фарқ халқаро савдо ривожланишининг асосини ташкил этади деган тезисни асослаб берди. Унга кўра, баъзи мамлакатлар бошқа мамлакатларга нисбатан товарларни кам харажат сарфлаб, самарали ишлаб чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, ушбу мамлакатлар мазкур товарларни ишлаб чиқаришда мутлоқ устунликка эга. Мутлақ устунлик юқори меҳнат унумдорлигида ва товарларни ишлаб чиқаришга кетадиган кам харажатларда намоён бўлади.

Савдони сунъий равишда чеклаб қуйишга А. Смит қарши чиқди ва қайси мамлакатнинг маҳсулоти арзон бўлса ўша мамлакат билан савдо қилишнинг авзаллиги тўғрисида айтиб ўтади. Масалан, А.Смит қайд қилиб ўтганидек: “Агар Франциянинг виноси Португалия виносидан яхши ва арзон бўлса ёки унинг газламаси Германия газламасидан яхши бўлса, унда Буюк Британия учун ўзига керакли чет эл виноси ва газламасини Португалия ёки Германиядан эмас, балки Франциядан сотиб олиш фойдали”. Шунингдек, Шотландияда узум етиштириш шарт эмас, чунки у ерда вино Португалияга нисбатан 30 баробар қиммат. Вино қаерда арзон бўлса ўша ердан сотиб олиш мақсадга мувофиқ.

А.Смитнинг асосий ғояси – *мутлақ харажатлар* ғоясидир. Унга кўра, мутлақ харажатлари кам бўлган мамлакатлардан товарларни импорт қилиш, ишлаб чиқариш харажатлари паст товарларни эса (уларни харид қилаётганларга нисбатан) экспорт қилиш керак.

А.Смитнинг тасдиқлашича, ҳар хил сунъий таъсир кўрсатиш ва қаршиликларга қарамасдан икки мамлакат ўртасида савдо алоқаларнинг олиб борилиши табиий, нормал ҳол ҳисобланади, у доимо фойдали, гарчи ҳар иккиласи учун фойда ҳамиша бир ҳил бўлмаса ҳам. “Ҳар бир ақли оила бошлиғининг қойидаси шундан иборатки, четдан сотиб олишдан кўра, уйда тайёрлаш қимматга тушидаган нарсаларни уйда тайёрламасликка ҳаракат қилиш. Тикувчи ўзига этик тикишга ҳаракат қилмайди, балки уни этикдўздан сотиб олади. Этикдўз ўзига кийим тикишга уринмайди, балки тикувчининг хизматига мурожаат қилади”.

А.Смит бўйича, бу қоида бир бутун мамлакат учун қўлланилиши керак. Агар қандайдир бир хорижий мамлакат бизни муайян товар билан, уни ўзимизда ишлаб чиқаришга нисбатан анча арзон нархда таъминлаши мумкин бўлса, биз бирмунча устунликка эга бўлган соҳаларда ишлатилаётган саноат

меҳнати маҳсулотининг маълум қисми учун ушбу товарни ундан сотиб олиш анча фойдали. Айнан шунинг учун, маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашувини танлашда, А.Смит бозорнинг ролига катта эътибор берган бўлишига қарамай, у ушбу масалани кўриб чиқишда мамлакатнинг табиий (об-ҳаво шароити, баъзи бир табиий ресурсларга эга бўлиш ва б.) ва қўлга киритилган (одатда, технологик ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган) устунликларини ҳисобга олишни зарур деб ҳисобланади. Экспорт қилувчи мамлакат қачонки мутлақ устунликка эга бўлган товарларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган бўлгандагина ташқи савдодан юқори фойда кўриши мумкин.

Лекин, А.Смитнинг бу назариясида барча товарларни ишлаб чиқаришда бир ёки бир неча мамлакатлар мутлақ устунликка эга бўлса, бундай вазиятда қандай бўлади деган савол кўриб чиқилмаган. Мазкур назария, агар мамлакатлар товарларни ишлаб чиқаришда ҳеч қандай мутлақ устунликка эга бўлмаса, улар халқаро савдода қатнашиши мумкинми деган саволга ҳам жавоб бермайди.

2. Қиёсли устунлик назарияси

А.Смитдан фарқли ўлароқ, **Давид Рикардо** мамлакатлар ўртасидаги товар айирбошлашда мутлақ харажатлардаги фарқ муҳим эмас, деб ҳисоблади. Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек харажатларда мутлақ устунликка эга бўлмаган мамлакатлар нима қилишлари керак?

Бир қатор мисоллар билан Д.Рикардо “харажатлардаги мутлақ устунлик” мамлакатлар ўртасидаги товар айирбошлашнинг зарур шарти эмаслигини исботлаб берди. Савдо қилаётган мамлакатлар ўртасида қиёсли харажатлар фарқ қилиши кифоя.

Шу асосда Д.Рикардо қиёсли устунлик назариясини яратди. Бу назария бутун дунё илм-фани ва савдосида ҳамма тан олган назария ҳисобланади. Мазкур назариянинг асосий қондаси шундан иборатки, ҳар бир мамлакат ўзининг муайян товарни ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлари билан уни сотиб олишга кетадиган харажатлари ўртасидаги фарқни қиёслаб кўрган ҳолда ташқи савдода иштирок этади. Муайян товарни ишлаб чиқариш бир мамлакат учун бошқа мамлакатларга нисбатан қулайроқ бўлиши мумкин. Шу боис, қиёсли устунлик назариясига биноан, мамлакатлар харажатларни ҳисобга олган ҳолда у ёки бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашиши керак.

Д.Рикардо шундай мисол келтиради. Португалияда муайян миқдордаги винони тайёрлаш учун 80 кишилиқ меҳнат, газлама ишлаб чиқариш учун эса 90 кишилиқ меҳнат талаб қилинади (бир йилга). Англияда шу миқдордаги винони ишлаб чиқариш учун 120 кишилиқ меҳнат, газламани ишлаб чиқариш учун 100 кишилиқ меҳнат сарфлаш зарур. Гарчи олиб келинган газлама Португалиянинг ўзида Англияга нисбатан кам харажат эвазига ишлаб чиқарилиши мумкин бўлса ҳам, бу шароитда Португалия учун винони газламага айирбошлаш фойдали. Гап шундаки, ресурсларни газлама ишлаб

чиқаришдан, Англияга нисбатан катта қиёсий устунликка эга бўлган, вино тайёрлаш тармоғига ўтказиб, Португалия винони айирбошлаш йўли билан 80 кишилиқ меҳнат сарфлари ҳисобига, яъни 10 кишилиқ меҳнатни тежаш эвазига, газлама олиши мумкин. Бундай айирбошлаш Англия учун ҳам фойдали, негаки у ўз кучини газлама ишлаб чиқаришга сарфлаб, газламани сотиш йўли билан муайян миқдордаги винони 120 кишининг меҳнати ҳисобига эмас, балки фақат 100 кишилиқ меҳнат эвазига олиши мумкин (яъни 20 кишилиқ меҳнатни тежаш ҳисобига). Бу мисолдан шу нарса кўринадики, қиёсий устунлик мавжуд бўлса, ихтисослашув ва айирбошлаш иккала мамлакат учун ҳам фойдалидир. Бундан мамлакатлар ўртасида меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви зарурлиги келиб чиқади.

Қиёсли харажатлар ғояси – бу ўзаро фойда кўриш ғоясидир. Унга кўра “... Франция ва Португалияда вино тайёрланиши, Америка ва Польшада дон етиштирилиши, Англияда металл буюмлари ва бошқа товарлар ишлаб чиқарилиши керак”

Лекин қиёсли харажатлар назариясида бир қатор соддалаштиришлар мавжуд бўлиб, ташқи иқтисодий алоқаларда бўладиган қийинчиликлар акс эттирилмаган. Д. Рикардо модели –бу икки мамлакат ўртасидаги савдо моделидир. Мазкур модель қиёсли харажатларнинг ўзгаришини, савдо қилаётган мамлакатларнинг унумдорлик имкониятларидаги фарқларни ҳам ҳисобга олмайди.

3. Ишлаб чиқариш омиллари нисбати назарияси

Қиёсли устунлик назариясининг замонавий турланиши (кўриниши) **швед иқтисодчилари Эли Хекшер (1879–1952) ва Бертил Олин (1899–1979)** ишлаб чиққан **ишлаб чиқариш омиллари нисбати назарияси** ҳисобланади.

Д.Рикардо ишлаб чиқариш харажатларидаги фарқларни табиий ва географик шароитлар туфайли келиб чиқадиган фарқлар билан аниқланиши нуқтаи назаридан кўриб чиққан. Бу принцип умуман тўғри, лекин етарли эмас. Жаҳон бозорида фақат нефть, пахта, апельсин билан савдо қилинмайди. Ташқи савдо айирбошланишида ишлаб чиқариш саноати товарлари ва хизматларнинг ҳиссаси тобора ортиб бораёпти. Бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотишда, жаҳон нархининг шаклланишида табиий шароитлардан кўра бошқа омиллар кўпроқ роль ўйнайди.

Масалан, Швеция ташқи бозорга мураккаб саноат маҳсулотларини – автомобиллар ва роликли подшипникларни, тоғ-кон ускуналари ва денгизда ишлатиладиган моторларни – етказиб бериш билан самарали савдо қилади. Кўп соҳаларда рақобат устунлигини қўлда ушлаб турган айнан шу мамлакатда ташқи савдо назариясининг яратилиши бежиз эмас. Мазкур назария технологияси деярли бир хил бўлган савдо қилаётган мамлакатлар ишлаб чиқариш омиллари (капитал, ишчи кучи, ер) билан бир хил даражада таъминланмаганлигига асосланади.

Қиёсли харажатлар концепциясига асосланган ҳолда, швед

иқтисодчилари Хекшер ва Олин бундай харажатлар асосида нима ётишини тушунтириб беришга ҳаракат қилди. Улар, савдо қилаётган мамлакатларда ишлаб чиқариш омиллари комбинацияси умуман ўхшаш бўлган шароитда харажатлар даражасидаги фарқ асосан уларнинг ишлаб чиқариш омиллари билан таъминланлигига боғлиқ, деб хулоса қилади.

Хекшер-Олин тадқиқотида ташқи савдода харажатлари нафақат табиий шароитлардаги фарқ билан, балки савдо иштирокчилари таъминланган ҳар хил омиллар нархи билан ҳам аниқланади. Бир хил омиллар ортиқча, бошқа бир омиллар етишмайди. Бир турдаги омилларнинг нархи нисбатан юқори, бошқа турдаги омилларнинг – нисбатан паст. Омилларнинг нархи уларнинг камёблиги билан аниқланади: одатда, танқис омиллар – қиммат, ортиқча омиллар - арзон. Агар мамлакатда қандайдир бир омил бошқа омилларга нисбатан ортиқча бўлса, масалан, арзон ишчи кучи кўп бўлса, унда бу мамлакат меҳнат талаб маҳсулотларни (тўқимачилик, кийим-кечак ва б.) ишлаб чиқаришга ва уларнинг савдосига ихтисослашади. Агар мамлакатда капитал ортиқча бўлса, унда бу мамлакатга капитал сиғимли маҳсулотларни (машиналар, асбоб-ускуналар) экспорт қилиш фойдали.

Масалан, арзон ишчи кучига эга бўлган Жанубий Корея меҳнат талаб маҳсулотларни (кийим-кечак, автомобиль, кундалик турмуш электр асбобларини) экспорт қилади: хитойга кийим-кечак, тўқимачилик маҳсулотларини экспорт қилиш кўл келади. Швеция пўлати ва металл маҳсулотларининг рақобатдаги устунлиги шундаки, мамлакатда қазиб олинadиган темир рудаси юқори сифатли пўлат эритиш хусусиятига эга.

Демак, Хекшер-Олиннинг ташқи савдо модели асосида харажатларнинг тузилиши, ортиқча ишлаб чиқариш омилларининг паст нархи ётади. Мамлакат ортиқча ишлаб чиқариш омилларидан интенсив фойдаланиб ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни экспорт қилади, ишлаб чиқариш омиллари танқис бўлган товарларни эса импорт қилади.

“Леонтьевча зиддият”

Амалиёт шу нарсани кўрсатиб бердики, ишлаб чиқариш омиллари концепцияси ташқи савдога, миллий иқтисодиётнинг ривожланишига таъсир этувчи турли хил омилларнинг ҳаммасини ҳисобга олишга қодир эмас. Масалан, Хекшер-Олин модели, нега, Швейцария фармацевтик товарларни экспорт қилишга ихтисослашган, Америка персонал компьютерларни ишлаб чиқаришда етакчилик қилади, Япония кундалик электроника буюмларининг йирик экспортчиси ҳисобланади каби саволларга жавоб бера олмайди.

Мазкур назариянинг тўғрилигини АҚШ иқтисодчиси **В.Леонтьев** текшириб кўрди. Маълумки, Америка капитали кўп мамлакат ҳисобланади. Шу боис у капитал сиғимли товарларни экспорт, меҳнат сиғимли товарларни импорт қилади деб тахмин қилинган. Натижа унинг тескарисини, яъни АҚШ капитал сиғимли товарларни эмас, балки кўпроқ меҳнат сиғимли товарларни экспорт қилишини, капитал сиғимли товарларни эса кўпроқ импорт қилиниши кўрсатди. Бу ҳолат “Леонтьевча зиддият” номини олган.

Леонтьев олиб борган ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини бошқа иқтисодчилар ҳам тасдиқлашган. Маълум бўлишича, ташқи савдо тузилмасида бундай мос келмаслик бошқа мамлакатларга ҳам хос бўлган. Ташқи савдо соҳаси мутахассислари, алоҳида мамлакатлар савдосига ва бир бутун жаҳон савдоси тузилмасига таъсир этувчи омиллар жуда кўп, хилма-хил ва ўзгарувчан бўлади, деган фикрга келишган. Уларнинг таъсир кўрсатиш аҳамияти ҳам ҳар хил.

4. Маҳсулотнинг ҳаётий цикли

Классикларнинг қиёсий устунлик назариясида баъзи бир саволлар ўз ечимини топмаганлиги (масалан, экспорт тузилмаси динамикаси қонуниятлари қандай, нега бир хил тармоқлар олдинга силжиса, иккинчиси орқага сурилиб кетади) халқаро меҳнат тақсмоти муаммосига бўлган янги ёндашувларнинг келиб чиқишини тақозо этди. Шундай ёндашувлардан бири “Маҳсулотнинг ҳаётий цикли” концепцияси ҳисобланади. Бу назарияни ишлаб чиқишда **М.Познер, Г.Хуфбаужр, Л.Уэллс** ва бошқа иқтисодчилар қатнашди. Лекин биринчи марта бу назариянинг таснифий баёни 1966 й. атоқли америка олими Р.Варроннинг **“Маҳсулотнинг ҳаётий цикли нуқтаи назаридан кўрилган халқаро инвестициялар ва халқаро савдо”** мақоласида эълон қилинган.

АҚШ экспорт тузилмасини таҳлил қилиш натижалари мазкур назариянинг яратилишига бевосита туртки бўлади. Таҳлил натижалари жаҳон бозорида рақобатбардошлик асосини ташкил этувчи тармоқлар мажмуининг ўзгариб туришини кўрсатиб берди. XX аср бошига келиб бундай тармоқлар жумласига тўқимачилик ва ўрмонтахник саноати, қора металлургия, машинасозлик киритилган. 30-чи йилларнинг охирига келиб тармоқлар мажмуи ва тартиби ўзгарди (биринчи ўринга машинасозлик чиқди, озиқ-овқат саноати илғор экспорт қилувчи тармоқлар қаторига қўшилди), 60-чи йилларнинг бошига келиб эса, транспорт воситаларини, асбоб-ускуналарни, кимёвий товарларни, электр ускуналарини ва бошқа машиналарни ишлаб чиқариш тармоқлари Американинг асосий экспорт қилувчи тармоқлари мажмуини ташкил этди.

Урушдан кейинги ташқи савдо тузулмаси таҳлили натижалари экспорт тармоқларида илмсиғимли маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган тармоқларнинг роли ортиб бораётганлигини аниқлаб берди. Шу сабабли “илмсиғимли тармоқлар” атамаси киритилиди. Ҳозир илмсиғимли тармоқлар олдинги қаторга кўтарилди ва улар мамлакатнинг жаҳон бозорида рақобат қудратини белгилаб бермоқда.

“Илмсиғимли” атаманинг муомилага киритилиши ишлаб чиқариш омиллари тўғрисидаги тушунчани қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Илмсиғимли маҳсулот - меҳнат сиғимли маҳсулотнинг ўзгарган шаклидан бошқа нарса эмас. Кўпчилик илмий – техник ходимлари (барча ёлланма ишчиларнинг 50 фоизига яқини) иш ҳақининг юқорилиги ва кўп сонли юқори малакали ишчиларининг мавжудлиги туфайли илмсиғимли

маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги умумий сарфларда ишчи кучига тўғри келадиган сарфлар ҳиссаси ҳам юқори. Бундан ташқари турли ишлаб чиқариш босқичларида ҳар бир ёлланма меҳнат эгасининг ҳиссаси ҳам ҳар хил бўлади. Демак, меҳнат омилини таркибий тузилиши жиҳатдан бир хил деб қараган Хекшер-Олин назариясини қўллаш хатодан холи эмас. Шу боис “маҳсулотнинг ҳаётий цикл” назарияси муаллифлари меҳнатни бир қанча турларга ажратади: юқори малакали меҳнат, бошқарув меҳнати, малакасиз меҳнат ва б. Шундай қилиб, икки омилли модель кўп омилга айланди, яъни капитал омили билан бирга меҳнатнинг ҳар хил турлари амал қилади.

Ҳар бир омилни аҳамиятининг ўзгаришига мувофиқ равишда ишлаб чиқаришнинг уч фазага (улар “маҳсулотнинг ҳаётий цикл”ига мос тушади) бўлиниши мазкур назариянинг келиб чиқишига яна бир сабаб бўлди.

Биринчи фазада – янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга жорий этишда – ютуқ энг аввало фан-техника даражасига боғлиқ бўлади. Шунинг учун юқори малакали меҳнат асосий омил бўлиб хизмат қилади. Иккинчи ўринда бошқарув меҳнати туради, унинг асосий вазифаси товарларни кенг миқёсда ишлаб чиқаришга ўтишнинг энг қулай йўлини қидириб топиш ҳисобланади, мазкур босқичда ишлаб чиқариш кичик кўламда олиб борилиши туфайли капитал охирги ўринда қолади. “Маҳсулотнинг ҳаётий цикли” назариясига кўра, янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга жорий этиш энг кучли илмий кадрлар ва юқори малакали ишчи кучи тўпланган ривожланган мамлакатларда амалга оширилади.

Иккинчи фазада оммавий ишлаб чиқариш йўлга қўйилади. Бундай ишлаб чиқариш индустриал база қувватига, ишлаб чиқариш стратегиясига боғлиқ бўлади. Бунда капитал ва бошқарув меҳнати асосий роль ўйнайди. Юқори малакали меҳнат эса, энди фақат технологик ишлаб чиқаришнинг муайян суръатини ушлаб туриш вазифасини ўтайди, ўрта ва паст малакали ишчилар меҳнати билан бирга иккинчи ўринни эгаллайди. Демак, фан-техника жиҳатдан етакчи бўлмаган, лекин ортиқча капитали кўп бўлган ўртача ривожланган мамлакатларда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг иккинчи “ҳаётий цикли” давом этади.

Учинчи фаза учун бир хил технологик асосда маҳсулотларни оммавий тарзда ишлаб чиқариш хос. Малакасиз меҳнат биринчи ўринга сурилади, у ўз мавқеини сақлаб қолган капитал билан бир қаторда туради. Олимлар, муҳандислар ва менежерлар меҳнатининг аҳамияти кескин пасаяди. Бундан шу нарсани кўриш қийин эмаски, бу фазада маҳсулот ишлаб чиқариш соддалашиб, малакасиз ишчилар захираси кўп бўлган ривожланаётган мамлакатларда оммавий тус олади.

Кейинчалик мазкур маҳсулотга талаб, уни ишлаб чиқариш пасаяди, унинг ўрнини қопловчи янги маҳсулот ишлаб чиқариш фазаси қайтадан бошланади.

5. Халқаро меҳнат тақсимотини тадқиқ этишнинг танқидий йўналиши

Халқаро меҳнат тақсимоти тадқиқотлари бўйича танқидий йўналишнинг келиб чиқиши одатда **аргентиналик Р.Пребиш ва америкалик Г.Зингер** номи билан боғлаб тушунтирилади. Улар ҳақиқатдан ҳам биринчи бўлиб халқаро меҳнат тақсимотининг ўзаро фойдали характери тўғрисидаги тезисга қарши чиққан ва саноати ривожланган мамлакатлар аграр мамлакатлар ҳисобига бойиб боришини кўрсатиб берган тадқиқотчилар ҳисобланади. Лекин айнан шундай ғояларни бошқа атоқли иқтисодчилар – **швециялик Г.Мюрдаль, англиялик Т.Балог, франциялик Ф.Перру, бразилиялик С.Фуртадо, америкалик У.Льюис ва Хиршманлар** ҳам илгари сурган.

Бу иқтисодчиларнинг қиёсли устунлик назариясига танқиди қарашлари асосан унинг методологиясига қаратилган. Уларни мазкур назариядаги иккита жиҳат қаноатлантирмаган.

Биринчидан, қиёсли устунлик назарияси мувозанатлик принципи асосида қурилган. Унинг тарафдорлари тадқиқотида иқтисодий жараёнлар маятник ҳаракатига ўхшатилади, яъни мувозанат кучларининг бузилиши эртами, кечми унинг аввалги ёки анча юқори даражада қайта тикланиши билан тугалланади. Ҳақиқатда эса ундай эмас, деб ҳисоблайди юқорида кўрсатилган иқтисодчилар ва мувозанатлик ёндашувига кумулятив (ҳаракатнинг бир томонга йўналтирилиши) принципини қарши қўяди. “Агар бир омил ўзгарса, - деб ёзади Г.Мюрдаль, - унда иккинчи бир омилда албатта ўзгариш бўлади. Натижада ўзаро таъсир кўрсатишнинг кумулятив жараёни кучайди... ёки қандайдир бир омилнинг ўзгариши, қандай сабабдан бўлишидан қатъий назар, кумулятив самаранинг ялпи таъсири туфайли барча тизимни муайян йўналишда ҳаракатга келтиради”. Бошқача қилиб айтганда, бузилган мувозанат автоматик тарзда қайта тикланмайди, балки намувозанатликни кучайтирувчи ва тизимда сифат ўзгаришига олиб келувчи кучларни келитириб чиқаради.

Т.Балогнинг “Тенг ҳуқуқли бўлмаган шериклар” асарида номувозанатликнинг кучайиши тўғрисида сўз юритилади. Унда халқаро савдо жараёнида ривожланган ва қалоқ мамлакатлар ўртасидаги узулишнинг кучайиб бориши, бундай савдо иштирокчи мамлакатлар иқтисодиётини ўзаро тўлдириб боришига таъсир кўрсатмаслиги, балки даромадлар ва ресурсларни жамғариш ва тақсимлаш имкониятларидаги кумулятив тенгсизликнинг кучайишини келитириб чиқариши кўрсатиб берилади. Гарчи халқаро савдо натижасида жаҳон даромадлари кўпайиб бориши мумкин бўлсада, шунга қарамай, камбағал ҳудудларнинг қошшоқлашуви кучайиб бормоқда. Анча ривожланган мамлакатларга келсак, савдо уларнинг ресурсларини кўпайтириб, устунлигини яна ҳам оширмоқда.

Т.Балогнинг мулоҳазаларини мантиқан охирига етказган С.Фуртадо ҳисобланади. Унинг фикрига кўра, халқаро иқтисодий муносабатларда тенгсизлик ҳуқуқи шу даражага бориб етдики, ривожланаётган мамлакатларни хўжалик субъектлари сифатида гапириш бирон маъно касб этиши қийин. Халқаро миллий корпорацияларнинг пайдо бўлиши билан қолақ мамлакатлар ўз моҳиятига кўра иқтисодий суверенлигини йўқотди,

жаҳон капиталистик хўжалигининг “қарам подсистемасига” айланди. Фуртадо қайд қилиб ўтганидек: “Қолоқ иқтисодиётда ривожланиш кўпинча хорижий корхоналарнинг кенг тарқалишига боғлиқ бўлади ва шу маънода бундай ривожланиш “халқаро” ҳисобланади. Ушбу хорижий корхоналарнинг фаолияти кўрилатган подсистема ташқарисида қабул қилинадиган қарорларга асосланади”.

Қиёсли устунлик назарияси методологияси танқидининг иккинчи, асосий йўналиши иқтисодиётнинг ижтимоий ўлчамига қаратилган. Халқаро меҳнат тақсимотининг неоклассик концепцияси тарафдорларли ҳам, “маҳсулотнинг ҳаётий цикл” назариячилари ҳам хўжалик юритишнинг ижтимоий масалаларини назардан четда қоладиришган. Ижтимоий масалалар эса, танқидий йўналиш вакиллариининг таъкидлашича, “соф иқтисодий” фаолиятга ўзига хос тарзда таъсир кўрсатади. Юқорида айтилганларни У.Льюс қуйидаги мисолда тасдиқлаб беради.

Икки мамлакат – ривожланган ва қолоқ – тайёр маҳсулот ва хом ашё айирбош қиляпти деб фараз қиламиз. Агар “соф” неоклассик назария нуқтаи назаридан олиб қарасак, унда айирбошлаш шак-шубҳасиз ўзаро фойдали деб тан олинади. Лекин кам ривожланган иқтисодиётнинг ўзига хослигини ҳисобга олиб салгина ўзгартириш киритсак, хулоса бутунлай бошқача чиқади. Кўпчилик қолоқ мамлакатларда жуда паст меҳнат унумдорлигига асосланган анча кўп натурал хўжалик сектори амал қилади. У ерда иш ҳақи паст бўлганлиги сабабли ортиқча ишчи кучи экспорт секторига доимо оқиб ўтади. Шунинг учун ривожланаётган мамлакатлар экспорт секторида унумдорлик қанчалик ошмасин, ундаги иш ҳақи даражаси барибир натурал хўжаликдаги паст меҳнат унумдорлиги билан аниқланади. Модомики экспорт сектор тадбиркорларнинг фойдаси, У.Льюс бўйича, халқаро миқёсда тенглашар экан, меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижаларидан ривожланган мамлакатлар истеъмолчилари фойда кўради. Бирининг иккинчиси томонидан эксплуатация қилиниши кўриниб турибди.

Хўжаликни бошқаришнинг ижтимоий жиҳатлари таҳлили, танқидий йўналиш тарафдорларининг таъкидлашича, ўзаро тартиб ёндашувини тақозо этади, яъни иқтисодий жараёнларнинг ҳукукий, сиёсий, маданий анъаналар, психология ва шу кабилар билан ўзаро таъсирини ўрганиш талаб қилинади. Бундай методологик кўрсатма баъзи бир ижобий натижаларга эришишга имкон берди. Масалан, мустамлакачилик ҳукмронлиги ва мустамлакачиликнинг емирилиши давридаги жаҳондаги етук мамлакатлар сиёсатини конкрет тадқиқот қилиш асосида Г.Мюрдаль, Ф.Перру ва уларнинг ҳамкасблари қарам мамлакатларда аниқ мақсадга йўналтирилган асимметрик (мувозанат бузилган) иқтисодиётни шакллантириш механизминини очиб берди ва шу билан “учинчи дунёдаги” оғир, мушкул аҳвол учун жавобгарликнинг бир қисми кимнинг бўйнига тушишини ишонарли қилиб кўрсатиб берди.

Г.Зингер, Т.Балог, С.Фуртадоларнинг “намойиш самараси” аталмиш таҳлили ўзаро тартиб ёндашувини унумли қўллашга яна бир мисол бўла олади. Бу иқтисодчиларнинг кузатиши бўйича, қолоқ мамлакатларга экспорт

қилинаётган товарлар бу ерда нафақат истеъмол буюмлари вазифасини ўтайди, балки юқори ривожланган мамлакатлар турмуш тарзи тўғрисида ахборот тарқатиш вазифасини ҳам ўтайди ва бу маҳаллий аҳолининг анча бой қатламига “намойиш таъсирини” ўтказади. Ер эгалари, буржуазия ва амалдорлар ривожланган мамлакатларнинг истеъмол андозаларини қабул қилишга киришади. Натижада аввалари кўп даромад эгаларининг истеъмоли учун импорт қилинадиган товарлар энди маҳаллий саноат томонидан ишлаб чиқарилиши кучаяди. Шу билан зарурий буюмларни ишлаб чиқариш учун мўлжалланган капитал қўйилмалари қисқаради. Нега бундай жадал “ривожланиш” кўпинча аҳоли турмуш даражасининг пасайишига олиб келиши шундай кўриниб турибди.

Танқидий йўналиш вакиллари қиёсли устунлик назариясининг камчиликларини ишонарли қилиб кўрсатиб берсада, улар мазкур назарияга қарши муқобил рақобатбоб назария тавсия эта олмади. Уларнинг батафсил ишлаб чиқилган концепцияси бўлмаганлиги сабабли, улардан фақат айрим методологик элементларни, назарий ғояларни олиш мумкин. Масалан, Г.Зингер бўйича, хом ашё ва меҳнатни иқтисод қилувчи янги техника юқори ривожланган мамлакатлар муаммосини ечиш учун мўлжалланган. Демак, уни ривожланаётган мамлакатларда қўллаш, уларнинг манфаатларига жавоб бермайди.

6. Рақобат устунлиги назарияси

Ҳозирги даврда халқаро савдо назариясида рақобатда устунликка эришиш, уни ушлаб туриш муаммоси биринчи ўринда туради. Жаҳон бозорида пешқадамликни қўлдан бермаслик учун юқори сифатли маҳсулотларни таклиф қилиш ва баҳоли рақобатга бардош бериш қурбига эга бўлиш керак.

Шу нарса аёнки, ҳеч бир мамлакат товар ва хизматларнинг барча турлари бўйича рақобатбардош бўлиши мумкин эмас. Ҳеч бир мамлакат ўзи учун мумкин бўлган рақобатдаги устунликни доимо сақлаб туришга кафолат бера олмайди. Рақобатдаги устунликка эришиш илм-фан, техника, технологик янгиликлар асосида қўлга киритилади ва кескинлашиб боради.

Алоҳида фирмалар қўлга киритилган устунликни янги технологиялардан фойдаланиш, янги ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш, ишни самарали олиб бориш йўли билан ушлаб туради.

Рақобат устунлигини ушлаб туришда давлатнинг қўллаб-қувватлаши, ўзгарувчан ва самараси ташқи сиёсатнинг роли катта. Бундай сиёсат корхоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва рағбатлантиришга, қулай шарт-шароитларни яратишга қаратилган. Чет эл рақобатчилари олдида устунликни қўлга киритиш ва ушлаб туришни корхоналар ўзлари амалга ошириши керак.

Ишлаб чиқариш омилларига суянган ҳолда жаҳон бозорида у ёки бу мамлакатнинг устунликни қўлга киритиши ўзига хос хусусиятга эга. Ишлаб чиқариш омиллариининг ўзи борган сари ўзгарувчан, кўчиб юрувчан бўлиб

боради. Капитал инвестиция қилинади ва бошқа мамлакатларга оқиб ўтади; ишчи кучи иш ҳақи анча юқори, меҳнат шароити анча яхши мамлакатларга кўчиб ўтади; фан-техника янгиликлари ҳам экспорт, ҳам импорт қилинади. Ишлаб чиқариш омилларининг халқаро ҳаракати назарияси ўзининг махсус хусусиятга эга. Шу билан бирга бу ерда ҳам халқаро товар ва хизматлар савдоси соҳасидаги рағбатлантириш ва қонуниятлар деярли бир хил амал қилади.

Ташқи савдо муносабатлари ва ишлаб чиқариш омилларининг халқаро ҳаракати концепцияларида ва олиб бораётган сиёсатда асосий қоидалар ҳисобга олинади. Одатда, мамлакат иқтисодиёти экспорт квотаси миқдорига боғлиқлиги назарда тутилади. Кичкина мамлакатларда одатда бундай квота юқори, негаки бу мамлакатларнинг иқтисодиёти ташқи савдога анча катта даражада боғлиқ бўлади. Шу нарса ҳам аёнки, ҳар қандай мамлакат миллий хўжалигининг ҳолати ташқи савдо ва тўлов балансини аниқлаб беради. Агар экспорт импортдан анча ортиб кетса мамлакатнинг тўлов баланси танқислиги кучаяди, бу уни ташқаридан қарз олишга мажбур этади. Натижада бундай мамлакатнинг қарзлари кўпайди, ҳар хил салбий оқибатлар кучаяди.

Шу нарсани қайт қилиб ўтиш керакки, ташқи савдо ва ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигини бир хил баҳолаб бўлмайди. Бу ерда универсаль мезон амал қилмайди. Самарадорлик ва фойдалилик нафақат ташқи валюта тушумларига боғлиқ, балки жаҳон ва ички нархлар динамикасига, савдо операциялари миқёсига, ҳисоб-китоб тизимига ҳам боғлиқ. Ташқи савдо назариялари ва сиёсати илдизи, одатда, тўлов баланси ҳолатига бориб тақалади. Тўлов баланси миллий валютанинг ишончли ва барқарорлигини, мамлакатнинг молиявий мажбуриятлари ва қарзлари бўйича ҳисоб – китоб қилиш кўрбига эга эканлигини, иқтисодий сиёсат самарадорлигини баҳолашни, ташқи иқтисодий алоқаларнинг амалий аҳамиятини кўрсатиб беради.

Ҳозирги даврда жаҳон савдосининг халқаро капитал ҳаракатига боғлиқлиги кучайиб бормоқда. Жаҳон капитали оқими товарлар оқимидан ошиб бораяпти. Халқаро капитал оқимининг кучайиши евровалюта бозори ва халқаро облигациялар бозорида намоён бўлмоқда, бу бозорларнинг кўлами анча кенгаймоқда.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, самарали ташқи савдога, унинг динамикаси ва тузилишига таъсир этувчи турли-туман омилларнинг барчасини ҳисобга оладиган амалиётда биронта таълимот амал қилмайди. Иқтисодий назарияларда тажрибалар умумлаштирилади, принциплар шакллантирилади, керакли хулосалар чиқарилади, лекин тайёр андозалар йўқ. Ҳамма қабул қилган, ягона халқаро айирбошлаш назарияси амал қилмайди.

6. Валюта курси назариялари

Валюта курсини белгилашда ҳар бир мамлакат ўз иқтисодий ҳолатидан келиб чиқиб ҳозирги кунда тадқиқ қилинаётган валюта курси назариясига

суянади. Валюта курси назарияси турли валюталар орасидаги нисбат, унинг омиллар таъсирида ўзгариш даражасини ўрганади.

Аниқ ва ишончли хулосалар, тадқиқотлар натижаси мамлакатда қандай валюта курси режимини танлаш, яъни валюта курсини ўрнатилиш усулини ҳамда уни тартибга солиш йўллари аниқлашга имконият яратади.

Валюта курсини ўрнатилиши ҳозирги амалиётда валютанинг тўлов қобилияти паритетига асослангандир. Валюта курси илгари олтин стандарт ва қатъий белгиланган курслар паритети орқали ўрнатилади.

Тўловга қобилиятлилиқ паритети асосида ўрнатиладиган курс валютанинг реал курсини ифода этади. Шунингдек, тўловга қобилиятлилиқ паритети кўрсаткичи макроиктисодий кўрсаткичларни (ЯИМ ва бошқалар) бир валютада ҳажмини ҳисоблаш орқали халқаро таққослашда кенг қўлланилади.

50-йиллар ўрталаридан бошлаб тўловга қобилиятлилиқ паритети асосида мамлакатлар макроиктисодий кўрсаткичлари ягона валютада ҳисобланади ва таққосланади.

Тўловга қобилиятлилиқ паритети - бу В мамлакатнинг бир бирлик валютасида сотиб олиш мумкин бўлган маълум бир маҳсулотлар ва хизматлар мажмуини А мамлакат валютаси сотиб олиш учун етарли бўлган пул миқдори.

Аммо биз биламизки ҳозирги кунда валюталар курси тўловга қобилиятлилиқ паритетига нисбатан ҳақиқий баҳо касб этмайди.

90-йилларга келиб тўловга қобилиятлилиқ паритети ва ҳақиқий валюта курси орасидаги нисбатни ўрганиш кенг миқёсда амлага оширила бошланди. Сабаби шу пайтга келиб бу кўрсаткичлар орасидаги нисбат кескин ўзгара бошлади. Натижада мамлакатларнинг иқтисодий ҳолатини баҳоловчи асосий макроиктисодий кўрсаткичларни таққослаш бирмунча ноаниқликларни келтириб чиқарди. Бу таққослашларни амалга ошириш учун назарий валюта курси функциясини бажарувчи тўловга қобилиятлилиқ паритети фойдаланила бошланди. Шунингдек бу паритетнинг ўзгариши орқали валюта курсини ўзгариши даражаси ҳам аниқлана бошланди. Эркин сузиб юрувчи валюта курси режимида валюта курси мувозанатини таъминлаш шу паритет орқали амалга оширилиши мумкин.

Ҳозирги халқаро иқтисодиётда валюта курси ва тўловга қобилиятлилиқ паритети орасидаги нисбат ривожланган мамлакатлар учун сақланиб қолмоқда. Бошқа мамлакатларда бу нисбат бирмунча фарқ қилади. Тўловга қобилиятлилиқ паритети АҚШ доллариға нисбатан белгиланади.

Узоқ муддатли режада ташқи иқтисодий алоқалар ёрдамида аниқланган давлатлараро тўловга қобилиятлилиқ паритети валюта курсларида аксланади ва уларнинг ўзгаришига олиб келади. Шу муносабат билан тўловга қобилиятлилиқ паритети валюта курсининг мувозанат нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Эркин сузиб юрувчи валюта курси режимиға ўтиш давлатнинг тўловга қобилиятлилиқ паритети орқали ифодаланган иқтисодий потенциалларини мувофиқлаштириш учун хизмат қилади. Аммо бугунги дунё бозори шароитида валюта курсининг мувозанат нуқтаси паритет билан мувофиқлашуви жон бошиға тўғри келадиган даромад юқори бўлган

давлатларда сақланмоқда. Жон бошига даромад ўрта ва паст бўлган давлатларда мазкур мувозанат нукта сурилган. Яъни ўртача ривожланган давлатларда валюта курси ундаги паритетнинг икки баравари ёки ундан ортиқ даражада белгиланмоқда. Бошқача қилиб айтганда, миллий валютанинг мос равишда 50% ва 25% даражасида белгиланмоқда. Унда валюта курси ундаги паритетнинг икки, тўрт барави даражасида белгиланади. Ана шу янги нукталар атрофида валюта курслари ўзгармоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг миллий иқтисодиётга бўлган таъсирининг ўсиб бориши ҳар бир давлат томонидан валюта курси ва тўловга қобилиятлилик паритети ўртасидаги муносабатни, унинг бошқа давлатлар билан фарқини ўрганишни тақозо этади.

Тўловга қобилиятлилик паритети ва валюта курси орасидаги тафовут асосида гуруҳланган мамлакатлар ўрни иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўрнига, ёки жон бошига тўғри келадиган даромадига кўра ўрнига нисбатан мос тушади.

Аҳоли жон бошига тўғри келувчи даромад юқори бўлган давлатлар учун валюта курсини тўловга қобилиятлилик паритетига нисбатининг қиймати 1 дан кичик ёки тенг. Бу давлатлар валюталарининг харид қобилияти ички бозорга нисбатан ташқи бозорда юқоридир. Бу ҳолат кучли валютага эга давлатларнинг ташқи бозордаги харидорлик ўрнини таъминлайди.

Шундай қилиб, иқтисодий ривожланиш даражасининг валюта курси даражасига бўлган таъсири кузатилмоқда: паритетининг асоси бўлган иқтисодий ривожланиш даражаси валюта курсининг паритетдан фарқини ифодалайди.

Миллий валюта курсини тўловга қобилиятлилик паритетига нисбатан паст даражадалигига эга давлатлар қуйидаги хусусиятларга эга. Биринчидан аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ҳажми ривожланган мамлакатларда ривожланаётган мамлакатларга нисбатан юқори, АҚШ даражасига нисбатан 80-85 % ни ташкил қилади. Ўтиш иқтисодиётидаги давлатларда бу кўрсаткич паст бўлиб АҚШ даражасининг 20-25%ини ташкил қилади. Ривожланаётган мамлакатлар гуруҳида бу кўрсаткич жуда ҳам паст бўлиб 10-15% ни ташкил қилади.

Табиийки миллий валютани доллар эквиваленти даражасида белгиласак, юқоридаги кўрсаткичларда ўзгариш юз беради.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики валютани тартибга солишнинг турли усуллари кўллаш орқали баъзи ривожланаётган мамлакатлар (Хитой, Малайзия ва бошқалар) миллий валютани барқарорлигини оширишга эришмоқдалар.

Ривожланиш орқасидан бораётган Ўзбекистон ва бошқа давлатларда валюта курсига бўлган таъсир икки йўналишда бўлмоқда. Девальвацияга ундовчи факторлар икки томонлама, яъни ижобий ва салбий жиҳатдан таъсир этади. Бунда салбий таъсир қарзнинг ошишини ҳисоблашса, ижобий фактор бўлиб келажакда рақобатнинг ва экспортнинг миллий валютанинг арзонлашуви асосида амалга оширилиши ҳисобланади.

Экспортни ошириш ижобий савдо балансини таъминлаш, ички жамғармани тўлдиришга, олтин валюта резервларини кўпайтиришга ёрдам беради. Ўзбекистонда экспорт ҳажми ЯИМга нисбатан 23% (2008 йилда). Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда савдо балансини ижобий сальдосига эришиш учун хомашё ресурслари экспорт қилинмоқда. Аммо хомашёнинг экспортига асосланган иқтисодий сиёсат натижасида давлат ташқи бозордаги ўзгаришларга ва нарх-наво динамикасига боғлиқ бўлади.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози даврида хомашё нархлари ҳаддан зиёд пасайди ва бу ҳолат арзон хомашё экспортини вужудга келтирди.

Валюта курсини ўрнатишда тўловга қобилиятлилик билан бирга қуйидаги назариялар ҳам қўлланилади.

1. Бошқариладиган валюта назарияси.

Бу назария 1929-1933 йиилардаги халқаро иқтисодий кризис даврида, давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслиги тарафдорларининг назарияларига қарши ҳолатда вужудга келди. Бунда валюта давлат томонидан тартибга солиниш назарияси илгари сурилган. Бу икки йўналишда мавжуд бўлган.

Биринчи йўналиш – суриладиган паритет ёки бошқариладиган стандарт назарияси. Бу назария И.Фишер ва Ж.М. Кейнс томонидан яратилган. И.Фишернинг фикрича, пул бирлигини олтин паритети асосида бошқариш пулнинг тўловга қобилиятини барқарорлаштиради. Кейнс эса эгилувчан паритетни тарафдори бўлган. У миллий валюта курсини тушириб баҳога таъсир ўтказиш ва шу орқали экспортни, мамлакатдаги ишлаб чиқариш ва бандликни яхшилаш, шунингдек ташқи бозор учун курашни таклиф қилган.

Иккинчи йўналиш – мувозанат ёки нейтрал валюта курси назарияси, бунда тўловга қобилиятлилик паритети ўрнига миллий иқтисодиёт учун мос нейтрал валюта курсини ўрнатиш илгари сурилган.

2. Етакчи валюталар назарияси.

Бу назариянинг асосчилари америкалик иқтисодчилари Ж.Вильямс, А. Хансен, инглиз иқтисодчилари Р.Хоутри, Ф.Грэхем ва бошқалардир. Бу назариянинг моҳияти қуйидагиларни эътироф этади:

1) Валюталарни етакчи (доллар ва фунт стерлинг), қаттиқ (бошқа ривожланган мамлакатлар валюталари: Япония йени, Швейцария франки ва бошқалар) ва юмшоқ, яъни халқаро иқтисодий муносабатларда актив бўлмаган валюталарга бўлиниши лозимлиги.

2) Долларнинг олтинга қараганда етакчи ролдалиги

3) Барча мамлакатларнинг валюта сиёсатида долларга таяниши ва уни резерв валюталигини мамлакатнинг миллий манфаатига тескари бўлган тақдирда ҳам қўллаб қувватлаши зарурлиги.

Бреттон-Вудс тизими инқирози долларнинг етакчилигига бир оз бўлса ҳам путур етказди. Шунингдек АҚШ валютаси ҳам бошқа валюталар сингари барқарор эмаслиги ўз тасдиғини топди.

3. Қатъий белгиланган паритет ва курслар назарияси.

Бу назария тарафдорлари (Ж.Робинсон, Ж. Бикердайк, А.Браун, Ф.Грэхем) қатъий белгиланган паритет режимини қўллашни таклиф қилишган. Бунда тўлов баланси муовазанатини сақлаш учунгина курснинг ўзгаришига

йўл қўйилган. Уларнинг фикрича, валюта курсининг ўзгариши – тўлов балансини тартибга солувчи самарали восита эмас, чунки ташқи бозордаги нархларнинг ўзгаришига валюта курсининг ўзгариши етарлича таъсир қилмайди. Бу назария Бреттон-Вудс тизими принципларида ўз ифодасини топган.

4. Сузиб юрувчи валюта курслари назарияси.

Бу назариянинг моҳияти қатъий белгиланган валюта курсига нисбатан сузиб юрувчи валюта курси режимининг қуйидаги устунликларини асослашдан иборатдир:

- Тўлов балансининг автоматик текисланиши
- Ташқи муҳитга боғлиқ бўлмаган ҳолда миллий иқтисодий сиёсат усуллари эркин танланиши
- Валюта спекуляциси олдини олиш, чунки сузиб юрувчи валюта курсида валюта операциясида қатнашувчи томонлар фойдаси нолга тенг бўлади, яъни бири фойда қилса, иккинчиси шу миқдорда зарар кўради.
- Халқаро савдони рағбатлантириши
- Давлатнинг валюта курсини ўрнатишига кўра валюта бозорининг ўрнатган валюта курси яхшилиги

Монетар иқтисодчилар фикрига кўра валюта курси бозордаги талаб ва таклифга асосан эркин тебраниб туриши лозим, давлат эса курсни тартибга солиши лозим эмас.

5. Валюта курси нормативлиги назарияси.

Бу назарияга кўра валюта курси иқтисодиётни тартибга солувчи қўшимча воситадир. Бунда эгилувчан курс режими таклиф қилинган бўлиб, бу курсни давлат назорат қилиши лозим. Бу назариянинг норматив назария деб аталишига сабаб, бунда валюта курси паритетга ва халқаро ташкилотлар томонидан белгиланган келишувларга асосланади.

Барча валюта курси назариялари тарафдорларини икки гуруҳга ажратишимиз мумкин. Биринчи гуруҳдагилар экспортёрлар манфаатини ҳимоялаш мақсадида валюта курсини пасайтиришга қаратилган давлат валюта сиёсатини юритишни хоҳласалар, иккинчи гуруҳдагилар иқтисодий қонун қоидалар асосида валюта курсини эркин тебранишини тарафдорларидир.

Иккинчи гуруҳдагилар иқтисодий мувозанатга давлатнинг аралашувисиз эришишни кўзда тутадилар. Бунда валюта курси назариялари валюта курсини ошишига ҳамда иқтисодий ривожланишга ёрдам беради деган фикрни маъқуллайдилар. Шунингдек бу валюта курси назариялари асосида мамлакат иқтисодиёти учун тўловга қобилятлилик паритетига нисбатан валюта курсини тушириш давлат учун фойдали эмаслигини исботлашган.

Экспортерлар тарфдорлари фикрларини давлатнинг валюта курсини пасайтиришга қаратилган чора тадбирларини (девальвация) маъқуллайдилар. Бунинг асосий мақсади экспортни ривожлантириш ва тўлов балансининг ижобий сальдосини таъминлашдир. Лекин валюта курсини ўрнатишда барча макроиқтисодий параметрларни (ЯИМ ўсиш даражаси, инфляция ва

бошқалар) ҳисобга олиш лозим.

Таянч иборалар: мутлок устунлик, нисбий устунлик, товар, меркантилизм, очик иқтисодиёт, автаркия, иқтисодий хавфсизлик, товарнинг ҳаёт цикли, Леонтьев парадокси, илмий техник революцияси.

Назорат учун саволлари:

1. Халқаро савдо моҳияти ва тушунчаси.
2. Халқаро савдонинг назарий асосларига кимлар томонидан асос солинган?
3. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб халқаро савдонинг жадал ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатган?
4. Сизнинг фикрингизча, XXI асрда ташқи савдонинг ривожланишига асосан қандай омиллар таъсир кўрсатади?
5. Минтақавий интеграцион жараёнларнинг кучайиши халқаро савдонинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатмоқда?
6. Мутлок устунлик назариясини тушунтириб беринг.
7. Нисбий устунлик назариясини тушунтириб беринг.
8. Халқаро савдонинг вандай янги ривожланиш назария ва моделлари бор?
9. Халқаро савдо назария ва моделларининг амалий татбиқини тушунтириб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов: “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. 19.01.2012 й.

2. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир/И.А.Каримов. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. – 34-50 б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маърузаларини ўрганиш бўйича Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иқтисодиёт. - 2010. – 63-85 б.

4. И.А.Каримов Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари/-Т.: Ўзбекистон, 2009.-56 б.

5. Э. Эгамов, Д. Джуманов. Замонавий иқтисодий таълимотлар. маъруза матни. Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. - 120 с

6. Назарова Г.Г., Хайдаров Н.Х. Халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. ТДИУ, 2008. –28-31 бетлар.

7. Тенденции развития международного торговля. Г.Мухамеджанова., Д.Эргашев: ТГЭУ, Ташкент. 2007. С-17.

8. Назарова Г.Г., Назарова Р.Р., Юсупов А.С., Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув: тажриба ва амалиёт. - Т., ТДИУ, 2005. – 114-125 бетлар.

9. Шодиев Р., Э.Маҳмудов. Жаҳон иқтисодиёти: Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: 2005.

10. Фомичев В.И. Международная торговля: Учебник; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 5-30 с.

11. Adam Smith. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. A Selected. Edited with an introduction and Notes by Kathrin Sutherland. – Oxford University Press, 1998, - 618 pp.

12-МАВЗУ. РЕЖАЛИ ИҚТИСОДИЁТДАН БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ТАЪЛИМОТЛАРИ

Ҳозир дунёда режали иқтисодиётга асосланган аҳоли фаровонлигини оширишга, кишиларнинг сиёсий, иқтисодий эркинлигини таъминлашга қодир биронта мамлакат амал қилмайди. Режали иқтисодиётнинг афзалликлари тўғрисида кўп гапирилган бўлсада, у тажрибада ўзини оқламади, инқирозга учради ва тарих сахнасидан ўз ўрнини бозор иқтисодиётига бўшатиб берди.

Режали иқтисодиёт ва унинг салбий оқибатлари тўғрисидаги иқтисодий қарашлар

XX асрнинг бошида собиқ иттифоқда юзага келган режали хўжалик юритиш ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам маънавий ривожланишга жуда катта салбий таъсир кўрсатди. Директив режа асосида иқтисодиётнинг онгли равишда қаттиқ тартиблаб турилиши, корхоналар мустақиллигининг инкор этилиши, уларнинг фаолиятига бажарилган режа ва нормативларга қараб баҳо берилиши, нархнинг тартибловчи ролининг инкор эрилиши, пировард натижада иқтисодиётнинг пасайиб кетишига, аҳоли турмуш даражасининг ёмонлашувига олиб келди. Мулкнинг асоссиз равишда ҳаддан ташқари давлатлаштирилиши давлат монополиясини келтириб чиқарди. Иқтисодиёт истеъмол учун эмас, давлат ҳукумронлиги учун хизмат қиладиган иқтисодиётга айланди.

Иқтисодиётнинг бундай типи аҳолининг эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга эмас, балки ўз халқи устидан ҳукумронлигини ўтказётган маъмурий - буйруқбозликка асосланган давлатнинг фаолиятини ушлаб туриш учун йўналтирилган. Унинг устига аҳолининг асосий қисмининг эҳтиёжларини қондириш келажакда фойдаланиш лозим бўлган бой табиий ресурсларни сотиш, ишлаб чиқариш омилларидан номуқобил фойдаланиш йўли билан амалга оширилган. Оддий қилиб айтганда, ресурсларни талон – тарож қилишга, улардан ваҳшиёна фойдаланишга йўл қўйилган. Иқтисодий фанда янги либерал йўналишининг атоқли вакили Людвиг фон Мизес қайд қилиб ўтганидек „... битта бошқарувчи (яъни давлат – изоҳ муаллифники) амал қиладиган социалистик жамиятда ишлаб чиқариш омилларининг нархи ҳам йўқ, иқтисодий ҳисоб китоби ҳам йўқ. Капиталистик жамиятда тадбиркорни ишлаб чиқариш омили ўз нархи орқали огоҳлантиради: “Менга тегма, мен бошқа эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланганман”. Социализмда бу омиллар сақов”. (Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. М., 1993. с.30).

Хўжалик ҳаётининг барча томонларини умумий режалаштиришга асосланган жамиятда ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат унумдорлигини оширишга, иш сифатини яхшилашга, товарлар ассортиментини кенгайтиришга, харажатларни камайтиришга, ФТТ ютуқларини тадбиқ этишга, ўз малакасини оширишга қизиқиши бўлмайди. Айниқса

ресурсларнинг бир марказдан тақсимланиши, қатъий белгиланган иш ҳақи, нархининг давлат томонидан ўрнатилиши бозор иқтисодиётига хос бўлган иқтисодий тараққиётга тўсиқ бўлди.

Собиқ иттифокда олиб борилган хато иқтисодий сиёсат, иқтисодиёт тузилмасига бўлган нотўғри ёндашув Ўрта Осиё республикалари аҳолиси турмуш шароитининг ёмонлашувига, мазкур ҳудуднинг ҳом ашё базасига айланишига олиб келди.

Ўзбекистон Президенти И.Каримов мамлакатда ушбу режали тизим келтириб чиқарган салбий оқибатларни ўз асарларида таҳлил қилиб, кўрсатиб берди. Улар умумий тарзда қуйидагича тафсирланади:

- марказга қарам бўлган бир ёклама ривожланган иқтисодиётнинг юзага келиши;
- энг муҳим истеъмол товарларнинг (масалан, ун, шакар, гўшт, сут) четдан келтирилиши;
- хом ашёларни қайта ишлаш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришнинг жуда паст даражаси;
- истеъмолчиларнинг товарларни танлов ҳуқуқининг йўқлиги;
- Ўзбекистонда етиштирилган пахта, қазиб олинган олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни жаҳон бозорида сотишдан тушган фойда унинг хазинасига келиб тушмаслиги;
- молия – пул тизимининг ишдан чиқиши;
- минерал қазилма бойликларнинг асоссиз ишлаб чиқарилиши ва ичкарига ташиб кетилиши;
- шаҳар ва қишлоқ аҳолиси турмуш даражасидаги фарқнинг ортиб бориши;
- экологик муаммонинг кескинлашуви;
- ташқи савдо тузилмасида хом ашё ҳиссасининг устунлиги.

Бир бутун халқ хўжалиги нуқтаи назаридан олиб қараганда Ўзбекистон режали иқтисодиётга асосланган собиқ иттифокдан “батамом барбод бўлган иқтисодий, молиявий ва нарх – наво тизимини, ўта издан чиққан бошқарув механизмининг ва иқтисодий муносабатларининг мерос қилиб олдилар”¹.

Режали тизим келтириб чиқарган салбий ҳолатларни, Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳиятини ҳар томонлама, чуқур таҳлил қилиб, И.Каримов хулоса қилади: “Ўзбекистон ўтмишининг оғир оқибатларини бартараф этишга, тангликдан чиқиб олишга, иқтисодий мустақилликка эришиб, ривожланган мамлакатлар сафига қўшилишига имкон берадиган етарли куч қудратга эга”². Президент Ўзбекистон бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантириш орқали бундай имкониятларни рўёбга чиқариши мумкин эканлигини ҳам кўрсатиб берди.

И.Каримовнинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси

¹ И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 78-бет.

² И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 95-бет.

Бозор иқтисодиёти умумбашарий тизим бўлганидан, кўпчилик мамлакатлар қаторида Ўзбекистон ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини танлади. Президент Ислам Каримов сўзи билан айтганда: “Бозорга ўтиш муқаррар. Бу – давр амри, объектив реалликдир. Айни вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги қадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигининг сифат жиҳатидан тубдан юқори даражасига эришиш услуби ва воситасидир”¹. Бозор муносабатларигина халқ фаровонлиги унинг турмуш даражасини ўстириш, республикада мавжуд жуда катта имкониятлардан тўла – тўқис фойдаланишни таъминлаши мумкин.

Ж.М. Кейнс ўзининг “Умумий назариясида” иқтисодчилар ва сиёсий арбоблар ғояларининг аҳамияти ва таъсири тўғрисида тўхталиб, ҳақиқатда дунё улар билан бошқарилиб туради, деб ёзган эди. И.Каримовнинг бозор муносабатлари тўғрисидаги назарий қарашлари, Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси нақадар тўғри эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди, Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

И.Каримовнинг Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳам умумий томонларини, ҳам Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларини ўз ичига олади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг (айниқса режали иқтисодиётдан) умумий томонларини таҳлил қилгач, И.Каримов мамлакатда бозор муносабатларини шакллантириш ва уларни ривожлантириш учун зарур бўлган умумий жиҳатларни кўрсатиб берди. Улар жумласига киритиш мумкин:

- давлат мулкани хусусийлаштириш;
- ҳар хил мулк шакллари шакллантириш;
- кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш;
- рақобат муҳитини яратиш;
- эркин ҳўжалик юритишни таъминлаш;
- мулкдорлар синфини шакллантириш;
- нархнинг эркин шаклланиш механизмини яратиш;
- ресурсларнинг эркин оқиб юришига шароит яратиш;
- давлатнинг иқтисодиётдаги монопол мавқеини тугатиш.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг умумий жиҳатлари аста-секин шакллантириб ва ривожлантириб борилади.

Шу билан бирга И.Каримов Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишининг ўзига хос “Ўзбек модели”ни ишлаб чиқди. “Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз, - деб ёзади И.Каримов, - Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф – одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, иқтисодиётни бирёклама бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга

¹ И.Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 39-бет.

асосланади”¹. Мазкур модел Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини, мамлакатнинг тараққиёт йўлини белгилаб беради. Бу йўл уч таркибий қисмдан иборат:

- ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиёти миллий андозаси моҳиятининг тавсифи;
- қатъий марказлаштирилган маъмурий буйруқбозлик тизимидан хўжалик юритишнинг бозор муносабатларига асосланган йўлига ўтишнинг энг муҳим принциплари;
- иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг, тангликдан чиқиб олишнинг, барқарорликни ва муҳим ижтимоий – иқтисодий ривожланишини таъминлашнинг аниқ йўналишлари.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишида ўз йўлидан изчиллик билан бориши мамлакатда аҳоли фаровонлигини оширишга, барқарор иқтисодий ўсишга, тўла иш билан бандликни таъминлашга қаратилган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишга ишончли асос бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон танлаган йўл - “Ўзбек модели” ҳаёт синовларидан ўтган, ўзини оқлаган модель ҳисобланади. “Бугун уни халқаро иқтисодий ташкилотлар, жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари тан олмоқда. Энг асосийси – ҳаётнинг ўзи уни тасдиқламоқда”².

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган концепция Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини, мамлакатнинг тараққиёт йўналишини белгилаб берувчи кенг қамровли, замон талабига жавоб берадиган, илмий асосланган концепциядир.

И.Каримовнинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясида иқтисодий ислохотлар стратегияси

И.Каримовнинг Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясида иқтисодий ислохотлар стратегияси кўрсатиб, иқтисодиётни ислох қилишда стратегик мақсадлар белгилаб берилди. Улар умумий тарзда қуйидагича тавсифланади.

1. ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма – босқич шакиллантириш;
2. кўп укладли иқтисодиётни яратиш;
3. эркин иқтисодий фаолият юритиш, унга давлатнинг бевосита аралашувидан воз кечиш;
4. иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлайдиган чуқур структурали ўзгаришлар қилиш;
5. кишиларда янгича фикрлашни шакллантириш.

Стратегик мақсадларни изчиллик билан амалга ошириш ислохотларнинг ҳар бир босқичидаги аниқ вазифаларни, уларни ҳал қилиш йўллари белгилаб олиш зарурлигини келтириб чиқаради.

¹ И.Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”, 1998, 101-бет.

² И.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т.: «Ўзбекистон» 1997, 188–189-бетлар.

Биринчи босқичда, И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, иккита муҳим вазифани бирданига ҳал қилишга тўғри келди:

– тоталитар тизимнинг оғир оқибатларини енгил, тангликка барҳам бериш, иқтисодийни барқарорлаштириш;

– республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизини шакллантириш.¹

Ушбу вазифаларни ҳал қилиш учун биринчи босқичда ислох қилишнинг муҳим йўналишлари аниқлаб берилди.

Биринчидан, ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислохотларнинг қонуний – ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш;

Иккинчидан, маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй - жой фондини хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалигида ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириш;

Учинчидан, ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Биринчи босқичда И.Каримов кўрсатиб берган ушбу муҳим йўналишлардаги вазифалар сифатли бажарилди. Мазкур босқичда бозор иқтисодий муносабатларини шакллантиришнинг ҳуқуқий негизи яратилди, турли соҳаларда ҳар хил мулк шакллари шакллантирилди, кичик хусусийлаштириш амалда тугатилди, нархлар эркинлаштирилди, бозор инфратузилмасининг асосий қирралари шакллантирилди, иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилди.

Мамлакатда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида иқтисодий ва ижтимоий соҳада юз берган туб ўзгаришлар ислохотларнинг иккинчи сифат босқичига ўтиш учун мустаҳкам шарт – шароит яратди. Шу билан бирга ислохотларнинг биринчи босқичи натижалари кейинги босқичнинг асосий мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб олиш имконини берди.

Иккинчи босқичда И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” асарида асосий мақсад қилиб қўйилган вазифалар, хусусан, хусусийлаштириш ва рақобатчилик муҳитини шакллантириш жараёнларини чуқурлаштириш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш, миллий валютани мустаҳкамлаш, иқтисодий структурасини тубдан ўзгартириш чора – тадбирлари амалга оширилди.

Мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий тараққиётида эришилган ютуқлар ўз ўзича, осонлик билан қўлга киритилгани йўқ. Улар мамлакатнинг барча соҳаларини тубдан ислох қилиш ва янгилаш бўйича амалга оширилган кўп йиллик машақатли ва мураккаб ишларнинг мантиқий натижаси, иқтисодийни изчил ва барқарор ривожлантиришнинг амалий намоёни. Уларни рақамлар билан ифодаласак, солиштирма нархларда олиб қараганда, 2000 йилга нисбатан 2006 йилда иқтисодий ўсиш 45 фоизни ташкил этди, бунда саноат ишлаб чиқариши 1,6 марта, қишлоқ хўжалиги 1,5 баробар, ташқи савдо айланмаси 1,7 марта, экспорт ҳажми 1,9, реал иш ҳақи эса 4

1 И.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 19-бет

марта ошди.

Шуниси диққатга сазоварки, иқтисодиётнинг юқори суръатлар билан ўсиши анъанавий хом ашё тармоқлари ҳисобидан эмас, жаҳон бозоридаги қулай конъюнктура ва айрим хом ашё турлари ҳамда материаллар нархининг юқорилиги ҳисобидан эмас, балки биринчи навбатда рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳамда замонавий хизмат кўрсатиш соҳаларини жадал ривожлантиришни белгилаб берадиган жиддий таркибий ўзгаришлар эвазига таъминланди. Масалан, 2006 йил саноатнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2000 йилдаги 14,2 фоиз ўрнига 22,1 фоизни, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 39,5 фоизни ташкил этди. Қишлоқ хўжалигида эса бу кўрсаткич 32 фоиздан 24 фоизга тушди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, иқтисодий ислохотлар стратегияси, яъни узок истикболли мақсадларнинг амалга оширилиши жорий вазифаларнинг сифатли бажарилишини таъминлабгина қолмай, балки стратегик мақсадларнинг моҳиятини ифодаловчи пировард мақсад — аҳолининг фаровонлигини оширишга қаратилган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг шаклланишини ҳам таъминлайди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойили

И.Каримов ўзининг бозор иқтисодиётига ўтиш конценциясида қайд қилиб ўтганларидек, Шарқда “...бозор шароитида ривожланиш жуда узок вақт давом этган бўлиб... бу ерда бозор шароитида ривожланишнинг ўз тарихий тажрибаси мавжуд...”¹. Муаллиф ўтган тарихий тажрибага, ҳозирги кун амалиётига асосланиб бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилини ишлаб чиқди. Мазкур тамойил Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга асос бўлиб хизмат қилади.

Биринчи тамойил — **иқтисодиётнинг сиёсатдан устун бўлиши**. Режали иқтисодиётга асосланган собиқ иттифокда “Сиёсат иқтисодиётдан устун бўлади...” деган қоидага асосланган бўлиб, иқтисодий сиёсат ҳам шу асосда олиб борилган. Бундай иқтисодиёт давлат манфаатларига бўйсунтирилган, унинг ҳаёт фаолиятини ушлаб туриш учун хизмат қилган. Президент Ислам Каримов “иқтисодиёт” ва “сиёсат” тушунчаларининг ўзига ҳос томонларини, уларнинг ҳар бири ўз қонунлари асосида ривожланишини чуқур таҳлил қилиб, улар ўртасидаги нисбатда иқтисодиётнинг устунлик қилишини кўрсатиб берди. И.Каримов қайд қилиб ўтганларидек, иқтисодиёт сиёсий манфаатларга бўйсундирилган жойларда бундай иқтисодиётнинг бутунлай барбод бўлиши, аҳолининг турмуш шароити пасайиб, ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши келиб чиқаётган бўлса, “Аксинча иқтисодий ислохотлар изчилик билан амалга оширилётган жойларда демократик ва сиёсий ислохотлар учун мустаҳкам моддий негиз яратилмоқда”².

¹ И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон” 1999, 94-бет

² И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”. 1999, 103-бет

Иккинчи тамойил – **давлат бош ислохотчи бўлиши**. И.Каримов ўзининг “Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли”, “Жахон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари ” асарларида давлат ўз мавқеига кўра ҳамма даврларда иқтисодий жараёнларга таъсир ўтказиб келган, том маънода ўзини - ўзи тартибга солиб турадиган, такомиллашган бозор муносабатлари амал қилмаслигини кўрсатиб ўтади. Айниқса, эски тизим тугатилган, янги тизим ҳали тўлиқ шаклланмаган жамиятда давлат бош ислохотчи бўлиши шарт, “иқтисодиётни бошқаришни қўлдан чиқариб юбориш”, унинг тараққиётини ўз ҳолига ташлаб қўйиш мумкин эмас.

Бозор иқтисодиётига ўтиш ва унинг ривожланиши даврида давлат бир қатор вазифаларни бажаради, шу жумладан ижтимоий товарларни ишлаб чиқариш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг самарали ва аниқ тизимини яратиш, экологик мувозанатни таъминлаш, ишбилармонлик тузилмалари қарор топиши ва ривожланишига қўмаклашиш, аниқ мақсадга қаратилган тузилма сиёсатини амалга ошириш. Булар давлат бош ислохотчи бўлиши, ислохотларнинг изчиллик билан амалга оширилишида унинг муҳим рол ўйнаши лозимлигини кўрсатиб беради.

Учинчи тамойил – **қонунлар устиворлиги**. Бозор иқтисодиётига ўтиш ва унинг ривожланишини таъминлаш учун муайян тартибда қонунларни ишлаб чиқариш, уларга амал қилиш лозим. Дунёдаги барча ривожланган мамлакатларда бозор иқтисодиётига асосланган хўжалик юритиш тегишли ҳуқуқий нормалар ва қоидалар асосида амалга оширилади. Бозор иқтисодиётининг режали иқтисодиётдан асосий фарқларидан бири шунда. Бозор иқтисодиёти муайян қонун қоидалар доирасида амал қилади. Шу боис хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳатти-ҳаракатини тартибга солиб турувчи қонунларнинг сифатли, барқарор бўлиши, уларни амалга оширишнинг пухта механизмининг мавжудлиги – “иқтисодий ислохотлар йўлидан мувофақиятли олға боришнинг зарур шартидир”¹.

Демак, иқтисодий ислохотларни изчиллик билан амалга ошириш қонунларининг устиворлигига суянади, яъни қонун олдида ҳамма баробар, барча иқтисодий муносабатлар қонун билан тартибга солиниб турилади. “Қонун устиворлигини таъминлаш, -деб ёзади И. Каримов, – шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқороларни қонунга бўйсиниш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш – бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чиннакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқоролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарт ҳисобланади”².

Тўртинчи тамойил – **кучли ижтимоий сиёсат**. Бозор муносабатларини шакллантириб бориш билан бирга аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бундай чора-тадбирлар бозор

¹ И. Каримов. Ўзбекистон овози. 2001-йил, 30-август.

² И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.; “Ўзбекистон” 1999, 131 бет

муносабатларини шакллантириб ва ривожлантириб бориш учун кафолат бўлиб хизмат қилади. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида унинг субъектларининг фаол фаолият юритиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам бозор томон ҳаракат қилган сари ижтимоий сиёсатнинг устивор жиҳатлари, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари ўзгариб, такомиллаштириб борилади. “Ислохотларининг турлий босқичларига ижтимоий сиёсатнинг ўзига ҳос қоидалари мос келади”¹.

Бозор муносабатларини вужудга келтиришнинг дстлабки босқичида умумий иш ҳақини ошириш(пулнинг қадрсизланишига қараб) аҳолини энг кам даромадли табақаларига амалий ёрдам кўрсатиш, ҳаётий зарур озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш даражаси пасайишига йўл қўймаслик, ишсизликнинг кескин кўпайиб кетишининг олдини олиш, вақтинча иш билан таъминланмаган кишиларга ижтимоий ёрдам бериш ва бошқа ижтимоий ҳимоя чоралари кўрилади ва амалга оширилади.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш кейинчалик такомиллаштирилиб, ўзгариб бораётган шароитга мослаштириб олиб борилди. Энди ижтимоий ҳимоя чора – тадбирлари бутун аҳолига эмас, балки адресли тарзда, фақат шундай ҳимояга муҳтож бўлганларга нисбатан қўлланилади. Ижтимоий ҳимоя тизими “бир тексчилик ва тайёрга айёрлик кайфиятларини тугатишга қаратилган бўлиши керак”. Бунда меҳнатга лаёқатли кишиларнинг психологиясини ўзгартириш зарур. Улар ижтимоий ҳимояланишнинг пассив объектидан ўз тақдирининг фаол эгаларига, ўзларининг ижтимоий фаровонлиги учун масъул бўлган шахсларга айланиши лозим.

Мамлакатда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг барча йўналишлари, шу жумладан, бандликни таъминлаш бўйича керакли чоралар самарали қўлланиб келинмоқда. И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, “Самарали ижтимоий сиёсатни иқтисодиётни барқарорлаштириш, таркибий ўзгаришлар, бозор муносабатларини босқичма – босқич жорий этиш чора-тадбирлари билан уйғунлаштириб амалга ошириб борган тақдирдагина ижтимоий соҳага йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этиш мумкин”².

Бешинчи тамоил – **бозор иқтисодиётига босқичмабосқич ўтиш**. Бир марказдан бошқариладиган режали иқтисодиёт билан бозор иқтисодиёти бир – бири билан чиқиша олмайдиган, бир – бирига қарама – қарши иқтисодиёт ҳисобланади. Режали иқтисодиёт заминида бозор иқтисодиёти келиб чиқмайди. Шу боис марказлаштирилган хўжалик юритиш усулидан “бозор иқтисодиётига ўтиш – бу мавжуд хўжалик юритиш усулини янгилаш ёки такомиллаштириш эмас, балки тамоман янгича хўжалик юритиш тизимини жорий этишдир. Бу бир сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишдир”³.

Демак, бозор иқтисодиётига ўтиш иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ва барча бошқа саҳоларда тубдан янги сифат ўзгаришларни келтириб чиқаришни тақозо этади. Шу билан бирга кишиларнинг

¹ И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон” 1999, 141 бет

² И. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон” 1999, 119 бет

³ И. Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 119бет

тафаккурини, одат тусига айланган қоидаларни ўзгартириш, уларда бозор кўникмаларини ҳосил қилиш, янги шароитда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш зарур. Бундай қийин, мураккаб вазифаларни бажариш муайян вақтни талаб этади. Булар бозор иқтисодиётига босқичма – босқич, эволюцион йўли билан ўтиш тўғрисидаги Президент И.Каримов ғояларининг нақадар тўғри эканлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб шуни таъкитлаб ўтиш керакки, машҳур беш тамойил ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти томон йилдан-йилга илгарилаб борган сари ўзини амалда оқлаб, нақадар тўғри ва пухта эканини исботлабгина қолмай, балки ҳозирги кунда “дунёда авж олиб бораётган молиявий ва иқтисодий инқироз шароитида ўзининг долзарблиги ва ҳаётилигини яна бир бор кўрсатмоқда”¹.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси.
2. Иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш бозор муносабатларига ўтишдаги “ўзбек модели”ни асосий хусусиятлари.
3. Бозор иқтисодиёти инфратузилмасини шакллантириш масалалари.
4. Кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириб, республика аҳолисини бозор муносабатларининг салбий таъсиридан ҳимоя қилишнинг муқобил йўллари.
5. Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари.
6. Республика иқтисодиётини барқарорлигини жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида таъминланиш асослари.
7. Аҳолини иш билан таъминлаш чора тадбирлари.
8. Республика иқтисодиётини ривожлантиришда давлатнинг иқтисодиётга аралашувини такомиллаштириш.
9. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига қарши чора-тадбирлар дастури.
10. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг Ўзбекистон иқтисодиётига таъсири.

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т. “Ўзбекистон”, 2012
2. Каримов И.А. “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” 2014 йил 15-16 май кунлари Самарқанд шаҳридаги халқаро конференциядаги маърузаси. -Т. “Ўзбекистон”, 2014
3. Каримов И.А. “Бизнинг йўлимиз–демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларни изчил давом эттириш йўлидир” -Т. “Ўзбекистон”, 2012

¹ И. Каримов. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози: Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: “Ўзбекистон”, 2009, 13-бет.

4. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида -Т. “Ўзбекистон”, 2005
5. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т. “Ўзбекистон”, 2009. -56 б.
6. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. -Т. “Ўзбекистон”, 2010. -80 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга оид чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2007 йил 5 апрелдаги Фармони.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. 2005 йил 20 июн.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг стратегик тармоқлари корхоналарини хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. 2007 йил 20 июл.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги “Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва 2010 йилги давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 1245 сон Қарори
11. “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир” Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2010 йил 28 январ
12. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилда мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Туркистон” газетаси, 2009 йил 14 феврал.
13. Иноятлов У.И., Хомитов К.З. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида ўрганиш бўйича услубий қўлланма ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази – Тошкент “Ўзбекистон” 2009. 48 б.
14. Ваҳобов А.В., Абдуллаев Ё.А., Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари” номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2009.
15. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). -Т.: 2008. -180 б.

16. Лачанов Ю.Н. Новая экономическая теория – новая классика: Революционный прорыв во всех представлениях ЛКИ, 2008, 104с.
17. Тожибоева Д. Махсус фанларни ўқитиш методикаси. –Т.: 2008.
18. Ходиев Б., Голиш Л. Мустақил ўқув фаолиятини ташкил этиш услуб ва воситалари. –Т.: 2007.
19. Расулов Т.С. Валюта муносабатларининг назарий асослари. /Т. Молия, 2007.
20. Хашимов П.З. и др. История экономических учений. -Т.: “Университет”, 2003.
21. История экономических учений (современный этап). Учебник под ред. А.Г.Худокормова. –М.: ИНФРА-М, 2002.
22. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. -Т.: «Молия». 2002.
23. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. Учебник под ред. В.П.Колесова и М.Н. Осьмовой. –М.: Флинта, 2001.
24. Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. М. 1999.

МУНДАРИЖА

		Мавзулар номи	Бет
1		КИРИШ	3
2	1–мавзу.	Иқтисодий таълимотлар тарихи фанининг предмети ва Қадимги дунёдаги иқтисодий таълимотлар.	4
3	2–мавзу.	Ўрта аср давридаги иқтисодий таълимотлар.	18
4	3–мавзу.	Меркантилизм иқтисодий таълимоти.	31
5	4–мавзу.	Классик иқтисодий мактабнинг вужудга келиши, ривожланиши ва яқунланиши.	39
6	5–мавзу.	Маржинализм ва янги классик вазият.	91
7	6–мавзу.	Кейнсчилик ва янги кейнсчилик.	105
8	7-мавзу.	Монетаризм.	119
9	8-мавзу.	Институционализм.	127
10	9-мавзу.	Неолиберализм ва ижтимоий бозор хўжалиги.	136
11	10-мавзу.	Иқтисодий ўсиш назариялари ва моделлари.	146
12	11-мавзу.	Халқаро савдо назариялари.	158
13	12-мавзу.	Режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш таълимотлари.	174
14		Адабиётлар рўйхати	182
15		Мундарижа	184

Асатуллаев Хуршид Суннатуллаевич
Джумонов Дилшод Сафаролиевич
Аллаберганов Закир Ғайибович
Хусанов Дурбек Нишонович
Мамадиёров Олимжон Умарович

ИҚТИСОДИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ
(Маърузалар матни)